ژابدۇ كېرىم راھمان

مەدەنىيەت ئىنلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسسىلار

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇكېرىم واھمان

مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت ھاشىم
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: باتۇر
مەسئۇل كوررېكتورى: ئۈمەرجان

مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن تۆغۇلغان ھېسلار
ئاپتورى: ئابدۇكېرىم راھمان

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 8.375 قىستۇرما ۋاراقى: 1
1993 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى
1993 - يىل 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1,600——1
ISBN 7-228-02110-X/I•721
باھاسى: 2.70 يۈەن

مۇندەرىجە

ماركسىزمنىڭ ئېپوسلار ھەققىدىكى تەلىماتلىرىنى ئۆگىنىشنىڭ تەسىرات 1
«يىپەك يولى» مەدەنىيىتىنىڭ تۇغۇنى — شىنجاڭ 19
«ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا 40
نەۋائى ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى 56
ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق ئېللىنىزم مەدەنىيىتى 65
لوپنۇر ۋە لوپنۇرلۇقلار 86
«تۇركىي تىللار دىۋانى» دىن شامان دىنىغا بىر نەزەر 115
«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى ئاستىرونومىيىلىك قاراشلارنىڭ بىر قىسىم ئېتنولوگىيىلىك مەنبەلىرى ... 134
«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ۋە ئۇيغۇر فولكلورى 160
«قۇتادغۇبىلىك» تە ئائىلە ۋە ئائىلە تەربىيىسى تېمىسى 186
ئىپتىدائىي ئېتىقاد بىلەن دىنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا... 194
«نوروز بايرىمى» توغرىسىدا 216
دەۋر ۋە خەلق ئەدەبىياتى 227
ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى سېھرىي ئوبرازلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا 246

مارکسزمنىڭ ئېپوسلار هەققىدىكى تەلىماتلىرىنى ئۆگىنىشتىن تەسىرات

مارکسزم-لېنىنىزم ئاساسچىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي‌هادىسىلەرنى ئۆگىنىش مېتودى، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنى ئۆگىنىش مەسىلىلىرىگە دائىر قىممەتلىك مۇلاھىزىلىرى فولكلور ۋە فولكلورشۇناسلىق ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پرولېتارىياتنىڭ بۇ ئۇلۇغ داھىيلىرى ئىنسانىيەت پەيدا بولغان دەۋرلەردىن باشلاپ، جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى راۋاجىنى، تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇر ئۆگىنىپ چىقىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ كىشىلىك تارىخىي ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى تۇتقان ئورنى ھەمدە ۋەزىپىسىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلار سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك پائالىيىتى بىلەن باغلاپ ئۆگىنىش غايەت مۇھىم مەسىلىلەردىن بىرى، دەپ ھېسابلىدى. ھەققەتەن سەنئەت ئەسەرلىرى دەسلەپكى تۈزۈلۈش ۋاقتىدىن تارتىپلا جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي، ئەمەلىي ھەنىپەئەتىلىرىگە بويسۇندۇرۇلغانىدى. مەسىلەن، شېئىر - قوشاقلارنى ئالساق، ئۇ ئەمگەك پائالىيەتلىرىدە رىتىملىق دۈگىلەتىللىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. كىشىنچىرەك سەنئەتتە بەدىئىي شەكىللەر راۋاج تېپىپ، ئېستېتىك ئامىللار كۈچىيىشكە باشلىدى. دەسلەپكى سەنئەت ئەسەرلىرى تەبىئەت، جەمئىيەت، ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى، ئەمدىلا راۋاجلىنىشقا باشلىغان خىيالىي، فانا-

تازىيە يارىدىمىدە ئاڭسىز بەدىئىيلەشتۈرۈش بىلەن چەكلىنەتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئىنسانىيەتنىڭ سەنئەت تارىخىنى بىر قانچە دەۋرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

بىرىنچى، مەغۇلوگىيە دەۋرى. «مەغ» گىرىكچە سۆز بولۇپ، خۇدالار ۋە پالۋانلار ھەققىدىكى توقۇلما، ئەپسانە دېگەنلىك. پارلاق كېلەچەكنى ئارزۇ قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۈمىد كۆزى بىلەن باققان ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئەۋلاد ـ ئەجدادلىرىمىز ئىنسانلارنىڭ مىسلىسىز قۇدرەتلىك كۈچىنى ئالدىنئالا سېزىپ، ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىنى ـ ئىنىدىۋىدۇئاللاشتۇرۇدىغان مەغۇلوگىك ئوبرازنى ياراتقان. ئانىمىستىك ۋە توتېمىستىك قاراشلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مۇنداق ئەپتەدائىي تەسەۋۋۇرلار سەستېمىسى غەيرىي ـ تەبىئىي ھالدا سەنئەت تارىخىدا مەغۇلوگىيە دەۋرىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىككىنچى، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر دەۋرى. مەغۇلوگىيە دەۋرىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە، سەنئەت تارىخىنىڭ بۇ ئىككىنچى باسقۇچى شەكىللەنگەن. شۇنداق قىلىپ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ بۇ پاتىرىئارخال ئۇرۇقچىلىق دەۋرى (ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى)، ئەپتەدائىي ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر (ئاتىلار ئەدەبىياتى) نىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە ئاساس بولغان.

ئۈچىنچى، ئىپىك باسقۇچ ـ ئېپوسلار دەۋرى بولۇپ، بۇ تارىختا «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بىلىنىسىكى ئېيتقانىدەك «ئېپوس قەدىمكى تۈرمۇشنىڭ ئەينىكى» بولۇپ، پاتىرىئارخال ئۇرۇقچىلىق دەۋرى (ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى) ئېپوسلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. ئېپوسلار دەۋرىگە كەلگەندە، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سەنئەتنىڭ ۋەقەلىكىنى ئاڭلىق رەۋىشتە بەدىئىي

ئۆزلەشتۈرۈش خۇسۇسىيتى كۈچىيىپ باردى. ئىنسانىيەت ئەنە شۇ ئاڭلىق سەنئەت پائالىيەت باسقۇچىدىلا رېئاللىققا يانداشقان بىرقەدەر مۇكەممەل، يېرىك ھەجىملىك قىسسە ۋە ئېپوسلارنى ئىجاد قىلىشقا باشلىدى.

كارل ماركس تارىخنىڭ تەكشىسىز تەرەققىياتى ھەمدە سەنئەت مەسىلىلىرىدە توختىلىپ، جەمئىيەتنىڭ نىسبەتەن تۆۋەن باسقۇچلىرىدا يۈكسەك بەدىئىيلىككە ئىگە بولغان ئەسەرلەرنىڭ پەيدا بولۇش مۇمكىنلىكى قانۇنىيىتىنى كەشپ قىلدى. بۇ توغرىدا ماركس مۇنداق كۆرسەتتى: «سەنئەتكە كەلسەك، شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئۇنىڭ مۇئەييەن دەۋرلەردە گۈللەپ ـ ياشنىشى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي راۋاجىغا، يەنى جەمئىيەت تۈزۈلۈشىنىڭ ئىسكىلىتى بولغان ماددىي ئاساسنىڭ راۋاجىغا زادى مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مەسىلەن، گىرېكلارنى ياكى شېكسپىرنى ھازىرقى خەلقلەر بىلەن سېلىشتۇرساق خۇددى شۇنى كۆرۈمىز. سەنئەت ساھەسىدە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بەزى بىر شەكىللەر، پەقەت سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى قويۇق باسقۇچلىرىدا ۋۇجۇدقا كېلىشى مۇمكىنلىكى؛ پۈتۈن بىر دەۋرگە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئېپوسقا ئوخشاش شەكىللەرنىڭ پەيدا بولغاندىن كېيىن يەنە قايتا تەكرار يارىتىلىشى مۇمكىن ئەمەس.»① دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆلمەس پرامىدىلىرى ھېسابلانغان گىرېكلارنىڭ «ئىليادا»، «ئودىسسا» سى، ھىندىلارنىڭ «ماخاپخارتا» سى، زاگىزۇلارنىڭ «گېرسار» ى، موڭغۇللارنىڭ «جاڭغىر» ى، قىرغىزلارنىڭ «ماناس» ى، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئوغۇزنامە» سىگە ئوخشاش گىمنىال ئېپوسلارنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخى ماركس كۆر-

① ك. ماركس، ف. ئېنگېلس: «سەنئەت توغرىسىدا» تاشكەنت ئۆز-بېكچە نەشرى، 1 - توم، 128 - بەت.

سىتىپ ئۆتكەن ئاشۇ نۇقتىنىڭ ھەقىقەتلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشى شۇ سەنئەتكە مەنسۇپ بولغان ۋە ئۇنى ياراتقان خەلقنىڭ راۋاجلىنىش تارىخى ھەم ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن، شۇنداقلا جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلۇش خاراكتېرى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بىراق، سەنئەتنىڭ مۇنداق راۋاجلىنىشى ھەمىشە ئوك تاناسىپ بويىچە بىۋاستە ۋۇجۇدقا كېلىۋەرمەيدۇ. بەلكى سەنئەت ھادىسىلىرى بىلەن جەمئىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئوزئارا مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلىرىدىن بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا سەنئەت ئەسەرلىرىگە ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا تارىخىي دىئالېكتىك ئاساستا قاراش كېرەك.

ماركسىزم دەل مۇشۇ نۇقتىدا ئىنسانىنىڭ كەشپىياتچىلىق قابىلىيىتىگە يۇكسەك باھا بېرىدۇ. دۇنيادىكى ئەڭ بۈيۈك ئەسەرلەرنى ئىنسانلار فانتازىيە يارىتىمىدە ياراتقانلىقىنى، ئۇ ئەسەرلەردە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەممە ۋەقە، ھادىسىلىرى تارىخى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۇسۇلى، دۇنيا قاراشلىرى، ئارزۇ - ئارمانلىرى بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئەكس ئەتكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ماركس: «جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتكەن ئەڭ ئۇلۇغ مەنىۋى كۈچ ئىنسانىيەتكىمۇ قۇدرەتلىك تەسىر كۆرسىتىپ، ئاغزاكى ئەدەبىياتنى — مېغلار، ئەپسانىلەر، رىۋايەتلەرنى يارىتىشقا باشلىدى»① دەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇنىسى ئېنىقكى، ماركس بىلەن ئېنگېلس گەرچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئالاھىدە سۆز-

① ك. ماركس، ف. ئېنگېلس: «سەنئەت توغرىسىدا» ئاشكارىت 1975-يىل نەشرى، 1- توم، 260 - بەت.

لمىمگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىساد، پەلسەپە، تارىخ توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى ئىچىدە، خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنىڭ ماتېرىيالىزملىق نوقتىئىنەزەر ئۇچۇن ئاساس يارىتىلدى. بۇ ئۇستازلار ھەقىقەتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ياخشى كۆرەتتى. ئىجتىمائىي پەنىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىناتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلىس ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىن تاشقىرى ئىجتىمائىي تارىخىي ۋە نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغان چاغلىردا، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا كۆپ قېتىم توختىلىپ، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەتراپلىق شەرھلەپ ئۆتكەنىدى. بىز ماركسىزمنىڭ ئېپوسلار ۋە ئېپوسلار ھەققىدىكى ئەنە شۇنداق موھىم تەلىماتلىرىنى ئۆگەنگەندە مۇنداق بىرقانچە نۇقتىلار كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ:

(1) قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيىتىدە ياۋايىلىقنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدىن مەدەنىيەتلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغان دەۋرلەردە ئىجاد ئېتىلگەن بىر خىل ئاغزاكى ئىجادىيەت ژانىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تارىخ كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغاچقا، جەمئىيەتنىڭ بەلگىلىك تەرەققىيات باسقۇچىدىلا پەيدا بولىدۇ ۋە يەنە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىغا كەلگەندە يوقىلىدۇ، قايتا تەكرارلانمايدۇ. بۇ قانۇنىيەتپۇتكۈل ئىنسانىيەت يارالتقان قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئۈچۈن ئورتاق. لېكىن بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا بارکى، بەلگىلىك بىر سەنئەت شەكلىنىڭ بىر پۈتۈن ھالدا بارلىققا كېلىش دەۋرى بىلەن شۇ شەكىلنى قوللىنىپ تۇرۇپ يارىتىلغان

كونكرېت ئەسەرلەرنىڭ پەيدا بولۇش دەۋرى ھەرگىز بىر نەرسە ئەمەس. شۇڭا ئېپوس ژانىرىغا تەئەللۇق بولغان ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى بۇرۇنراق، بەزىلىرى كېيىنرەك پەيدا بولغان بولۇشى تەبىئىي. چۈنكى ھەرقايسى خەلقلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى، بېسىپ ئۆتكەن تارىخى ۋە ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان شارائىتى ئوخشىمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ياراتقان ئېپوسلىرىنىڭ دەۋرىمۇ بىردەك بولمايدۇ.

ماركس ۋە ئېنگېلسنىڭ قەھرىمانلىق توغرىسىدىكى ئېپوسلارنىڭ پەيدا بولغان تارىخىي دەۋرى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى تەلىماتىدا، قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى — «ئىلىيادا» ۋە «ئودىسسا»نىڭ بارلىققا كېلىش جەريانلىرى ئىسال قىلىنىپ، ئەتراپلىق چۈشەندۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگەندىمۇ شۇ نەرسە كۆزگە چېلىقىدۇكى، ئۇيغۇر ئېپوسلىرى، پاتريئارخال - ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە كۆچمەنچىلىك ھايات بىلەن مەھكەم باغلانغاندۇر. بۇنداق ئېپوسلار خۇددى شۇ تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە، پاتريئارخال ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە ياكى فېئودالىزىمنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە، تۈرلۈك ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا نىزالار داۋام قىلىۋاتقان ۋە ئۇلار مۇئەييەن تېررىتورىيىلەرگە مۇقىم جايلىشىۋاتقان ھەمدە ئۆز ئالدىغا مىللەت ۋە خەلق سۈپىتىدە ئۆيۇشۇشقا باشلىغان دەۋرلەردە يارىتىلغان. جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئاشۇ ئوبيېكتىپ باسقۇچىدا بىر قاتار ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ مۇئەييەن خەلق سۈپىتىدە تەشكىل تېپىشى، ئىپتىدائىي دۆلەتچىلىك ئاممىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز مۇستەقىللىكىلىرى ئۈچۈن

چەتتىن كەلگەن باسقۇنچىلارغا قارشى قىلغان مەردانە كۈرەشلىرى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئۇچۇن باي ماتېرىيال بولدى. ئىنسانىيەت تارىخىدا «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاشۇ باسقۇچتىكى جەڭگە - جېدەللەر ۋە كۈرەشلەر جەريانىدا ئۆز - ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ بۈيۈك ئىمپادىسى سۈپىتىدە بارلىققا كەلدى. «خەلقنىڭ گۈدەكلىك دەۋرىدىكى هاياتى كۆپرەك باتۇرلۇقتا، قەھرىمانلىقتا ئىمپادىلىنىدۇ.»① شۇنىڭ ئۈچۈن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى «خەلقنىڭ پەقەت گۈدەكلىك دەۋرلىرىدە... ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ۋە ساغلام پائالىيىتى — پەقەت قەھرىمانلىق غەلىبىلىرىدە كۆرۈنگەن زامانلاردىلا پەيدا بولۇشى مۇمكىن.»②

دېمەك، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئىنسانلار هاياتىدىكى قەھرىمانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئەنە شۇ «ئېپىك باسقۇچ» نىڭ پوئېتىك كۆرۈنۈشىدۇر.

قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ماهىيىتى رېئال ئىجتىمائىي ۋەقەلىكنى قەھرىمانلىق ئىدېئالى شەكىلىدە تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى قەھرىمانلىق ئوبراز ۋە ئۇلاردىكى جاسارەت ئەسلى رېئاللىقتىن بىرمۇنچە ئۈستۈن تۇرىدۇ. يەنى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدا كۆيلىگۈچىنىڭ بەدىئىي ۋە ئىجادىي فانتازىيىسى رېئال ئىجتىمائىي هايات ئاساللىرى بىلەن بىرلەشكەن هالدا خەلقنىڭ ئىشەنچ - ئېتىقادىنىڭ رېئال ئېلىمېنتى سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ. بۇنداق قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ئورتاق ئالاهىدىلىكى شۈكى، ئۇلاردا

---

① ۋ. گ. بېلىنىسكى: «تاللانغان ئەسەرلەر»، تاشكەنت 1975 - يىل ئۇزبېكچە نەشرى، 167 - بەت.

② ۋ. گ. بېلىنىسكى: «تاللانغان ئەسەرلەر»، تاشكەنت 1975 - يىل ئۇزبېكچە نەشرى، 173 - بەت.

پاتريئارخال - ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنداقلا يەنە، ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئىنتىلمىشتىن ئىبارەت ئۇندۇرمە ھالەتتىكى فېئودالىق مۇناسىۋەتلەر تەسۋىرى ھەم مەۋجۇت.

بىز يۇقىرىدا نامىنى تىلغا ئالغان ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ھەممىسىدىن ئەنە شۇ ھالەتنى كۆرۈمىز. بۇ ئېپوسلارنىڭ ھەربىرى شۇ خەلقلەرنىڭ قەھرىمانلىق غايىسى دائىرىسىدىكى جانلىق ئۆتمۈشىدۇر. ئۇلاردىكى تۈپ ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇنىڭدىكى تارىخىي ۋەقەلىك خەلق فانتازىيىسى ئاساسىدىكى ئومۇملاشقان بەدىئىي ئوبرازلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس شەكلى ــ ئىپىك ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق ئومۇملاشتۇرۇش خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئادالەت ھەققىدىكى ئىدىئاللىرى ۋە ئارزۇ - ئۈمىدلىرى بىلەن مەھكەم يۇغۇرۇلغان.

(2) ئېپوسلار بىلەن ئەپسانىلەر ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك. ماركس كۆرسەتكەندەك: «يۇنان ئەپسانىلىرى يۇنان سەنئىتىنىڭ قورال ئامبىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تۇپرىقى» دۇر.

دېمەك، «يۇنان سەنئىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ــ يۇنان ئەپسانىلىرى، يەنى يۇنان خەلقىنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرى ئارقىلىق بىر خىل ئاڭسىز سەنئەت ئۇسۇلى بىلەن پىششىقلانغان تەبىئەت شەكلىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ ئۆزى. مانا بۇ يۇنان سەنئىتىنىڭ باشلانغۇچ ماتېرىيالى.»① ماركسنىڭ بۇ سۆزىدە ئەپسانىلەر بىلەن ئېپوسلارنىڭ زىچ مۇناسىۋىتى ھەمدە ئېپوسلارنىڭ پەيدا بولۇشىدا مىفلار ۋە ئەپسا-

① «ماركس - ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 2- توم، 117-بەت.

نىلەرنىڭ باي ماتېرىيال بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن. دەرۋەقە، ئەپسانە بىلەن ئېپوس ئىككىسى ئوخشىمىغان ئىككى خىل ژانىرغا مەنسۇپ. ئەپسانىلەردە بولسا خىيالىي شەكىل ئارقىلىق تەبىئەت كۈچلىرىنى يەكلىسە، ئېپوسلاردا غايىۋىلاشقان ۋە مۇبالىغىلەشكەن رېئاللىق ئارقىلىق ھەرخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىدۇ. ئېپوسلارنىڭ، ئەپسانىلەردىكى دۇنيا قاراش ئاساسىدا پەيدا بولغانلىقىنى قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ ئەما شائىرى گومېر تۇزگەن «ئىلىيادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى، شۇنىڭدەك ھېسود يازغان «خۇدالار شەجەرىسى» قاتارلىق ئېپوسلار تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېپوسلىرىنىڭ ئەڭ ئېپتىدائىي شەكىللىرىمۇ مىفلار ۋە ئەپسانىلەردىن باشلىنىدۇ. باشلانغۇچ جەمئىيەت كىشىلىرى، كىشىلىك ئىرادىسىدىن تاشقىرى بولغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەنلىكتىن، ئۇنى پەيدا قىلغۇچى قانداقتۇر بىر دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچ مەۋجۇت دەپ تونىغان. ئەنە شۇ قۇدرەتلىك كۈچ چۈشەنچىسى بارا-بارا ئىلاھ-تەڭرىگە چوقۇنۇشقا يېتەكلىگەن. شۇنداقلار يەنە ئۇلار ئادەم، ھايۋان، ئۆسۈملۈك، كائىنات ۋە زېمىننىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىمۇ ئۆز تەسەۋۋۇرلىرىنى ئىپادە قىلىشقا تىرىشقان. ئىنسانلار ئېڭىدا پەيدا بولغان مانا بۇ تەسەۋۋۇرلار ئىپتىدائىي يېزىقلار شەكىللەنگەندىن كېيىن «ئاۋىستا»، «توۋا دۇئاسى»، «ئالتۇن ياروغ» قاتارلىق قەدىمىي دىنىي-ئەپسانىۋى ئەدەبىياتلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ كىتابلاردىكى مىفىلوگىمك ئەپسانىلەر كۆپلىگەن خەلقلەرگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكى يۇنان، ئەرەب، پارس، ھىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مىفىك قەھرىمانلىرى شۇ جۈملىدىن دىنىي-ئەپسانىۋى چۈشەنچىلىرى بىر-بىرىگە چوڭقۇر

سىڭىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ زادى قەيەردە پەيدا بولغانلىقىنى ئايرىش مۇمكىن ئەمەس. ف. ئېنگىلىسنىڭ: «بىز تارىخ قەھرىگە قانچىلىك چوڭقۇر كىرىپ باقساق، بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققان خەلقلەرنى بىر-بىرىدىن ئاجرىتىپ تۇرىدىغان بەلگىلەر شۇنچىلىك يوقلىپ بېرىۋېرىدۇ»① دېگىنىدەك، ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاساس بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېپوسلارنىڭ ئېيتىدائىي تۈرى ئەپسانىۋى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولۇپ، ئۇلار مەدەنىيەتلەر نىگىزىدە شەكىللەنگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر ئەپسانىۋى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىن «ئوغۇزنامە»، «چىنستانى ئېلىمگ بەگ»، «تومارس»، «گۆر ئوغلى»، «قۇرقۇت ئاتا»، «چىنتۆمۈر باتۇر»، «يۈسۈپ ئەخمەت» قاتارلىق ئېپوسلاردىن تاشقىرى، يەنە «كىتابىي جەمشىد»، «شاھزادە ۋە شىر» («ئالتۇن ياروغ» ئېچىدە) «رۇستەمى داستان»، «سىياۋۇش»، «ئىسكەندەرنامە» قاتارلىق ئېپوسلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. «كىتابىي جەمشىد» ئېپوسى ئەپسانىۋى ئىمران سۇلالەسىنىڭ ئېيتىدائىي دەۋرى — پىشتادىلار پادىشاھلىرىنىڭ قىسسىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «كىتابىي جەمشىد» نىڭ ئەسلى غايىسى شاھلارنى جەمشىتتىن ئىبرەت ئېلىشقا چاقىرىپ ئۇلارنى بۇزۇقچىلىق ۋە ھۇزۇر-ھالاۋەتكە بېرىلمەسلىككە، تەكەببۇر-لۇق قىلماي، خەلقە ياخشىلىق قىلىشقا دەۋەت قىلىشتىن

① گ. ماركس، ف. ئېنگىلس: «سەنئەت توغرىسىدا» تاشكەنت 1975-يىل نەشرى، 1-توم، 299-بەت.

ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى دەۋرلەردە بۇ كىتابنى «پادىشاھلار قوللانمىسى» دەپ ئاتاشقان.

جەمشىد ۋەقەلىكىمۇ تەدرىجىي بېيىپ، ئۆزگىرىپ ماڭغان. مەنپتىن باشلانغان جەمشىد، كېيىنچە سۇلالە تەرىكىبىدىكى پادىشاھقا ئايلىنىپ، تارىخىي شەخس قاتارىغا كىرگەن بولسا، «كىتابىي جەمشىد» ئېپوسىدا جەمشىدنىڭ سەلبىي تەرەپلىرى قاتارلىق كۆپلىگەن ئىپسزوت، ئىدىيىلەر خەلق تەرىپىدىن كىرگۈزۈلگەن. جەمشىد ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئەڭ قەدىمكى «ئاۋىستا»، «بۇندەخشىن»، «خۇاسنانفت» لاردا، ئۇندىن كېيىن «شاھنامە مەنسۇرى» ھەمدە فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» قاتارلىق ئەدەبىي، تارىخىي ئەسەرلىرىدە خاتىرىلەنگەن.

«شاھزادە ۋە شىر» — «ئالتۇن ياروغ» قا كىرگۈزۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرى تۈركۈمىگە كىرىدىغان ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇپ سانىلىدۇ. شۇنداقلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ھازىرقى بوريات موڭغۇللىرى ئىچىز ئەدەبىياتىدىمۇ ئېپوسنىڭ ئايرىم ۋارىيانتلىرى مەۋجۇت.

«رۇستەمى داستان» بولسا ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ قول يازما ۋە تاش باسما نۇسخىلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئاھايىتى كەڭ تارقالغان. رۇستەم ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئەپسانىلەر ئىران مىفولوگىيىسىدىكى رۇستەمنىڭ يامانلىق كۈچلىرىنىڭ خۇداسى ئاھرامان دېۋە بىلەن بولغان جەڭلىرىدىن باشلانغان بولسىمۇ، كېيىنچە بۇ مىفولوگىك قەھرىمان ئىران سۇلالە تارىخىغا ئېلىپ كىرىلىپ، تارىخىي شەخسكە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن. بولۇپمۇ سوغدىلار دەۋرىدە تۇرانلار بىلەن پارسلار ئوتتۇرىسىدىكى فېئودالىزم مەنپەئەتلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش قىلغان ھەرخىل ئۇرۇشلارنىڭ

ئەكس ساداسى بەدىئي ئەدەبياتتا رۇستەم ئوبرازىنى كۆچەيتكەن ۋە «رۇستەمى داستان» ۋەقەلىكىنى بەيتقان. شۇڭلاشقا ۋەقەلىكنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىران پادىشاھلىقى بىلەن تۇران پادىشاھى ئەفرەسسىياپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق ئۇرۇشلار مەركەزىدە تەرەققىي قىلىدۇ. «رۇستەمى داستان» ئېپوسى كېيىن شۇنچىلىك كۆپ بېيىغانكى، كېيىنچە «سىياۋۇش»، «خىسراۋ ۋە شېرىن»، «دارانىپامە»، «قاراخان پادىشاھ»، «ئەفرەسسىياپ» قاتارلىق ئونلىغان ئېپوس ۋە قىسسە شەكىللىرى ھاسىل بولغان ۋە ئۇلارمۇ «شاھنامە» قاتارلىق ئەسەرلەر ئىچىدىن ئورۇن ئالغان.

«ئىسكەندەرنامە» ئېپوسىغا كەلسەك، ئىسكەندەر ھەققىدە ئىرادىن بۇرۇنلا يۇنانىدىن خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەرنىڭ توقۇغان تۆرلۈك - تۈمەن رىۋايەتلىرى جاھان كېزىپ يۈرگەن. بۇ رىۋايەتلەر مەشھۇر سەركەردىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى بايان قىلىدىغان يېرىم تارىخىي، يېرىم ئەپسانىۋى كىتابلار بىلەن خەلق ئېپوسلىرىغا مەركەزلەشكەن.

ئۇيغۇرلار ئىسكەندەر ھەققىدە ئۆز تۇرمۇشىغا تەتبىقلاپ تۆرلۈك رىۋايەتلەرنى توقۇغان. ئۇنىڭدىن بىر قىسمى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئەكس ئەتكەن. ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر سۆزى «ئالتۇن قان» نىڭ ئېتىمولوگىيىسى بىلەن سۇلىي، قۇيۇ، جانبالىق، بەشبالىق، يېڭى بالىق قاتارلىق ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەنىدە، ئىسكەندەر ھەققىدە توقۇلغان ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىن پايدىلانغان. ئىسكەندەرنى بەدىئي ئوبراز دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر — ئالدى بىلەن پارس، ئۇيغۇر، ئەزەربەيجان خەلق ئېپوسلىرى بولۇپ، كېيىنرەك فىردەۋسى (934 — 1025) ئىران

رىۋايىتى «ئىسكەندەرنامە» ئاساسىدا ئىسكەندەر قىسسىسىنى «شاھنامە» ئىچىگە كىرگۈزگەن. ئۇنىڭدىن باشقا نىزامى گەنجەۋىنىڭ (1141 — 1209) «ئىسكەندەرنامە»، ئەمىر-خىسراۋ دەھلەۋىنىڭ (1414 — 1492) «خەمسەتنامەئى ئىسكەندەر» (ئىسكەندەر ئىقلىل نامىسى) داستانلىرى ئەنە شۇ تۈرلۈك ئەپسانىۋى تارىخلار بىلەن ئىسكەندەر ھەققىدىكى خەلق ئىپوسلىرىغا تايىنىپ ئىجاد قىلىنغان.

دېمەك، ئەنە شۇنداق قەھرىمانلىق ئىپوسلىرى، تارىخىي ھەقىقەت ئەپسانىگە، ئەپسانىلەر «ھەقىقەت» گە ئايلىنىپ كەتكەن «ئەپسانىچىلىك دەۋرى» نىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتىدىكى تەرەققىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئەنئىنەۋى سىيۇژىتلار ئاساسىدا قۇرۇلغان مۇنداق ئىپوسلاردا، خىزىر، پەرىشتە، دىۋە، پەرى، بۇلبۇلگويا، دۇلدۇل قاتارلىق خىيالىي ئوبرازلارمۇ مەۋجۇت. ئىپوسلاردىكى بۇنداق سىغىلىشىپ ئوبرازلار بىلەن فانتاستىك توقۇلمىلار نوقۇل ئىنىي ـ مىستىك چۈشەنچىلەر بولماستىن، بەلكى رۇمانتىك ئوبراز يارىتىشنىڭ بەدىئىي ۋاستىلىرى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغانلىقىنى ئەلۋەتتە نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك.

(3) ئىپوسلار بىلەن ئۇنىڭ ئىجاتچىسى بولغان خەلقنىڭ تارىخى ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت مەۋجۇت.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىپوسلىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە شۇ خەلقلەرنىڭ بەلگىلىك دەۋردىكى تارىخىي رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ماركسنىڭ: «خەلق ئىبغىز ئىجادىيىتى تارىخىي ھۆججەت بولمىغان بىلەن، خەلقلەرنىڭ تارىخىنى پۈتمەيدىغان جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ جەۋر-جاپالىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەرلەردىن (ئەلۋەتتە بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتقان

هالدا) تارىخىي ئىستىنوگرافىك ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىش كېرەك»ــ دېگەن سۆزى ئەلۋەتتە خەلق ئېپوسلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ. مۇشۇ تۈپەيلى، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار ئېپوسلارنى «خەلقنىڭ ئاغزىدىكى تارىخ» دەپ قارىشىدۇ. دەرۋەقە ئېپوسلار ماھىيەت ئېتىبارى بىلەن تارىخىي ھۆججەت ئەمەس، لېكىن ئۇ ئۆز ئىچىگە كۆپلىگەن تارىخىي ماتېرىياللارنى ئالغان بولىدۇ. ئۇنىڭدا شۇ خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈش تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ــ ئەپسانىۋى ياكى يېرىم ئەپسانىۋى ھالدا، يېرىم تارىخىي بەدىئىي ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن ئەكس ئېتىلىدۇ. بۇ نۇقتىنى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تارىخىي قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئىسپاتلىغان. ئەپسانىۋى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مۇقەررەر تەرەققىياتى سۈپىتىدە داستانچىلىقنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن يەرلىك ۋەقەلەرنى گەۋدە قىلغان يېقىنقى زامان داستانلىرى تارىخىي شەخسلەر بىلەن رېئال ۋەقەلەر ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان بوۋلۇپ، ئۇنىڭدىكى ۋاقىت، ئورۇن، شارائىتلار تارىخىي ھەقىقەتتىن يىراق كەتمەيدۇ. ماكسىم گوركى: «خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتىنى بىلمەي تۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس» دەپ كۆرسەتكىنىدەكمۇ ئاساسەن يېرىنىڭ ھەجمىدىكى خەلق ئېپوسلىرىنى نەزەردە تۇتقانىدى.

(4) ماركس بىلەن ئېنگېلس ئېپوسلارنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى يۇقىرى باھالىغان. ماركس ئېپوسلار جۈملىدىن يۇنان سەنئىتى توغرىسىدا توختىلىپ، «بۇ ئەسەرلەر بىزنى بەدىئىي جەھەتتە زوقلاندۇرۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە ئۇ مەلۇم تەرەپلەردىن بىرخىل كەڭ كۆلەملىك گۈزەل

لمككه ئىگه دەستۇر ھېسابلىنمىدۇ»① دەپ قارىدى. ھەقىقەتەن ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ روشەن، بەدىئىي جەھەتتە ئىنتايىن مۇكەممەل قەھرىمانلار تىپى خەلق ئىچىدە ئىجاد قىلىنمىدۇ. بەدىئىي خەلق ئېپوسلىرىدا يارىتىلمىدۇ. بىزگە مەلۇم بولغان قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى مەيلى ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى بەدىئىي ئوبرازلىرىنىڭ يارقىنلىقى ۋە تىپىكلىكلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ھەقىقەتەن بەدىئىي ئەدەبىيات خەزىنىسىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئىگىلەيدۇ. ئېپوسلاردا ئىپادىلەنگەن سەنئەت غايىلىرى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلىرى ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇرلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ باشتىن ـ ئاخىر ماركس ئېيتقاندەك، گۈزەللىك قانۇنىيىتىگە ئاساسلانغان. «مۇشۇلارنىڭ ئۆزىلا بىزنى گۈزەللىك تۈيغۇسى بىلەن لەززەتلەندۈرەلەيدۇ.»②

قىسقىسى، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىلغار گۈزەللىك نۇقتىئىنەزىرى ۋە گۈزەللىك غايىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ساپ گۈزەللىك نەزىرى ۋە بەدىئىي زوقىلىنىشىنى يېتىشتۈرىدۇ ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئۆزىدىن كېيىنكى بەدىئىي ئەدەبىياتقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ.

(5) ماركس ـ ئېنگېلس قەدىمكى ئېپوسلاردا قويۇق ئىپادىلەنگەن ئىپتىدائىي دىنىي تەركىبلەرنىڭ خاراكتېرىنى ۋە ماھىيىتىنى ئىلمىي ھالدا يېشىپ بەرگەن. دىن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئالەم ھەققىدىكى ساددا ۋە بالىلارچە يۈرگۈزگەن تەپەكلىي خىيالىي تەسەۋۋۇرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، باشلانغۇچ

---

① ماركس، ئېنگېلس «ئېپوسلار ھەققىدە» ئىچكى موڭغۇل داشۆسىدىن بايمىڭ خاسى گاۋنىڭ شۇ نامىلىق ماقالىسىدە نەقىل قىلىنغان، 1983 - يىل 8-ئاي تېگاڭ، 2-بەت.

② «چېرنىشىۋىسكى تاللانما ئەسەرلىرى» 1958-يىل خەنزۇچە نەشرى، 40-بەت.

جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلىرى جەريانىدا شەكىللەنگەن بىرخىل ئاڭ فورمىسى دۇر. ئىپتىدائىي دىن باشلانغۇچ جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت ئالدىدىكى بىچارىلەرچە ئاجىزلىقى بىلەن ئۆزى ئۇستىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئەنە شۇ رېئاللىق ئۇستىدىن غالىب كېلىشتىن ئىبارەت سۇبيېكتىپ ئارزۇسىنىڭ تۇپرىقىدا بىخلىنىپ ئۆسكەن روھىي مەھسۇلاتتۇر.

ماركسىم گوركى ئىپتىدائىي دىن ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «خەلق ئۆزىنىڭ بالىلىق چاغلىرىدا ئۆزىنى ساقلاشنىڭ تەبىئىي ھېسسىياتى بىلەن ياشاپ، قۇرۇق قوللىرى بىلەن تەبىئەتكە قارشى كۆرۈشۈپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ۋەھىمە قىلىپ، ھەيرانلىقتا خۇشال يۇرۇپ دىنىنى ئىجاد قىلغان. دىن خەلقنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس ئىدى. خەلق ئۆز تەجرىبە دائىرىسىنىڭ تاشقىرىسىدا دۇشمەن كۈچلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشلىرىدا ئالغان ھەممە تەجرىبىلىرىنى، تەبىئەت كۈچلىرى توغرىسىدىكى ھەممە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى ئاشۇ دىن ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. تەبىئەت ئۇستىدىن قازانغان دەسلەپكى غەلىبىلىرى خەلقنە ئۆزىنىڭ قابىللىقى، ئۆزى بىلەن پەخىرلىنىش سېزىمىنى ھېس قىلدۇرۇپ، يېڭى غەلىبىلەر قازىنىش خاھىشىنى قوزغىدى، قەھرىمانلىق داستانلىرىنى يارىتىشقا مەجبۇر قىلدى. خەلقنىڭ ئۆزى توغرىسىدىكى بىلىملىرىنىڭ ھەم ئۆز ـ ئۆزىگە قويغان تەلەپلىرىنىڭ خەزىنىسى بولۇپ قالدى... ئۇ ئۆز ماھىيىتى بىلەن بەدىئىي ئىجادىيەت قاتارىغا كىرىدۇ.»①

دېمەك، دىن بىرخىل ئىدىئولوگىيە فورمىسى بولغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۆزگىرىپ راۋاجلىنىش جەريانلىرى

① م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 376—377-بەتلەر.

دا ئەينى زامان مۇھىتىدىكى رېئال ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر-
نىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى ۋە ئۆز دەۋرىدە ساقلانغان دۇنيا قا-
راشنىڭ بەلگىلىك تەرەپلىرىنى ئىنكاس قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن
قەدىمكى خەلق ئېپوسلىرى جۇملىدىن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ
دۇنيا ھەققىدىكى تونۇشلىرى دىن بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن.
قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدىمۇ خۇددى يۇنان ئەپسانىلىرىدە
يارىتىلغان «ئولومپۇس تېغىدىكى خۇدالار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ
پېشىۋاسى زېۋىس» تەك «مەڭگۈ ئۆلمەيدىغان»، ھەممىگە قادىر
ۋە قابىل «خۇدا» ئۇچرايدۇ. بۇ «خۇدا» ئەمەلىيەتتە تەبىئەت
كۈچىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئەت ماھىيىتى ناھايىتى
كۈچلۈك بولسىمۇ، كىيىنچە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قويۇق ئىجتىمائىي تۈس ئالغان. شۇڭا ئېپوسلار-
دىكى «ئىلاھ» ياكى «ئىلاھىي كۈچ» ئەجدادلىرىمىزنىڭ ساددا
تەسەۋۋۇرىدا ھەرگىز ئابستراكت مەۋھۇم چۈشەنچە بولماس-
تىن، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا ھەققىدىكى تونۇشى-
نىڭ سۇبيېكتىپ دۇنيادا يارىتىلغان ئوبرازىدىن ئىبارەت
ئىدى. قىسقىسى، خەلقنىڭ بۇ ئاساستە ئەمەلىي تەجرىبىسى دا-
ئىرىسىنىڭ سەرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەر بىلەن بولغان توقۇ-
نۇشلاردا ئالغان ھەممە ساۋاقلىرىنى، تەبىئەت كۈچلىرى ھەق-
قىدىكى ساددا تەسەۋۋۇرلىرىنى ئەنە شۇ «ئىلاھ» ئۆز ئىچىگە
ئالاتتى. بۇ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار بىلەن سەنئەتنىڭ مۇنا-
داق بىرلىكىنى شامانىزم تەسىرىدە بارلىققا كەلگەن قەدىمكى
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي قەھرىمانلىق ئېپوسى—«ئوغۇزنامە» دە،
مىلادى 4 -، 5 - ئەسىرلەردە مانى دىنى تەسىرىدە مەيدانغا
كەلگەن «مۇقەددەس قەبرە» دۇنيا نامىدە، 5 - ئەسىر ئەتراپى-
دا يارىتىلغان قەھرىمانلىق ئېپوسى «چىستانى ئىلىك بەگ»
7 — 10 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا يارىتىلغان «ئالتۇن يارۇغ» ۋە ئۇ-

نىڭ ئىچىدىكى ئەپسانىۋى قەھرىمانلىق ئېپوسى «شاھزادە ۋە شەر» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەدەبىي مىراسلاردا ئۇچرىتىمىز.

ماركس بىلەن ئېنگېلىس يەنە ئېپوسلار ئارقىلىق قەدىمكى ھەربىي ئىشلار، تاۋار ئالماشتۇرۇش، دىنىي ئېتىقاد، جەمئىيەت تۈزۈلۈشى قاتارلىق كۆپلىگەن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. ھەمدە ئۇلار ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى مىللەتشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئەخلاقشۇناسلىق، دىنشۇناسلىققا ئوخشاش ھەرقايسى پەنلەر ئۈچۈن بىر-دىنبىر تۈغرا نەزەرىيىۋى ئاساس يارىتىشتا خەلق ئېپوسلىرىدىن كۆپ پايدىلانغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ماركسىزمنىڭ ئېپوسلار ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ئۆگىنىش نۆۋەتتە ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئېپوسلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش خىزمىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتىكى يېڭى پەللە بولۇپ، ئۇ يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ. بىز خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى تۈغرىسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنى كۈچەيتىپ، ئۇنى ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت يارىتىش ئىشلىرىغا ھەقىقىي ھالدا خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ مۇشۇ ھەقتىكى ئىلمىي تەلىماتلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر، ئەستايىدىل ئۆگىنىشىمىز زۆرۈر.

يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تۇغۇنى ــ شىنجاڭ①

I

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ تارىخىنى يەنە بىر نۇقتىدىن ئىپتقاندا، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىش، بىرىش ـ كېلىش، مەدەنىيەت يەتكۈزۈش، مال ئالماشتۇرۇش، سودا قىلىش تارىخى دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ.

كارل ماركس قاتناش ـ ئالاقە ۋە كارۋان سودىسىغا ھاھا بىرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «كارۋان سودىسى كارۋان يوللىرى ئۆتىدىغان رايونلار ئۈچۈن مۇھىم ئىقتىسادىي ئامىل بولۇپ، ئوبيېكتىپ رەۋىشتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئېنىقراقى، ھۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ئاھالىنىڭ جايدىن ـ جايغا كۆچۈشى ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ئۈچۈن شارائىت يارىتىدۇ. كونا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە يېڭى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئورنىتىلىشىغا تەدرىجىي تەسىر كۆرسىتىدۇ.»②

بىز دۇنيانىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىدىكى قاتناش ۋە يولنىڭ قانداق بولغانلىقىنى تازا ئېنىق بىلەلمەيمىز. ئەمما، ھەرخىل تارىخىي پاكىتلار ۋە پەرەزلەرگە ئاساسلىنىپ، تارىختىكى ئەڭ چوڭ قاتناش يولىنى ئاسىيا لمقلار باشلىغان ياكى ئاچقانلىقىنى ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدا قەدىمكى ئاسىيا

① بۇ ماقالىنى لېكتور غەيرەتجان ئوسمان بىلەن ھەمكارلىشىپ يازغان.

② كارىل ماركس: «كاپىتال» ئۇيغۇرچە نەشرى، 3-توم.

ئاھالمسىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىگە كۆچۈپ بېرىش جەريانىدا ئاچقان «شىمالىي ئاسىيا ـ شىمالىي ئامېرىكا مۇز دەۋر يولى» نى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىئانلىرىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي ياۋرو-پا، ئىران ئېگىزلىكى ھەمدە ھىندىستانغا كۆچۈش جەريانىدا ئاچقان «ئاتىلمىقلار مەدەنىيىتى يولى» ۋە «برونزا يولى» نى، شىمالىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە-ئەدەبىياتى شۇنىيۇەن، دېگەن گۈيغاك قوۋملىرىنىڭ جۇڭگو ــ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا ھەم ئورال ـ ئالتاي رايونىغا كۆچۈش جەريانىدا ئاچقان «شىمالىي يايلاق يولى» نى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3000 ــ 2000 ـ يىللاردا ئىران، مىسىرۇپوتامىيە، مىسىر، سۇرىيە ۋە ئاناتولىيە ئارىلىقىدىن ئېچىلغان «ياقۇت سودا يولى»① نى، تارىملىقلارنىڭ شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، غەربتە سومېر-بابىلون، شىمالدا ئورال رايونىغىچە سوزۇلغان «قاشتېشى يولى» نى، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئاسىيا ـ ياۋروپا (جۇڭگو، ھىندىستان، ئوتتۇرا ـ يېقىن شەرق، ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرى) رايونىنىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت يولى بولغان «يىپەك يولى» نى مىسال قىلىپ سۆزلەشكە بولىدۇ.

ئاسىيالىقلارنىڭ يول ۋە قاتناش تارىخىدا شىمالىي ئاسىيا، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىسىنىڭ تۇتقان ئورنى بىرقە-دەر گەۋدىلىك بولغان. چۈنكى بۇ يوللارنىڭ كۆپ قىسمى مۇ-شۇ كىشىلەرنىڭ تىرىكچىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن يېقىن مۇ-ناسىۋەتلىك بولۇپ كەلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا دېگەندە كىشىلەر بىردەك، ئۇنىڭ دەل مەركىزىي رايونى شىنجاڭ دەپ چۈشىنى-دۇ. شۇنداق ئەمەس، يول ئاچقۇچىلارنىڭ ئىچىدە ۋە تۈگۈن-لىك رولىنى ئوينىغۇچىلار ئىچىدە شىنجاڭ مەركىزىي نوقتا

① «ئۇلۇغ يىپەك يولى»، «غەربىي شىمال تارىخى ژۇرنىلى» 1986 ـ يىل غەنزۇچە نەشرى، 2 ـ سان، 103 ـ بەت.

بولمدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنىڭغا بىر مىسال كەلتۈرسەك، ئېلىمىز جۇڭگودىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا يېپەك يولىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن لىنىيىسى شىنجاڭدا. ئۇنىڭ بىرلا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 مىڭ كىلومېتردىن ئاشىدۇ. ئەگەر جەنۇبىي، ئوتتۇرا ۋە شىمالىي لىنىيىدىن ئىبارەت ئۈچ لىنىيە قوشۇلسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5 مىڭ كېلومېتردىن ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقى قىسقىچە تەپسىلاتتىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ نۇرغۇن يول مۇساپىلىرىنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. بۇ يوللارنىڭ ئىچىدە «يېپەك يولى» ھەممىنى بېسىپ چۈشكۈدەك سالاپەت ۋە نوپۇز بىلەن شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىدا سالماق ۋە ئېغىر تەسىر كۆرسەتتى، ئۆچمەس ئىز قالدۇردى. شۇڭا كىشىلەر دۇنيا يول تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا «يېپەك يولى» غا ئىنتايىن ئەھمىيەت بىلەن قارىشاقتا.

«يېپەك يولى» بىر ماكرولۇق چۈشەنچە. دۇنيادىكى ھەرقايسى ئالىملار ئۇنى مىكرو نۇقتىدىن شاخلىتىپ، ھەر تەرەپلىمە ئىزاھلاپ كەلدى. بىز بۇ ماقالىدە «قاشتېشى يولى» نىڭ «يېپەك يولى» سەھىپىسىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

I

يېپەك يولىنى دۇنيا مىقياسىدىن ئۇچ چوڭ غول لىنىيىگە ئاجرىتىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ياۋروپا ـ ئاسىيا قورۇقلۇقىدىكى شىمالىي يايلاق بەلبېغىنى كېسىپ ئۆتىدىغان قاتناش يولى، بۇ «يايلاق يولى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئاسىيا قۇملۇق رايونلىرىدىكى پارچە بوستانلىقلاردىن ئۆتىدىغان يول بولۇپ، بۇ «بوستانلىق يولى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۈچىنچى، جەنۇبىي جۇڭگودىن باشلىنىپ، شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيا، سىرىلانكا، ھىندىستاندىن ئۆتۈپ، پارس قولتۇقى ۋە قىزىل دېڭىزغا بارىدىغان جەنۇبىي دېڭىز يولى، بۇ «دېڭىز يىپەك يولى» دەپ ئاتىلىدۇ.①

بۇ ئۈچ غول لىنىيىنىڭ ئىچىدە «بوستانلىق يولى» نىڭ تۇتقان ئورنى بىرقەدەر مۇھىم. گەرچە بۇ يول پۈتۈنلەي دېگۈدەك قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتىدىغان، شۇنداقلا مېڭىش تەس بولغان، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئاتلاپ ئۆتىدىغان بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي، غەربىي تۈركىستانىنىڭ قۇملۇقلىرىدا بىرمۇنچە بوستانلىق بولغاچقا، بۇ يول تارىختا ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلگەن قاتناش يولى—«بوستانلىق يولى» بولۇپ شەكىللەنگەن. ئادەتتە ئېيتىلغان تار مەنىدىكى «يىپەك يولى» دەل مۇشۇ يولنى كۆرسىتىدۇ.②

جۇڭگو يىپەكلىرى ئۇزۇن تارىختا ئىگە. خەنزۇ رىۋايەتلىرىدە ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى جەريانىنى خۇاڭدى زامانى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. ئەمما، ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ۋە يازما ھۈجەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ھازىرقى زامانىمىزدىن 3 مىڭ يىل بۇرۇنقى يىن - شاڭ دەۋرىدە جۇڭگودا يىپەكچىلىك ئىشـ

---

① چاڭزى خېجۇن (ياپونىيە) «يىپەك يولى ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - سان.

② چاڭزى خېجون (ياپونىيە) «يىپەك يولى ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1988- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - سان.

لەپچىقىرىشى خېلىلا ئومۇملاشقان. شۇ دەۋرگە خاس چىغىناق - تاغاق پۈتۈك (جىياگۇۋېن) لەردە ئۇجمە، پىلە، يىپەككە ئائىت خەتلەر ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە جۇگۇدا يىپەكچىلىك زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى ھەم جۇڭگونىڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇمىغا ئايلاندى.

يىپەك بۇيۇملار ئۇزۇن مۇددەت جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئىستېمال قىلىنغاندىن كېيىن، مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە ئاستا - ئاستا سىرتقا يۆتكەلگەن. تۇرپان بوستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - 4 - ئەسىرگە تەئەللۇق ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە يىپەك توقۇلمىلار چىققان. بۇ ئەينى چاغدا شىنجاڭدا يىپەك بۇيۇملارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.① مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى غەرب دۇنياسى تەدرىجىي چۈشەندى. جاڭ چيەننىڭ غەربىي ئەللەرگە قىلغان ئىككى قېتىملىق زىيارىتى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنىڭ رەسمىي ئېچىلغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

يىپەك يولىنىڭ بۇنداق ئېچىلىشى تاسادىپىي ۋەقە ئەمەس. ئۇ يىراق تارىخىي مەنبەگە، پۇختا ماددىي ئاساسقا ئىگە. يەنى ئۇ شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا ئاللىبۇرۇن ئېچىلىپ، راۋانلاشقان يوللارنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. بۇ يول دەل «قاشتېشى يولى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ قاشتېشى ئويمانچىلىقى دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان.

شىنجاڭ قاشتېشى سايمانلىرىنىڭ تارىخىنى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن سۈرۈشتە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇ چاغلار-

---

① «ئالغۇي قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىش خىزمىتىدىن قىسقىچە ئۇچۇر»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1981 - يىل، 7 - سان، 18 — 22 - بەتلەر.

دىكى قاشتېشى جابدۇقلىرى بىر خىل قورال بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىناتتى.①

شىنجاڭ قاشتېشى ئىچىدە خوتەن قاشتېشى ھەممىدىن مەشھۇر. قەدىمكى خوتەنلىكلەر قاشتېشىنى بايقاش، قېزىش، سەنئەت بۇيۇمىغا ئايلاندۇرۇش بىلەن بىرگە، تاۋار سۈپىتىدە ئالماشتۇرۇش بۇيۇمى قىلغان. ئۇلار ئۆز دائىرىسى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى سىرت بىلەن بولغان ئالاقىدە قاشتېشى بۇيۇمىدىن پايدىلانغان.

قاشتېشىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگۈزۈلۈشى ئۇ يەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ساھەسىدە زىلزىلە پەيدا قىلغان.

غەربىي لياۋنىڭدىكى بۇنىڭدىن 5 مىڭ يىل بۇرۇنقى قىزىل تاش مەدەنىيىتى (نېئولىتلاك) خارابىسىدىن قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن نەپىس بۇيۇملار تېپىلدى.② بۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەردە قاشتېشىغا دائىر ئەڭ بۇرۇنقى ماددىي بۇيۇملار بولۇپ سانىلىدۇ. قەدىمكى دەۋردە قاشتېشى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ناھايىتى زور مىقداردا توشۇلغان. تارىختىكى توشۇلۇش مىقدارىنى مۆلچەرلەش تەس. پەقەت مەملىكىتىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 200 يىل ئىلگىرىكى يىمن دەۋرىگە مەنسۇپ فۇخاۋ قەبرىگاھلىقى (妇好墓) دىنلا 765 دانە قاشتېشى جابدۇقلىرى تېپىلغان.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بازا قىلىپ تارىخ ساھەسىدە ئىز قالدۇرغان شاڭ ـ يىمن، جۇ، چۈنچىيۇ، جەنگو، چىن ۋە خەن

---

① لوشاۋۈبىن: «شىنجاڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر خەۋىرى» 1989-يىل خەنزۇچە نەشرى، 8-سان.

② «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1990 - يىل، 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانى.

دەۋرىگە تەئەللۇق قەدىمكى خارابىلەردىن ۋە يازما ھۇججەتـ
لەردىن قاشتېشىمنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇلۇشىنىڭ مەق
دارى ۋە كىشىلەر نەزەردىكى مۆتىۋەر ئورنى ھەققىدە بـىر
خىل چۈشەنچىگە كېلىشكە بولىدۇ.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر قاشتېشىغا ناھايـىتى ھېرىسـ
مەن بولغان. ئۇنى چەكسىز سىرلىقلاشتۇرغان. 8 مىڭ يىل بۇرۇن
ئۆتكەن دەپ رىۋايەت قىلىنمىدىغان، خەنزۇلارنىڭ ئەپسانىلەر
دەۋرىدىكى ئۇرۇق ئاقساقىلى خۇاڭدى قاشتېشى بىلەن تونۇش
قان. يەنى يىراق قەدىمكى زامانلاردا غەربىي خـان ئانا (شى
ۋاڭمۇ) خۇاڭدىغا ئاق قاشتېشى قەدەھى تەقدىم قىلـغانـىمىش.
«قومۇش كىتاب يىلنامـىسى» (竹书年纪) دىكى خـاتىرىلەردە
بايان قىلىنىشىچە، ئاقساقال شۇننىڭ 9 ـ يىلى «غەربىي خان
ئانا ئوردىغا كېلىپ، ئاق قاشتېشى سايىمانلىرى تەقدىم قىلـ
غان» ئىمىش. بۇنداق ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر خەنزۇچە قەدىمكى
يېزىق ـ پۈتۈكلىرى ۋە ھۇججەتلەردە ھەر خىل ھـەر ياڭـزا
ئىبارىلەر بىلەن خاتىرىلەنگەن.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر قاشتېشىغا بىر خىل سېھرىي
خۇسۇسىيەت ئاتا قىلىش بىلەن بىللە، قاشتېشىنـى سۆيۈشـ
تەك ئەخلاق ئۆلچىمىنى يېتىلدۈرۈپ چىققان. بۇنداق ئەخلاقىي
تۈرمۇش قارىشىنىڭ ئىچىگە قاشتېشىنى گۈزەللىكىنىڭ سىمـ
ۋولى دەپ تونۇش؛ بايلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قاراش؛ ئەدەبـ
ئەخلاق ئۆلچىمى دەپ بىلىش؛ ھوقۇق، مەرتىۋە دەرىجىسىنـى
ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم دەپ ھېسابلاش، ئىلاھـىنىڭ مۇجەسسىمى
دەپ چۈشىنىشتەك مەزمۇنلار كىرگەن.①

جۇڭگونىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ تارىخـى بـو

---

① يېن جۈچياڭ: «ئىلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى قاشتېشىنى سۆيۈشتەك يوك
سەك پەزىلەتنى ھەققىدە»، «تارىخىي بىلىملەر» 1988-يىل خەنزۇچە نەشرى، 5-سان.

يەنچە ئاتاقلىق ئالىم لى يۆسۇ (李约瑟) «جۇڭگۇنىڭ پەن-تېخنىكا تارىخى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان: «قاشتېشىنى سۆيۈشنى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى دېيىشكە بولىدۇ. 3 مىڭ يىلدىن بېرى ئۇنىڭ سۈپىتى، ھالىتى ۋە رەڭگى بىردەك ئويمىكارلار، رەسساملار ۋە شائىرلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ كەلدى».①

ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارىسىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى ئالاقە قاشتېشى بۇيۇملىرىنى ئالماشتۇرۇش ئېلىمىزنىڭ قوشنا رايونلار ئارا تاۋار ئالماشتۇرۇش تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسى بولغان بولۇشى مۇمكىن.

شىنجاڭ قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا توشۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى غەربىي-شىمالىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق رايونىغا ھەم كەڭ توشۇلغان.

ياۋلىخۇا 1933 - يىلىي «يېڭى ئاسىيا» ژۇرنىلىنىڭ 6 - جىلد 5 - سانىدا ئېلان قىلغان «غەربىي شىمالىنىڭ قاتلىناش تارىخى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدە «بابىلون، سۇرىيە-دىكى قەدىمكى خارابىلەردىن قېزىۋېلىنىغان مادديي بۇيۇملار ئىچىدە قاشتېشىدىن ئىشلەنگەنلىرىمۇ بايقالغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگىچە بايقالغان. قاشتېشى جابدۇقلىرى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن قاشتېشى ئىدى. ئۇ خوتەنىنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» ② دەپ يازغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى

---

② لوشاۋۇبن: «شىنجاڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ژۇرنىلى». 1989 - يىل، 8 - سان.

① لۇشاۋۇبن: «شىنجاڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ژۇرنىلى» 1989 - يىل نەشرى، 8 - سان.

س.ۋ. كېسىلىۋ ئەمەلمي تەكشۈرۈشلەردىن كېيىن مۇنۇلارنى يازغان: «بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، ئاق قاشتېشى جۇڭگو ئويمكارلىرىنىڭ ياخشى كۆرۈپ ئىشلىتىدىغان خام ماتېرىيالى. ئەنياڭدىن قېزىۋېلىنغان تېپىندىلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇڭگودا قاشتېشىنى ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىش شياڭ دەۋرىدە باشلانغان بولۇپ، سىبىرىيە، ئورال دەريا ساھىلىغىمۇ قاشتېشى ئوخشاش ۋاقىتتا تارقالغان. ئاق قاشتېشىنىڭ غەربكە تارقىلىشى شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، سەيما دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 14 – 12– ئەسىرلەر) دە ئورال دەريا سى ۋە قاما دەريا ساھىلى، سىبىرىيە، بايقال كۆلى ھاۋزىسى جۇڭگونىڭ شىمالمي تەرەپلىرى بىلەن ئۆزئارا ئالاقىدە بولغان.»①

قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن قەدىمكى زامانغا تەئەللۇق بۇيۇملارنى يىراق غەرب دۇنياسىدىن ئۇچرىتىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ئەنگلىيە لوندون مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بىر پارچە قاشتېشى سايمىنى بولۇپ، ئۇ كاۋكازدىن قېزىۋېلىنغان. ئۇزۇنلۇقى ئۇچ سۇڭ بىر فۇڭ، كەڭلىكى سەككىز فۇڭ. فرانسىيە دۆلەتلىك مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان قاشتېشى سايمىنى جەنۇبىي روسىيىنىڭ كېرتچ (Kərtch) دېگەن يېرىدىن تېپىلغان. ئۇزۇنلۇقى تۆت سۇڭ بىر فۇڭ. موسكۋا دۆلەتلىك تارىخ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان قاشتېشى سايمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ سۇڭ بىر فۇڭ، كەڭلىكى سەككىز فۇڭ كېلىدۇ. ئۇلاردىن باشقا، ھازىرقى سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىغا تەۋە مەرۋىدىن قېزىۋېلىنغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 –، 3 – ئەسىرگە

① س.ۋ. كىسلىۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 1981 - يىل خەلىقچە نەشرى، 1 - توم، 71 - بەت.

خاس تېپىندىلار ئىچىدە قاشتېشىغا مۇناسىۋەتلىك سايمانلار بولغان.①

تارىخىي يېزىلمىلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇڭگونىڭ خەن، تاڭ دەۋرىدىن ئىلگىرى پۈتۈن ياۋروپا-ئاسىيانىڭ چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى قاشتېشى جابدۇقلىرى ئاساسىي جەھەتتىن شىنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن. كاۋكاز تاغلىرى ۋە ۋابولونوي (Nabnlonoi) تاغلىرىدىنمۇ قاشتېشى چىقسىمۇ، ئەمما ئەينى چاغدا قېزىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان.②

بىز بۇ خىل ئەھۋاللاردىن شۇنى ئوتتۇرىغا قويىمىزكى، يىپەك يولىنىڭ ئەسلى ئاساسى «قاشتېشى يولى» بولۇپ، يىپەك يولى دەل تارىملىقلار تەرىپىدىن دەسلەپ ئېچىلغان قاشتېشى يولىنى بويلاپ راۋاجلانغان. ئەنە شۇ «قاشتېشى يولى» كېيىنچە ماكرولۇق هالدا خەلقئارادا ئومۇم نام بىلەن «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان.

بۇ يەردە بىز ياپونىيىلىك چاڭزى خېجۇننىڭ مۇنۇ بىر ئابزاس سۆزىنى ئالاهىدە ئەسكە ئېلىپ ئۆتمىمىز: «جۇڭگونىڭ يىن، جۇ سۇلالىلىرىدىن تارتىپ، ئالتە سۇلالە دەۋرىگە قەدەر بولغان قەبرىلەردىن نۇرغۇن قاشتېشى بۇيۇملىرى قېزىۋېلىنغان، بۇ قاشتېشى بۇيۇملىرىنىڭ چىقىدىغان ئورنىغا ئاساسلىنىپ، ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ خوتەن رايونىدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈش مۇمكىن.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا بەزىلەر يېپەك يولىنى «قاشتېشى يولى» دەپ ئاتاشقان.»③

---

①، ② لۇشاۋۇدىن «شىنجاڭ قاشتېشى ئويمىچىلىقى». «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر خەۋىرى» 1989 - يىل، 8 - سان.

① چاڭزى خېجۇن: «يىپەك يولى ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى ئالماشتۇرۇشى». «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى. 1988 - يىل، 3- سان.

I

شىنجاڭ ــ خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى تارىخىي نامى «غەربىي رايون» (شيۇ) ــ دۇنيا يول ـ قاتناش مۇساپىسىنىڭ، شۇنداقلا يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىدىن بىرى.

قەدىمكى ياۋروپالىقلار يىپەكنىڭ شەرقتە ئىكەنلىكىنى بىلگەن، ئەمما خېلى ئۇزۇنغىچە يىپەك ئېلىنىڭ كونكرېت جايىنى دەللىلىيەلمىگەنىدى. ئۇلار يىپەكنى «سىرىس» (Seres) يىپەك چىقىدىغان جاينى «سېرىس ئېلى» دېگەن.

Seres دېگەن بۇ نامنى ئەڭ بۇرۇن گرېتسىيەلىك Ctesais (斯夏泰克) مىلادىدىن تۆت ئەسىر بۇرۇن تىلغا ئالغان.① مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردە ياشىغان گرېتسىيەلىك شائىرلار ـ دىن ۋېگىل Vigile (维吉尔)، خورايىس Horace (霍拉塞)، فروفىرىس Psoperce (普罗佩塞) ئوۋىدا OVide (奥维德) قاتارلىقلار ئۆز شېئىرلىرىدا «Seres» نامنى تىلغا ئالغان.② ئۇلار بىلەن زاماندىش جۇغراپىيەشۇناس سترابون Strabon (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 58 ـ يىلدىن مىلادى 21 ـ يىلغىچە ياشىغان) «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابىدا بولسا بۇ ھەقتە سەل كۆپرەك مەلۇمات بەرگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 ـ ئەسىردىن مىلادى 14 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن 90 دىن ئارتۇق غەرب ئاپتورىنىڭ ئەسىرىدە «Seres» دېگەن بۇ نام داۋاملىق تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىلادى 2 ـ ئەسىردە ياشىغان گرېتسىيەلىك جۇغراپىيەشۇناس پتولمى (Ptolemee) يازغان «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابتا قە ـ

① ② «گرېك»، لاتىن ئاپتورلىرىنىڭ يىراق شەرق ھەققىدىكى خاتىرىلىرىدىن ئۇزۇندە»، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1987 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ 32 ـ، 33 ـ بەتلەرگە ۋە «مۇقەددىمە» گە قارالسۇن.

دىمكى دەۋرگە خاس، بىرقەدەر مول ۋە ئېنىقراق خاتىرە قالـ
دۇرۇلغان.① كېيىنكى ئالىملار غەرب ئاپتورلىرىنىڭ سېرىس
ئېلىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىكى بايانلىرىنى تەكشۈرۈپ، دەللەلەپ
چىقتى. فرانسىيەلىك شەرقشۇناس گېئورگى كاۋدېس (George
Coedes، 1886—1969) پتولىمى تىلغا ئالغان سېرىس
ئېلىنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازغان: «كىشىلەر
ئېنىق كۆرۈۋالالايدۇكى (پتولمى تىلغا ئالغان) Emaus تېغى
Emoda تاغ تىزمىلىرى — ھىمالايا تېغى، Kasia تاغ تىزمىلـ
رى — قاراقۇرۇم تېغى، Auzakia تاغ تىزمىلىرى بولسا تەڭـ
رى تاغلىرى، Oikhardes دەرياسىنىڭ ئۈچ ئېقىنى قەشقەر
دەريا سى (تۈمەن دەريا سى)، يەركەن دەريا سى (زەرەپشان دەر-
يا سى)، خوتەن دەريا سى (يورۇڭقاش دەريا سى) دىن ئىبارەت»②
گىك شىك سېرىس «... جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىنى كۆرسـ
تىدۇ»③ دەپ يازسا، چىيەن بوچۈەن «... سېرىس تارىم ئويمانـ
لىقىنىڭ ئىچىدە... سېرىس سۇلى (قەشقەر) دۇر»④ دېگەن
يەكۈننى چىقاردى. پروفېسسور سۇ بېيخەيي ھەم بۇ توغرۇ-
لۇق توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ (غەرب ئاپتورلىرى تەسۋىرلـ
گەن): «سېرىسنىڭ ئەتراپىدىكى يەر شەكىللىرى ۋە تاغ تىزمـ
لىرىنىڭ تەسۋىرلىرى سۇلى (قەشقەر) نىڭ غەربىدىكى تەڭرى
تېغى، پامىر ۋە قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ تەسۋىرىدىن ئىبا-

---

① George Coedec: گىرىك-لاتىن ئاپتورلىرىنىڭ يىراق شەرق ھەققىدىكى خاتىرىدىن ئۈزۈندە»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1987-يىل نەشرى.

② George Coedec: گىرىك، لاتىن ئاپتورلىرىنىڭ يىراق شەرق ھەققىدىكى خاتىرىلىرىدىن ئۈزۈندىلەر»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1989-يىل نەشرى.

③ گىك شىك: «قەدىمكى گىرىك، رىملىقلارنىڭ قەلبىي ئاستىدىكى سېرىسلىقلار»، «غەربىي شىمال تارىخى» ژۇرنىلى 1987-يىل خەلزۇچە نەشرى، 2-سان، 26-بەت.

④ چىيەن بوچۈەن: «سېرىس ھەققىدە»، «غەربىي رايون تارىخى ھەجمۇئەسى»— شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985-يىلى خەلزۇچە نەشرى.

رەت. بىراق ئىسسىلاردا ئازراق پەرقلەر مەۋجۇت. پىتولىمى سېرىس ئېلى ئىچىدىكى 10 دىن كۆپرەك شەھەرنىڭ ئىسسىمىنى تىلغا ئالغان. بۇنىڭدىن سېرىس ئېلى تېرىتورىيىسى ئىچىدە ئاھالە ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. بۇ «ۋېي ئەستىلىكلىرى، غەربىي رۇئىلار تەزكىرىسى (魏略西戎传)» دە خاتىرىلەنگەن «قارام بەگلىكلەر ئونىغا يېتىدۇ» دېگەن خاتىرىگە ھەم كېلىنچە «ۋېي خانلىقى تارىخى. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى (魏书西域传)» دە خاتىرىلەنگەن «چوڭ شەھەرلىرى 12 كىچىك شەھەرلىرى 10» دېگەن خاتىرىلەر بىلەن بىردەك»①. دېمەك، شىنجاڭ ھەم يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇغىنى بولۇپ خىزمەت قىلغان، ھەم يىپەكچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ياپونىيىلىك چۇي جىسەندى بىلەن جۇئىگو ئالىمى خۇاڭ ۋېنبىي بىرلىشىپ يازغان «قەدىمكى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ پايتەختى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار» رىسالىسىدە «خوتەن ئېلىدە پىلىچىلىك قەدىمدىن تارتىپ ناھايىتى راۋاجلانغان. ھەممىلا يەرگە قارىسا ئۇچمە دەرىخى ئۆستۈرۈلگەن. ئۇچمە خوتەنىنىڭ پەۋقۇلئىددە ئالاھىدە ئۆسۈملۈكى بولۇپ، ئۇنىڭ مۇقەددەم پىلىچىلىك تەرەققىياتىنىڭ قورغىنىدۇر»② دېيىلىدۇ.

يۇەن دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى لۇمىكشەن (善明鲁) «دېھقانچىلىق، پىلىچىلىك، يىمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك قوللانمىسى» (要农桑衣食撮) دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى مۇھىم تەجرىبىلەر يەكۈنلىنىپلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭدىكى ئۇچمە يېتىشتۈرۈش، پىلە بېقىش تەجرى-

① سوبېخەي: «سولى نامى ھەققىدە تەتقىقات»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى» 1984-يىل خەنزۇچە نەشرى، 3-سان.

② ئەھمەد رېشىت: «سەئىپولا قەدىمكى تەبرىستانلىقى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژورنىلى، 1985-يىل، 1-سان، 142-بەتتىكى نەقىل.

بىلىرىمۇ يەكۈنلەنگەن ۋە ئېلىمىزنىڭ پىلىچىلىك تېخنىكىسىغا يېڭى مەزمۇن قوشۇلغان.

پروفېسسور سۇ بېيخەيي مۇنداق يازغان: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي ئەلدە كىشىلەر بەكمۇ ياقتۇرىدىغان يىپەك توقۇلمىلار كۆپلەپ ئىشلەپ چىقىرىلغان. بەش دەۋرگە كەلگەندە غەربىي ئەلدىكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئىشلىگەن يىپەك رەختلىرىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ مال ئالماشتۇرۇپ تۇراتتى. شۇنداق كېيىن ئۆز ۋاقتىدا داڭقى چىققان دۇردۇن، ئۇيغۇر كىمخابى، غەرب كىمخابى، ئاقسۇ شايىسى قاتارلىقلار ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلۇپ تۇراتتى. يۇەن دەۋرىدە شىنجاڭدىكى زەرباب، تاۋار تولىمۇ ئەتىۋار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەك توقۇلمىلار جەھەتتىكى مۇھىم ئىجادى ۋە نۆھپىسى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدھىيىسىگە ئېرىشكەن ھەم خەلقئارا بازاردا سېتىلىپ ئېلىمىزنىڭ يېپەكچىلىك ئىشلىرىغا يېڭى شان-شەرەپ كەلتۈرگەن.»①

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، شىنجاڭدا يېپەكچىلىكنىڭ قاچاندىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك يازما ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار بولغىنىغا قارىماي، ئۇنىڭ يىپەك يولى مەدەنىيىتى بولدا تۇتقان ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولغاچقا، قەدىمكى غەرب ئاپتورلىرى شىنجاڭنى «يىپەك ئېلى» دەپ چۈشەنگەن ھەم ئۆز كىتابلىرىدا بۇ ھەقتە نۇرغۇن مەلۇماتلارنى بەرگەن.

دېمەك «سېرىسلار ئېلى» (گرېكچە لۇغەت مەنىسى «يىپەك ئېلى») توغرىسىدا دۇنيا ئالىملىرىنىڭ يۇقىرىدا بەرگەن مەلۇماتى تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن. مەيلى جۇغراپىيىلىك

---

① سۇ بېيخەيي: «خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان يايلاقتىكى يىپەك يولى» «شىنجاڭ تارىخىنى ئاساسلىق ئۆرنىلى» 1981-يىل 1-سان.

نۇقتىدىن بولسۇن، مەيلى سېرىسلار ئېلىدە ياشىغۇچى خەلقلەر-نىڭ تەسۋىرى سۆزىتىدىكى ئانتروپولوگىيىلىك بەلگىلەر جەھەتتىن بولسۇن قەدىمكى مەنبەلەردە كۆپ زىكىرى قىلىنغان «سېرىسلار ئېلى» شەك-شۇبھىسىزكى، سولى (قەشقەر) نى مەركەز قىلغان ھالدا يەكەن ۋە ئۇدۇن (خوتەن) نى كۆرسىتىدۇ. دەرۋەقە قەدىمكى سولى ۋە ئۇدۇن بەگلىكلىرى تارىخىي يوسۇندا جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولغانلىقى ئۇچۇن، كەك مەنبەدە «سېرىس» جۇڭگونى كۆرسىتىدۇ، دېگەن قاراشنىمۇ پۈتۈنلەي خاتا دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

يۇقىرىدا خوتەن يېپەكچىلىكىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە جۇ ئەنەنىنىڭ تارىخىي يوسۇندا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنىڭ تارىخىي ئاساسلىرىنى قىسقىچە كۆرسەتتۇق. يېپەكنى ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان سېلىشتۇرما تەتقىقات نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك يېپەكلىرى بىلەن خوتەن يېپەكلىرىنىڭ گۇل چىقىرىش ئالاھىدىلىكلىرىدە مۇئەييەن پەرق بولغانلىقى مەلۇم. ئالايلۇق، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك يېپەكلىرىگە ئۆرۈش يېپ ئارقىلىق گۇل چىقىرىدىغان بولسا، خوتەن يېپەكلىرىگە ئارقاق يېپ ئارقىلىق گۇل چىقىرىلغان. «برونزا دەۋرى» گە تەئەللۇق شىنجاڭ كۆنچى دەرياسى بويىدىكى گومۇگو قەبرىستانلىقى، خوشۇت سىنتىراتى ئىزى، قۇمۇل قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى يېنىدىكى قەبرىستانلىقى، تۇرپان قاراغوجائىزى قاتارلىق خارابىلەردىن تېپىلغان يۈك ۋە يېپەك رەختلەر يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن.

IV

ياپونىيىلىك چاڭزى خېجون ئەپەندى يېپەك يولىنىڭ

ئىنسانلار تارىخىدىكى رولىنى مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا يىغىنچاقلىغان:

بىرىنچى، يىپەك يولى ياۋروپا-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ قان تومۇرى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيا تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئوقىدۇر. ئىككىنچى، يىپەك يولى دۇنيانىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت ئانىسىدۇر. ئۈچىنچى، يىپەك يولى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت كۆۋرۈكىدۇر.

بۇ ئۇچ نۇقتىنى مۇڭاپىق باھا دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. دەرۋەقە، شىنجاڭ يىپەك يولى مەدەنىيەت سەھىپىسىدىكى شانلىق تارىخىي تۆھپىلىرىمۇ يۇقىرىقى نۇقتىلارنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

شىنجاڭلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى كونا ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ، يىپەك يولىنى مەدەنىيەت ئوق مەركىزى قىلغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئىجادكارلىقىغا تايىنىپ ھەمدە شەرق ۋە غەرب ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، قىممەتلىك ۋە شانلىق مەدەنىيەت يارىتىپ، دۇنيا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس ھەسسە قوشتى.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدىكى بەدىئىي، گۈزەل سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى يىپەك يولى مەدەنىيىتى خەزىنىسىدە ئېچىلغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر دەستە گۈل.

قىياتاش سىزمىلىرى ئۇزۇندىن بېرى شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىدىن ئارقا-ئارقىدىن بايقىلىۋاتىدۇ. قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان تەكرىتاغ ئىچىدە-

① چاڭزى خېجون: «يىپەك يولى شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلى، 1988-يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 3-سان.

كى قىزىل تاش (康家石门子) دېگەن يەردىكى قىياتاش سىزمىلىرى بۇ جەھەتتە دىققەتكە سازاۋەر. بۇ يەردىكى قىياتاش يۈزىدە يۈزلىگەن ئۇسسۇلچىلار ئوبرازى رەتسىلىق نامايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەزگىلىدىكى جىنسىي تېۋىنىش ئادىتى ناھايىتى روشەن ئىپادىلەپ بېرىلگەن. بۇ قىياتاش رەسسىلىرى ئۇستىدە سىلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋاڭ بىڭخۇا (王炳华) مۇنداق ھېسابلىغان: «بىز ئۇچراتقان ماتېرىياللارغا ئاساسەن شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بۇ تېممىدىكى شۇنچىۋالا زور كۆلەملىك تاش ئويما رەسىملەر مەملىكىتىمىز بويىچە تۇنجى قېتىم بايقىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا مىياقىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ جىنسىي ئەزاغا تېۋىنىش ھەققىدىكى رەسىملەردىن تېخىچە مۇنچە ئېنىق كۆرۈنۈشلۈك رەسىملەر توغرىسىدا بىرەر مەلۇمات يولۇقتۇرمىدۇق①». ھازىرقى قاراش بويىچە ئادەمنىڭ يالىڭاچ سۈرىتىنى سىزىش سەنئىتىنى كەشىلەر ئومۇمەن، كىرىسىك-ئويىمكارلىق سەنئىتىگە مەنسۇپ، دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردىن بۇرۇن گىرىكلاردا ئەرلەرنىڭ ھالىتىنى سىزىش ۋە ئويۇش ئۇسلۇبى بارلىققا كەلگەن، لېكىن ئاياللارنىڭ يالىڭاچ ھالىتىنى سىزمىغان دەل شۇ ۋاقىتلاردا بولسا شىنجاڭلىقلار ئاللىبۇرۇن ئەر ۋە ئاياللارنىڭ يالىڭاچ ھالىتىنى سىزىش ۋە قىيا تاشلارغا ئويۇش كەڭ ئومۇملاشقان. شىنجاڭنىڭ چاغانتوقاي ناھىيىسى، مىچۇەن ناھىيىسى، مايتاغ رايونى ۋە قۇتۇبى ناھىيىسى قىزىلتاشتىكى جىنسىي تېۋىنىشقا دائىر قىيا تاش سىزمىلىرى بۇنىڭ كۆچلۈك

① ۋاڭ بىڭخۇا: «قۇتۇبى ناھىيە قىزىلتاش—كاتېچىاشسىزدىكى تاشقا چېكىلگەن جىنسىي تېۋىنىش رەسىملىرى». «شىنجاڭ مەدەنىيىەت يادىكارلىقلىرى ژۇرنىلى» 1989-يىل «ئۇيغۇرچە نەشرى» 1-2-سان، 98-بەت.

دەلىلدۇر. شىنجاڭنىڭ بۇنداق قىياتاش ئويىمكارلىق سەنئىتى يېپەك يولىنى بويلاپ، بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى بىلەن، بۇددىزم سەنئىتىگە يېڭى مەزمۇن ۋە ھۆسن قوشتى. بىز بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى ئالدى بىلەن كۆچا، باي مىڭئۆيلىرىدىكى تام سىزىملىرىدىن ئۇچرىتىممىز. «كۆسەن (كۈچار تام رەسىملىرى بۇددا دىنىنىڭ كىرىشىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى كۆپىنچە بۇددا دىنىغا ئائىت نەرسىلەر، لېكىن، ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئەھمىيىتى بۇددا مەدەنىيىتىدىن ئاللىقاچان ئېشىپ كەتكەن. ئۇ كۆسەن خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتى ۋە ماددىي تۇرمۇشىنىڭ ئىنكاسى①».

شىنجاڭ ئۆز نۆۋىتىدە، دۇنيادىكى قەدىمكى دىنلار ئەڭ كۆپ تارقالغان ۋە ئۇچراشقان جاي ھېسابلىنىدۇ. بۇھال ئېلىمىزنىڭ سەلتەنەتلىك دىن تارىخىغا مول مەزمۇن ئېلىپ كەلدى. جى شىيەنلىن (季羡林) ئەپەندى بۇ خىل ئەھۋالنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «... دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ دىن ــ ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنلىرى شىنجاڭدا ئۇچرىشىپ ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق ئەھۋالنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن تاپقىلى بولمايدۇ. شۇڭا مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، جۇڭگو بىلەن باشقا دۆلەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا، شىنجاڭ ئىنتايىن مول ماتېرىيالغا ئىگە»②.

شىنجاڭنىڭ يېپەك يولىنى ئۆزەك قىلغان مەدەنىيەت

---

①جويىگرۇك: «كۆسەن تام رەسىملىرىدىن تەرىملەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1985-يىل، 2-سان 117-، 118-بەتلەر.

② جى شىيەنلىنىڭ: «تۇخار تىلى ۋە ئىنسانىيەت قارا تىلى». «شىنجاڭ تارىخىنى ئاسلىقى» ژورنىلى، 1980-يىل، تۇنجى سان.

سەھىپسىدە يەنە، تىل-يېزىق ۋە ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ ئوخشاشلا چوڭ ئورۇن تۇتىدۇ. جى شيەنلىن ئەپەندىنىڭ سۆزى بىلەن ئىپتىقاندا، ھەرخىل تىللار، يەنى ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار، سام تىل سىستېمىسىدىكى تىللار شۇنداقلا، ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تىللار شىنجاڭدا ئۇچراشقان. بۇنداق ئەھۋالنى شىنجاڭدىن باشقا جايلاردا تاپقىلى بولمايدۇ. ئەدەبىيات-سەنئەت ئىنسانىيەت بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىنىڭ ئەڭ تەسىرلىك، ئەڭ ئاساسلىق تەركىبى قىسمى، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يادروسى «يىپەك يولى» مەدەنىيىتىنىڭ تۇغۇنى دېيىشكە ئەرزىيدىغان شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى ئۆزىنىڭ قەدىمىلىكى، مۇللىقى، رەڭمۇ رەڭلىكى، قىيىنداش خەلقلەر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرىنىڭ كەڭلىلى، ئىنتېرناتسىئونال خاراكتېرىنىڭ كۈچلۈكلۈكى قاتارلىق ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يىپەككە بېسىلغان جەزبىدار گۈللەردەك جىلۋىنىپ تۇرىدۇ. مانا شۇنداق يىراق مەنبەلىك ئۇيغۇر ئەدەبىيات-سەنئىتىدە مېغۇلوگىيە دەۋرىگە خاس ئەپسانە-رىۋايەتلەردىن تاشقىرى، ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى ئەدەبىياتى، قۇچۇ بۇددا، مانى شېئىر-قوشاقلىرى، قاراخانى دەۋر ئەدەبىياتى، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ «ئىككىنچى ئارىستوتېلى» — ئەبۇنەسىر فارابى (مىلادى 870 — 950-يىللار) نىڭ ئەسەرلىرى، جۈملىگە كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى يىرىك ئىنكلوپېدىك داستان «قۇتادغۇبىلىك» (يۈسۈپ خاس ھاجىپ)، ئەرەب تىلى بىلەن تۇركىي تىللارنىڭ تۇنجى سېلىشتۇرما قامۇسى «تۇركىي تىللاردىۋانى» (مەھمۇد قەشقىرى)، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (ئەھمەد يوگىنەكى)، دەسلەپكى چاغاتاي دەۋرى ئەدەبىياتى (رابغوزنىڭ «قىسەسۇل ئەنبىيا» ئەسىرى، لوتفى، ئاتايى، سەككاكى ئەسەرلىرى) ۋە بۇ دەۋر ئەدەبىياتى-

نىڭ ئالەمشۇ مول چوققىسى ھېسابلانغان ئەلىشىر نەۋائى (14—15-ئەسىر) ئەسەرلىرى، يەكەن خانلىقى دەۋرىگە تەئەللۇق سەئىدى، رەشىدى، قىدىرى، نەفسى (ئامانىنسا)، ئايازى، مىرزا ھەيدەر، مەھمۇد جاراس قاتارلىقلارنىڭ شېئىرىي دىۋانلىرى ۋە تارىخىي قىسسەلىرى، يېپەك يولى ئارقىلىق تەسىرى دۇنياغا يېيىلغان «12 مۇقام» ۋە دۇنياۋى ئوبراز نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپلىرى قاتارلىق مەشھۇر ئۇلگىلەر ھەم ئۆزىگە خاس ئورىگىناللىقى بىلەن ھەم خەلقئارا «يېپەك يولى» مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەنلىكى بىلەن ئالەمگە مەشھۇردۇر.

كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان يەنە بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى شۇكى، يېپەك يولى خاسىيىتى بىلەن شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ ئەينى ۋاقىتتىكى تاڭ دەۋر مەنىيىتى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس ھەسسە قوشقان نۇرغۇن ئوقۇمۇشلۇق ئەربابلار ئۆتكەن. ئۇلاردىن بۇيۇك بۇددا ئالىمى كۇسەنلىك كۇماراجىۋا (344—413). قەشقەرلىق بۇددا ئالىمى خويلان ۋە فورتىدىك (澄图佛) ئاتاقلىق مۇزىكاشۇناس سوجوب (苏祇婆)، رەسسام ۋىسارا ساڭگا (尉迟已僧) قاتارلىقلار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىملاردىن تىلشۇناس ۋە پىداگوگ تاتاتونگا، يۈەن سۇلالىسى ماڭارىپىنىڭ ئاساسچىسى ئارغون ساربق، قوبلايىنىڭ باش ۋەزىرى لىيەن شىشيەن، تەرجىمان ئەنزاڭ، يېزا ئىگىلىك ئالىمى لومىكشەن، تارىخشۇناس لىيەن خوشيەن قىيا، گېنھېرال چاغان تۆمۈر (尔察汉帖木)، ئارىق قىيا (牙阿里海) ئەدەبىلەردىن سەيدۇللا (拉都萨)، سەۋىنچ قىيا (گۈەن يۈنشى)، مازوچاڭ، نەيشەن قاتارلىقلارنى **ئالاھىدە** تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى **بۇرۇن ئوتتۇرا** تۈزلەڭلىككە بېرىپ، خەنزۇ تە

لى بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان شىنجاڭلىق ئالىملاردۇر.

دېمەك، شىنجاڭلىقلار ئۇزاق ۋە پەۋقۇلئاددە تارىخىي مۇھىت ئىچىدە مول، رەڭگارەڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتقان. بۇلارنىڭ ھەممىسى يىپەك يولىدىكى قىممەتلىك بايلىق بولۇپ، بۇنداق ئېسىل خەزىنە بىلەن تونۇشماي تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ يىپەك يولىدا تۇتقان ئورنىنى ھەمدە يىپەك يولىنىڭ شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىدىكى رولىنى بىلمىش مۇمكىن ئەمەس.

«ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا

«ئون ئىككى مۇقام» ــ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك تارىخىي مىراسى، خەلقىمىز ئىچىگە ئەڭ كەڭ تارقالغان، قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن غايەت زور ھەجىمدىكى جانلىق مۇزىكا بايلىقى، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ۋەتىنىمىز، جۇملىدىن دۇنيانىڭ كلاسسىك مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە قوشقان ئەھمىيەتلىك تارىخىي تۆھپىسى، شەرق مىللىي مۇزىكىلىرىنىڭ ئانىسى، ھازىرقى زامان ناخشا ــ مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ بۇلىقى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قانات يېيىۋاتقان ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتى يۇقىرىقى يەكۈنلەرنىڭ ئەھمىيەتكە ئۇيغۇنلىقىنى ھەر تەرەپتىن ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. بۇ ئارقىلىق ئون ئىككى مۇقامنىڭ تارىخىي ماھىيىتى ۋە سەنئەت خاراكتېرى بارغانسېرى يېشىلمەكتە.

لېكىن «ئون ئىككى مۇقام» دىن ئىبارەت بۇ ئاجايىپ سەلتەنەتنىڭ بەدىئىي قامۇسقا ئائىت نۇرغۇنلىغان سوئاللار ھېلىمۇ قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئىگە بولماي تۇرۇۋاتىدۇ. ئالايلۇق: «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ھەقىقىي ھەقداسىنىڭ زادى كىملىكى؛ «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ تارىخىي تەسۋىرى (پەيدا بولغان دەۋرى)، مۇزىكىلىق تۈزۈلمىسى ۋە كۆيشۇناسلىق ئاساسىنى قانداق بايان قىلىش؛ «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ شەرق مۇزىكىچىلىقى، جۇملىدىن قەدىمكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى مۇزىكىچىلىقى بىلەن ۋاسىتىلىك ۋە بىۋاسىتىلىك باغ-

لىنىشى؛ «ئۇن ئىككى مۇقام» نىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەر؛ «ئۇن ئىككى مۇقام» نىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بىلەن ۋاريىانتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق (گارمونىيىلىك) باغلىنىش ... ۋەھاكازالار. مۇقام تەتقىقاتىدىكى بۇ ھالقىلىق تېمىلار گەرچە پروفېسسۇر ئا. مۇھەممەت ئىمىننىڭ «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى — «ئۇن ئىككى مۇقام» ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىدە ئومۇملۇق جەھەتتىن بىر-قەدەر يورۇتۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇقامنىڭ «تۈگۈنى» پۈتۈنلەي يېشىلمەپ كەتكىنى يوق. بۇ ئەسەرنى پەقەت «ئۇن ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىنىڭ دەسلەپكى مۇقەددىمىسى دېيىش مۇمكىن. بىزدە «ئۇن ئىككى مۇقام» مەسىلىسى كۆپ-رەك سەنئەت نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنىپ كەلدى. لېكىن «ئۇن ئىككى مۇقام» نوقۇل سەنئەت مەسىلىسىلا ئەمەس. ئۇ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە چېتىلىدۇ. شۇڭا «ئۇن ئىككى مۇقام» غا ئائىت چىگىش سوئاللار-غا ئىشىنەرلىك جاۋاب بېرىش ئۈچۈن تارىخ، ئەدەبىيات، فولكلور، ئېتنوگرافىيە، پسىخولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، سوتسىئولوگىيە ... قاتارلىق ساھەلەردىكى تەتقىقاتقا ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، «ئۇن ئىككى مۇقام» ئېتنىك كېلىپ چىقىش جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ فولكلورغا مەنسۇپ. چۈنكى ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەنئەت ئۆرۈپ-ئادەتلىرى ئەكس ئەتتۈرگەن. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى مۇقامشۇناسلىقتىكى ئەڭ مۇھىم مېتودولوگىيىلىك پرىنسىپ بولۇشقا تېگىشلىك.

مەلۇمكى، سېلىشتۇرما تەتقىقات XIX ئەسىرنىڭ بېشىدىلا خەلقئارا ئىلىم-پەن كاتېگورىيىسىگە قوشۇلغاندىن باشلاپ،

ناھايمتى تېز تەرەققىي قىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە دۇنيا مىقياسىدا ئالىملارنىڭ كەڭ كۆلەملىك دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىدى. بۇنىڭ بىلەن پەلسەپە تارىخى، ئىدىيۋلوگىيە تارىخى، مەدەنىيەت تارىخى جەھەتلەردە ئاكتىپ ۋە ئاكتىسىز ھالدا يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھەم ئومۇملۇققا، ھەم ئايرىمىلىققا ئىگە خەلقئارا تەسىرلەر ۋە ئۇنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيەتلىرى ئۇستىدە مۇپەسسەل ئىلمىي قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقتى. سېلىشتۇرما تەتقىقاتتا ھەم تەسىر تەتقىقاتى (دۆلەت، مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت تەسىرى) ھەم پاراللېل تەتقىقات (بىر مەدەنىيەت سىستېمىسى ئىچىدىكى ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەرگە تەئەللۇق مەدەنىيەت ھەرىكىتىنى ئۆزئارا پاراللېل ھالدا سېلىشتۇرۇش) ئۇسۇللىرى ئاساس قىلىنمىدۇ. مۇشۇ ئۇسۇلنى «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىغا تەتبىقلىغاندا، مۇقامغا ئائىت تۆۋەندىكى يېپ ئۇچلىرى بىزنىڭ دىققىتىمىزگە سازاۋەر بولىدۇ: «مېھنەت پەرزەنتى» بولغان «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇرلارغا خاس يەرلىك ۋە مىللىي ئېستېتىك ئىلھامنىڭ ھاياتىي كۈچكە ئىگە ماتېرىيالليرىدىن قۇرۇلغان بۈيۈك ئىلمىي ئابىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئەت پىسخولوگىيىسىگە ماس ھالدا يارىتىلغان بەدىئىي قامۇس.

دەرۋەقە، دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدىكى ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنىڭ ئىشەنچلىك يەكۈنىدىن قارىغاندا، يېگانە ھالدىكى مۇتلەق ساپ مىللەت ۋە ئالمىشىش خاراكتېرىدىكى سىرتقى تەسىرىدىن خالىي نوقۇل مەدەنىيەت ھادىسىسى مەۋجۇت ئەمەس «ساپ مىللەت» ۋە «ساپ مەدەنىيەت» قارىشى دۇنيانىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس، كۆپلىگەن چىگىش سوئاللارنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولۇۋاتقان مۇقام ھادىسىسى

مۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

ھازىرقى «ئۇن ئىككى مۇقام» نى ئۇيغۇرلارغا خاس بولغان ئەنئەنىۋى مۇزىكا بايلىقى دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇنىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمىسى ئالدى بىلەن شۇ خەلقنىڭ مىللىي ئېستېتىك زېمىنىدا بىخلانغان، لېكىن ئۇ مۇكەممەل ۋە قېلىپلاشقان بىر مۇزىكا سىستېمىسىغا ئايلانۇچە بولغان ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات جەريانىدا تەبىئىي ھالدا ئۆز قوشنىلىرىنىڭ مۇزىكا (مۇقام) تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ سەنئەت پىسخىكىسى بىلەن قوشۇپ يۇغۇرغان. شۇنىڭ بىلەن كۆپ مەنبەلىك، كۆپ قاتلاملىق مۇقام ھادىسىسى شەكىللەنگەن. بۇ يەردە تەكىتلەشكە تېگىشلىك قانۇنىيەتلىك مەسىلە شۇكى، مۇرەككەپ تارىخىي قاتلاملىق بۇ مۇزىكا بايلىقىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتىكى ھەقىقىي ھەقدانىسى ۋە ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇپ مۇكەممەل سىستېمىلاشتۇرغۇچىسى يەنىلا ئۇيغۇرلار بولۇپ قالغان. ھازىرقى دۇنياداكى كۆپلىگەن ئەللەر ۋە مىللەتلەرنىڭمۇ ئۆزىگە خاس مۇقاملىرى بار، ھەتتا ئۇلاردىكى بەزى مۇقاملارنىڭ ناملىرىمۇ ئۇيغۇر «ئۇن ئىككى مۇقام» ناملىرى بىلەن ئوخشاش ئاتىلىپ كەلمەكتە. يېقىنىدا ئېلىمىزنىڭ مۇزىكاشۇناسلىرى شىمالىي ئافرىقا ئەللىرى (ئالجىرىيە، ماراكەش، تۇنىس، مىسىر، لىۋىيە...) نىڭ مىللىي مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەكشۈرۈش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرغان. ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈشچە، شىمالىي ئافرىقىدىكى بۇ ئەللەرنىڭمۇ ئۆزىگە خاس مۇقاملىرىنىڭ بارلىقى ۋە مۇقام نامىلىرىدىنمۇ بەزى ئوخشاشلىق (ھەممىسى ئەمەس) مەۋجۇت ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئەمما مۇقاملارنى ئورۇندىش ئۇسۇلى، مۇزىكا ئەسۋابلىرى، كۇي خاراكتېرى، تەركىبى ۋە باشقۇچلىرى ھازىرقى ئۇيغۇر «ئۇن ئىككى مۇقامى» بىلەن پۈتۈنلەي

ئوخشاشمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە «ئەرەب مۇقامى» نىڭ ئاساسى بولغان بۇ شىمالىي ئافرىقا مۇقاملىرى ئېتنىك مەنبە جەھەتتىن مەسىلەن تامىيە مەدەنىيىتى (سومىر مەدەنىيىتى) تەسىرىدە پەيدا بولغان. ھازىر ئېلىمىز بىرئۇاقتان ئارخېئولوگىيىلىك ۋەئانتروپولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، بۇندىن 5 مىڭ يىللار بۇرۇنقى سومىر مەدەنىيىتى مەدەنىيەت تېپىگە كىرىدۇ، دەپ قارالماقتا. ئوتتۇرا ئاسىيا مۇزىكا ئېلىمىنىڭ ئويغىنىش دەۋرى ھەققىدەئېلىمىز بىرىلغان مۇھاكىمىلەرمۇ يۇقىرىقى نۇقتىنى قەيت قىلىدۇ. IX — XI ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇزىكا ئېلىمى يالغۇز «خەلىپىلىك دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا مىقياسىدىمۇ 1 - ئورۇنغا چىققانىدى» (ئە. بىرتېلىس).① موللا ئىسمەتۇللا بىننى مولا نېمەتۇللا مۇجىزى «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە مۇزىكىنىڭ پېرى دەپ تىلغا ئالغان ئەبۇ نەسىر فارابى (مۇجىزىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا راگ، ئوشاق مۇقاملىرىنى ۋە ئوشاقنىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە يايغان، ئۇزھال مۇقامىنى ۋە ئۇنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىنى كەشپ قىلغان، مۇزىكا ئېلىمى ساھەسىدە رىسالەئى موغەننىيون (سازەندىلەر رىسالىسى) قاتارلىق كىتاب يازغان بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىك ئالىم)، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (875 — 999)، ھەمدە ئابدۇرەھمان جامى، (1414 — 1492)، ئەلىشىر ناۋائى (1441 — 1501)، ھەزرىتى مەۋلانە لۇتفى (1366 — 1465)، مۇھەممەت خۇارەزمى (؟ — 1448)، يۈسۈپ سەكاكى (؟ — 1467) قاتارلىق ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرلىرى

ت.س، ۋىزگو «ئوتتۇرا ئاسىيا مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئويغىنىش دەۋرى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» 1989-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى 3-سان.

يالغۇز شائىر بولۇپلا قالماستىن، يەنە مەشھۇر مۇزىكا ئالىملىرى ئىدى. مۇزىكىدا ئاھاڭلارنىڭ ئېگىز-پەسلىكى (مىلودىيىسى) رەقەملىك مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن يۇقىرىدىكى مۇزىكا ئالىملىرى ماتېماتىكا بىلەن مۇزىكىنى بىۋاستە بىر-بىرىگە باغلىغان، شۇڭا ئاشۇ دەۋرلەردە مۇزىكا ماتېماتىكا پەنلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ ھېساب، گېئومېتىرىيە، ئاستىرونومىيە ۋە مۇزىكا ئىلىملىرى بىر پۈتۈن پەنلەر سىستېمىسىنى تەشكىل قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ ئالىملارنىڭ مۇزىكا ھەققىدىكى ئىلمىي ئەسەرلىرى پىفاگور① ئېقىمىنىڭ ماتېماتىكا پرىنسىپىغا ئاساسلانغان. لېكىن پىفاگور مۇزىكا نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسى يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدىن كىرگەن. پىفاگور ئۆزىمۇ بابىلوندا بىرنەچچە يىل تۇرۇپ مۇزىكا ئىلمىنى ئۆگەنگەن. بابىلوننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا مۇزىكا نەزەرىيىسى بىرلىككە كەلگەن پرىنسىپلار بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ ئۇ ئېتنىك مەنبە جەھەتتىن قەدىمكى مېسوپوتامىيە مەدەنىيىتىگە تۇتىشىپ كېتىدۇ.

دېمەك، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇزىكا ئىلمىنىڭ يىراق مەنبەسى قەدىمكى سومېر مەدەنىيىتىدىن باشلانغان بولسا، ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى گرېتسىيىدە بولدى. ئارىدىن Ⅶ — X ئەسىر ئۆتكەندە مۇزىكا ساھەسىدىكى بۇ بىلىملەر يەنە باشقىدىن ئۆزىنىڭ ئانا ماكانى بولغان شەرقتە، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا

① پىفاگور (ئەرەبچە فىساغۇرۇس دەپ ئاتىلىدۇ) گرېك ئىدېئالىست پەيلاسوپى بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 550—580-يىللىرى ياشىغان. ئۇ قەدىمكى يۇنانىنىڭ سېسام شەھىرىدە (ئاناتولى يېرىم ئارىلىنىڭ غەربىدە گرېتسىيىگە قارايدىغان بىر ئارال) دۇنياغا كەلگەن.

فايتىپ كېلىپ تېخىمۇ چوڭقۇر يەرلەشتى.

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ مۇزىكا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى شۇ مىللەتنىڭ پىسخىك خاراكتېرىنىڭ سىمۋولى. مۇزىكىنىڭ تىلى بولغان مىلودىيە، رېتىم، گارمۇنىيىمۇ شۇ مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىەت پىسخىكىسىغا ماس كەلگەندىلا ئاندىن شۇ خەلقنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىنى قوزغىيالايدۇ ۋە مىللەت قاتلىمىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، مىللىي خاراكتېرنىڭ ئىگە بولالايدۇ. «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچە ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ، قېلىپلاشقان ۋە يۇرۇشلاشكەن بىر مۇزىكا سىستېمىسىغا ئايلىنىشىنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ.

بىز يۇقىرىدا «ئون ئىككى مۇقام» نى تەتقىق قىلغاندا ئۇنىڭ دەۋر قاتلىمى ۋە تارىخىي قاتلىمىنى مۇلاھىزە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. ھەمدە سىستېمىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئىپتىدائىي ئېتنىڭ مەنبەسىنى پەقەت ئومۇملۇق جەھەتتىنلا تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق. بۇ ھال بىر تەرەپتىن «مۇقام چەتتىن سىكىپ كىرگەن مۇزىكا كۈيى» دەيدىغان سەپسەتىلەرنىڭ قىلچە ئاساسى يوقلۇقىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ پەيدا بولغان دەۋرىنى قانداقتۇر كونكرېت تارىخىي يىلنامە بىلەن چەكلەپ قويغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەگەر ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ ئېتنىڭ مەنبەسىنى كونكرېتراق بايان قىلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنى قەدىمكى كۇچار مۇزىكىسى (چۇزىيۇ) مۇقامى، قەشقەر (سۇلى) مۇقامى، خوتەن (ئۇدۇن) مۇقامى، ئەدىقۇت ۋە ئېۋرىغۇل (قۇمۇل) كۈيلىرىنىڭ سىستېمىلىشىشىدىن ۋە يۇغۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت، دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر كۈيشۇناسلىقى ۋە مۇزىكىچىلىقىنىڭ ھازىرغىچە

مەلۇم بولغان قەدىمكى، ئەڭ زور نامايەندىسى سۇجۇپ (Suvaijva ياكى Sujiva) ئاساس سالغان «12 تېمپېراتىسىيەلىك كۇچا كۇيىشۇناسلىقى نەزەرىيىسى سىستېمىسى» نىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» بىلەن بولغان بىۋاستە مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئا. مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى — «ئون ئىككى مۇقام» توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە خىلى ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىلگەچكە، بىز يەنە تەكرارلىمايمىز. ئەگەر تىلغا ئېلىنىشقا توغرا كەلسە، ئېلىمىزنىڭ سۇيى،تاڭ دەۋرلىرىدىكى قەدىمكى مۇزىكا تارىخىغا ئائىت مەنبەلەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان كۆسەن، سۇلى، ئۇدۇن، ئىدىقۇت، ئېۋىرغول مۇزىكا كۇيلىرى ئۈچۈن ئاساس بولغان ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ئورىگىنال خاسلىقىنى يوقاتمىغان دولان مۇقاملىرى ئۈستىدە قىسقىچە ئىزاھات بېرىپ ئۆتىمىز.

ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان بەزى تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ يېقىنراق ئېتىنىڭ مەنبەسىنى مىلادى ئەسىردىن بۇرۇن تەڭرى تاغ ئەتراپىدا باش كۆتۈرگەن سەنئەتخۇمار دولو (多滥, 多览甚 — دولونفىت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەبىلىسىگە باغلاشقا بولىدۇ. تاريختا دولو (دولونفىت) دەپ ئاتالغان بۇ قەبىلە ھازىرقى يەكەن دەرياسىنى بويلاپ جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ مەكىت ناھىيىسى، مارالبېشى ناھىيىسى، ئاندىن غەربتىن شەرققە قاراپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇ ئاۋات، ئاقسۇ قاراتال، شايار، ھەتتا كۇچانىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغىچە ئولتۇراقلاشقان، ھازىر ئۆزلىرىنى «دولان» دەپ ئاتايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە سىن جۇڭمىيەن ئەپەندى «كىتابلار جەۋھىرى» دىن نەقىل ئېلىپ مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «لۇڭ شۇنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 662 - يىلى)

جهن رېنتەي بىلەن شۆرېنگۈي قاتارلىقلار تېلى قەبىلىلىرىنى تەڭرى تاغدا تارمار قىلدى. بۇ چاغدا تېلى قەبىلىلىرى ئىچىدە ئىسكىت ۋە دولانغۇت قەبىلىلىرى بولۇپ، تەڭرى تاغنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغاندى»① ئەندۇجيەنغۇ ئەپەندىمۇ «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۆستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە، ئۇيغۇرلار ئاساسىي كۈچ ياكى بىردىنبىر يېتەكچى كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن دەۋردە تېلى قەبىلىلىرى تەركىبىدىكى 15 قەبىلىنىڭ ئىچىدە دولۇ (دولان) قەبىلىسىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ.② بۇ مەلۇماتلار بىزنىڭ «دولان» لار ھەققىدىكى تونۇشىمىزنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە سۇئ سۇلالىسى تارىخى (مۇزىكا قىسمى) دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سۇئ سۇلالىسىنىڭ 16 ئۇسسۇل ئۆمىكى ئىچىدە «بۇركۈت ئاتار ئۇيغۇر ئۆمىكى» (بۇلار تاۋارىدىن قىسقا كېيىم كىيىدۇ، كۆمۈش كەمەر باغلايدۇ، بۇركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتتە تۇرىدۇ) نامىلىق بىر ئۆمەك بولغان، بۇ ئۆمەكنىڭ ئۇسسۇلى قەدىمكى دولۇ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. دەرۋەقە ھازىرقى دولان ئۇسسۇلىنىڭ ھەرىكىتى ئاددىي ۋە سالماق بولۇپ، يەنىلا بۇركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان دولان مۇقاملىرىنىڭ ئىنىدىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ قەدىمكى (ئىپتىدائىي) ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ساپلىقىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. يۇقىرىقى قىسقا بايانىمىزدىن تۆۋەندىكىلەرنى جەزىملەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئاتاقلىق مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا ساق

①،②. ھەر سۇلتان ئوسمانوپ: «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل،4 - سان، 118 -، 119 - بەتلەر.

لاپ دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئىپتىدائىي مەنبەسى ۋە گەۋدىسى ئەنە شۇ تارىختىكى دولانغىت (دولان) مۇقامىدىن ئىبارەت.

ئىككىنچى، دولان مۇقامى دولانغىت قەبىلىسى تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان قەدىمكى دەۋرلەردىلا (مىلادى 3 - ئەسىردىن بۇرۇن) شەكىللىنىشكە باشلىغان. كوشان دەۋرىگە كەلگەندە (مىلادى 4 - 5 - ئەسىرلەر) كۈچلۈك بىر مەدەنىي ھاياتنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە ھىندى ۋە يۇنان مەدەنىيەتلىرىنىڭ بەزى تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىپ مۇئەييەن سىستېمىغا كىرگەن. بۇ دەۋر قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرلىشى ۋە فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشگە باشلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئەنە شۇ كۈشانلار دەۋرىدە قۇلدارلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ زىددىيەتلىرى يېڭى ئىجتىمائىي فورماتسىيە-فېئودالىزىمنىڭ بارلىققا كېلىشىگە زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن.

ئۈچىنچى، قەدىمكى «يىپەك يولى»نى بويلاپ تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەت ئالاقىسى ھەمدە ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ تەكرى تاغنى بويلاپ جەنۇبقا سىلجىشى نەتىجىسىدە قەدىمكى دولانغىت مۇقاملىرى كوشان ئىمپېرىيىسى دائىرىسىدىكى رايونلارغا كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى»دا بىر مەركەز (بىر گەۋدە)، كۆپ شاخلىق (كۆپ ۋارىيانتلىق) بولۇشتەك خەلقئارالىق مۇقام ھادىسىسى شەكىللەنگەن.

تۆتىنچى، «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ قېلىپلىشىشى ۋە سىستېمىلىشىشى ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى. بۇ يەردىكى ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەتنىڭ بەلگىسى مۇقىملاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ مۇزىكا خاراكتېرى ۋە كۈي پۈرىقىدىن قارىغاندىمۇ

ئۇ پۇقەت ئولتۇراقلاشقان ياكى شەھەرلەشكەن خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئېستېتىك زوقىغا ماس كېلىدىغانلىقى ئۆزىدىن مەلۇم. ئاشۇ دەۋرلەردە تېخى ئولتۇراق مەھەللىلىرى ھاياتقا كۆچمەن كۆچمەنچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۈركىي تىللىق بەزى قەبىلىداش خەلقلەر مەدەنىيىتىدە مۇقام تەسىرىنىڭ بولمىغانلىقى بۇ قاراشمىزنى دەللەپ بېرىدۇ (بۇنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلىرىنى يەنمۇ چوڭقۇراق تەتقىق قىلىپ بېقىش زۆرۈر).

بەشىنچى، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، ئىسلام ئىدىئولوگىلىرى مۇزىكىنى مەيخورلۇق، كەيپ - ساپا ۋە ئىسلام دىنىدا چەكلەنگەن باشقا ئىشلار بىلەن بىر قاتارغا قويۇپ، خەلقىمىزنىڭ بۇ ئەنئەنىۋى مۇزىكا بايلىقىغا بىر تەرەپتىن چەك قويغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشارەتلىرىگە «ئىوردا مۇزىكىسى»غا ئايلاندۇرۇۋېلىشقا ئورۇنغان. ھالبۇكى فارابى، خۇارەزمى، ئىبنى سىنا، ناۋائى قاتارلىقلار مۇقامنى ئىنسان قەلبىنى مەنىۋى ئوزۇق بىلەن تەمىنلەيدىغان سەنئەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ تېخىمۇ يۇكسەلدۈردى. قاراخانىلار دەۋرىدىن تارتىپ سەئىدىيە دەۋرىگىچە ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى مەخسۇس مۇزىكا مۇئەسسەسىلىرىدە كۆپ قېتىم تەرتىپكە سېلىندى ۋە رەتلەندى. بولۇپمۇ مەرىپەتپەرۋەر ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازلىرى ۋە مۇزىكا ئىسلاھاتچىلىرى قەدىرخان يەركەندى (1572 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە مەلىكە ئاماننىسانىڭ يېتەكچىلىكىدە قىلىشى بىلەن ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» چوڭ كۆلەملىك رەتلەندى ۋە قىلىپلاشتۇرۇلدى. بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىلا «ئەبجەت نوتىسى» بولۇپ، قەدىرخان باشچىلىقىدىكى بۇ مۇقام ئۇستازلىرى ئەنە شۇ ئەبجەت نوتىسى ئارقىلىق ئۇيغۇر

«ئون ئىككى مۇقامى»نى رەتلىگەنلىكى مەلۇم. قىسقىسى، مۇقام چۈشەنچىلىرىنىڭ «چوڭ نەغمە»، «داستان» ۋە «مەشرەپ» تىن ئىبارەت ئۈچ قىسىملىق مۇزىكا گۈرۈپپىلىرىنىڭ يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن چوڭ ھەجمىدىكى مۇزىكىلىق گەۋدىنى ئىپادىلىشى قەدىرخان باشچىلىقىدىكى مۇقام ئۇستازلىرىنىڭ ئەمگىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ بىزگە شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، سەنئەت ئۆرنەك ـ ئادىتىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە پەيدا بولغان خەلق ئارىسىدىكى مۇقام مۇزىكىلىرىنىڭ رەسمىي سىستېمىلىشىپ ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام» ھالىتىگە كىرىشىدە ئۇتتۇرا ئەسىردە قۇرۇلغان مەخسۇس مەدرىس (مەكتەپ) لەردىكى مۇزىكىشۇناسلارنىڭ ئەجرى ناھايىتى زور بولغان. بۇ نۇقتىنى ئېتىراپ قىلمىغاندا، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ كلاسسىك مۇزىكىلىق خاراكتېرىنى چۈشەندۈرۈش تەس بولىدۇ.

ئالتىنچى، پروفېسسور ئا. مۇھەممەتئىمىن ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى ــ «ئون ئىككى مۇقام» ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىدە غىياسىدىن بىننى شېرىپىدىن تۇزگەن «غىيا سۇللۇغەت» دېگەن كىتابتىكى «ئون ئىككى مۇقام» مۇزىكىلىرىنى ئاستىرونومىيىدىكى «ئون ئىككى بۈرج» قا، يەنى «12 ۋاقىت، 24 سائەت» كە باغلاپ ئىزاھلىشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى، بۇنداق قاراشنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي ئاساسى يوقلۇقىنى تەكتلىدى. بىزنىڭچە، «غىياسۇللۇغەت» تىكى بۇ بايانىنىڭ ئۇيغۇر كۈيشۇناسلىقى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي مەنبەسى بىلەن ھېچقانداق زىتلىقى يوق. بۇ بايان پەقەت ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئەسلىدە 12 دىن ئىبارەت سان (مىقدار) كاتېگورىيىسىگە قارىتىلغان. دەرۋەقە، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» باشتىن ـ ئاياغ بىردەك ئون ئىككى مىقدار بىلەن چەكلەنگەنمۇ ئەمەس، مۇقام ئۆز تارىخىدا كۆپ قېتىم كې-

مەيىش، كۆپەيىش، قوشۇلۇپ ئىخچاملىنىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. لېكىن ئۇيغۇر مۇقامىنىڭ ئومۇمىي نامى ۋە سۈپىتى يەنىلا خەلقىمىز ئارىسىدا ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مۇقەددەس سان دەرىجىسىدىكى ئون ئىككى بىلەن زىچ باغلانغان. ھېچقانداق ئاستىرونومىيىلىك كۆزىتىش ئەسۋابلىرى بولمىغان قەدىمكى زامانلاردا، ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتىكە تايىنىپ، ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدە نۇرغۇن بىلىملەرنى توپلىغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ياشاش ئۇسۇلىنى ئاساسەن كۈن بىلەن تۇنۇنىڭ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ، يىل، ئاي، پەسىللەرنىڭ دەۋرىي ھالدا ئالمىشىپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى (كۈن، ئاي، يۇلتۇز) دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشقان. شۇنداق قىلىپ ئۇزاق ئەسىرلىك تەكرار ئەمەلىيەت جەريانىدا پلانېتىلارنىڭ بۇرچ ۋاقتى (يىللىق ھەرىكەت دەۋرى) نى مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئارىسىدىكى بۇ خىل ساددا خاراكتېرلىك ئاستىرونومىيىلىك قاراشلارنىڭ نېگىزى سۈپىتىدە «ئون ئىككى بۇرچ» چۈشەنچىسى بارلىققا كەلگەن. بۇ «ئون ئىككى بۇرچ» چۈشەنچىسى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىدىن ئايلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئېستېتىك پائالىيەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن. ئەنە شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خەلقىمىزنىڭ سەنئەت ئۆرپ ـ ئادەتلىنىڭ مۇجەسسىمى بولغان ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ چوڭ ھەجىملىك مىقدارى خەلق ئەقىدىسىدىكى كۆپلۈككە تەقلىد (سىمۋول) قىلىنغان ئون ئىككى سان بىلەن سۈپەتلىنىپ «ئون ئىككى مۇقام» دەپ ئاتالغانلىقى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، پۈتۈن دۇنيادا كۈي 12 گە بۆلۈنگەن. شۇڭا ئۇيغۇر مۇقاملىرىمۇ

مۇشۇ قانۇنيەتكە ئاساسەن كۇي تەركىبى جەھەتتىن 12 گە بۆلۇنگەن. ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» مۇندىن كېيىن تېخمۇ تەرەققي قىلىپ سان جەھەتتىن كۆپەيمىشى ياكى كۈيشۇناسلىق قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئىلمىي ھالدا يۇرۇشلەشتۇرۇلۇپ ئىخچاملىنىشىمۇ مۇمكىن. لېكىن مۇشۇنداق سان ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن ئەھۋالدىمۇ ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى سۈپەت نامى بولغان «ئون ئىككى مۇقام» دېگەن كۆپلۈك نامى ساقلىنىپ قېلىۋېرىدۇ.

يەتتىنچى، «ئون ئىككى مۇقام» نى تەتقىق قىلغاندا، چوقۇم ئۇنىڭ مۇزىكا قۇرۇلمىسىنى ئەدەبىيات قىسمىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، مۇزىكا بىلەن شېئىر ئەسلىدە بىر گەۋدە بولۇپ، ھەر ئىككىسى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدۇ. فارابى ئۆزىنىڭ «رىسالەئى مۇغەننىيۇن» دېگەن كىتابىدا: «مۇزىكىنىڭ تىلسىز مۇڭلىرى ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنسۇب ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئاملدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر (تېكىست) قوشۇلسا، ئۇ مۇڭنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ»① دەپ ئېيتقان. دەۋرۈمىزدە ئەينى زاماندىكى ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تالانتلىق مۇزىكا شۇناسلاردىن ئىدى. ئىنبى سىنامۇ مۇزىكىنى ئىنسانلار نۇتقىنىڭ ئىنتۇناتسىيىلىك تەرەققىياتى، نۇتۇق (شېئىرنى دېمەكچى. ئا) نىڭ ئاھاڭىغا سېلىنىش سەنئىتى دەپ قارىغان. مۇزىكا تېكىست بىلەن بىرلەشكەندىلا ئىنسانلارنىڭ كەيپىياتىنىلا ئەمەس، بەلكى خۇلق ـ مىجەزىنىمۇ ئۆزگەرتىشكە قادىر بولالايدۇ. «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرى مۇقامنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانلىرىدا كۆپ قېتىم يېڭىلانغانلىقى مەلۇم. لېكىن

① مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىيىۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 53-بەت.

XVI ئەسىردىكى چوڭ رەتلەشتە «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستـ لىرى مۇزىكا سىلوددىيسى ۋە رېتىمىگە ماس بولغـان كلاسـ سىك شېئىرلار بىلەن يېڭىلىنىپ، بىر قەدەر نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولغان ۋە بۇ نىسپىي مۇقىملىقنى دەۋرىمىزگىچە ساقلاپ قالغان. شۇڭا، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامـى»نىڭ تېكىستالوـ گىسى، جۈملىدىن تېكىست بىلەن مۇقام كۆيىنىڭ ئىچكى ئورـ گانىك باغلىنىشى، مۇقام ناملىرىنىڭ ئىتمولوگىيىسى، ھەربىر مۇقامنىڭ خاراكتېرلىك سۈپىتى... قاتارلىق جەھەتلـەردىـمۇ دەۋرىي ھالدا مىكرولۇق ئۇسۇل بىلەن سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر.

سەككىزىنچى، يېقىنقى يىللار مابەينـىدە ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نى توپلاش، رەتلەش ۋە تـەتقـىق قىلـىش خىزمىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسـى رايونلارـ نىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك پۇراقتا ئىگە يۇرۇشلەشكەن نەغمەـ كۆيلىرىنىمۇ رەتلەش خىزمىتى قانات يايدى. شۇنىڭ بىلـەن «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى»، «ئىلى ئون ئىككـى مۇقامـى»، «دولان ئون ئىككى مۇقامى»، «توخسۇن ئون ئىككى مۇقامى»... دېگەنگە ئوخشاش يېڭى «مۇقام» ناملـرى پەيـدا بـولـدى. خەلقىمىزنىڭ باي مۇزىكا بايلىقىنى قېزىش ۋە رەتلەشتە قولـ غا كەلتۈرگەن بۇ نەتىجىلەرنى ئەلۋەتـتە مۇقىملاشتـۇرۇشـقا ۋە ماختاشقا ئەرزىيدۇ. لېكىن بـۇ يەرلـىك نەغـمەـ كـۆي سىستېمىسىنى ھەدىسلا بىر پۈتۈنلۈكـكە ۋە ئورىگىناللىقـقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقامـى» بىلـەن بىر قاتارغا قويۇش ياكى ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش تارىخىي ئەھمىيىتكە ۋە مۇقام قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس. دەرۋەقە، بۇ يەرلىك نەغمەـ كۆي سىستېمىلىرىنىڭ بەزىلىرى كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ تەسىرىدە بىرقەدەر قېلىپلاشقان ۋە يۇرۇشـ

كەن، ھەتتا بەزى يەرلىك مۇقاملارنىڭ نامىمۇ ئوخشاشلىقتا ئىگە، لېكىن كۆپ مىلوديىسى، تەرتىپى، مۇقىملىق دەرىجىسى، ئاھاڭ گارمونىيىسى، تېكست بىلەن كۆپ خۇسۇسىيىتىنىڭ ماسلىشىشچانلىقى ۋە مۇزىكا ئوبرازىنىڭ دەۋرىيلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ماھىيەتلىك ۋە قانۇنىيەتلىك پەرقلەرگە ئىگە. ئالايلۇق: يەرلىك «مۇقام»لار ئىچىدە بىرقەدەر مۇكەممەل دەپ قارىلىدىغان قۇمۇل «ئون ئىككى مۇقامى» نام، تەرتىپ كۆپ ئۇسلۇبى، تېكىست مەنبەسى، مۇزىكا تۈرى، ئورۇنداش شەكلى... قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» دىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. قۇمۇل «ئون ئىككى مۇقامى»دا ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» دەك «باشلىنىش»، «تەزىسى» «نۇسخىسى»، «سەلقىسى»، «جۇلاسى»، «چۆشۈرگىسى»، «سەنەمى»، «پەشرۇسى»، «تەكتىسى»، «داستانى»، «مەشرەپ»، «مۇستەھزاد»... قاتارلىق بىر - بىرىگە يېپىشقاق كۆپ خىل مۇزىكا تەركىبى يوق، ئەكسىچە ھەربىر «مۇقام» بىر ياكى ئىككى شۆبە بولۇپ، ھەربىر شۆبىسى بىرقانچە نەغمىدىن تەركىب تاپقان. شۇڭا بىز مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى»نىڭ كلاسسىكلىق ئىناۋىتىنى قوغداش ۋە ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت ئومۇمىۋۇزىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەرقايسى يەرلىك مۇقاملارغا ئاساسىي غولنىڭ شاخچىلىرى قاتاردا مۇئامىلە قىلىشىمىز ۋە شۇ ئاساستا ئۆزىگە مۇناسىپ نامىلار بىلەن ئاتىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بىر پۈتۈن مىللىي مەدەنىيەت گەۋدىسىنى ۋە كلاسسىك مۇزىكىلىق خاراكتېرىنى ماھىيەت جەھەتتىن روشەن يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ.

نەۋائى ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى

بۇ يىل 9 - ئايدا ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 550 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن خەلقئارالىق خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلمەكچى. بۇ تەنتەنىلىك خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۇيغۇر - ئۆزبېك قېرىنداش خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي هاياتىدا ۋە ئەدەبىي تارىخىدا ناهايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى نەۋائى ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىسى، شۇنداقلا دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە باهاسىز دۇردانىلەر قوشقان جاهانشۇمۇل ئۇلۇغ سەنئەتكار.

ئەلىشىر نەۋائى پەقەت 60 يىل ئۆمۈر كۆردى (ميلادى 1441 - يىل 18 - فېۋرالدا تۇغۇلۇپ، 1501 - يىل 12 - يانۋاردا ۋاپات بولغان) ئۇ يېرىم ئەسىرلىك ئۆمرىدە كىشىلەرنى هەيران قالدۇرغۇدەك نۇرغۇن سەرخىل ئەسەرلەرنى يازدى. نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يىرىك، ئەڭ مەشهۇر نەمۇنىلىرىدىن بولغان «خەزائىنۇلمەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى) ناملىق تۆت چوڭ دىۋانى، «خەمسە» ناملىق بەش بۆيۈك داستانىنى هەمدە ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت ئىلمىي مۇهاكىمە ۋە پەلسەپىۋى هېكمەتلىرىنى ئوقۇمىغان هەم ئۇنىڭدىن بەهرىمەن بولمىغان كىشىلەر يوق دېيەرلىك. بۇ ئەسەرلەردە نەۋائىنىڭ دۇنيا قارىشى، تەڭداشسىز ئىستېتىك دىنى، بىلىم - ئىستېداتى، بەدىئىي ماهارىتى تولۇق نامايان قىلىنغان بولۇپ، ئىنتايىن زور بەدىئىي، ئىلمىي ۋە تارىخىي قىممەتكە ئىگە. مۇ-

شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، نەۋائى ھەقمقەتەنمۇ جاھان ئەدە-بىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى، دەپ ئاتىلىشقا مۇناسىپ.

بەش ئەسىردىن بۇيان ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك پىر-ئۇستاز بولغان بۇ ئۇلۇغ سەنئەتكارنىڭ 550 يىللىق خاتىرىسىنى تەنتەنە قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۇنىڭ جاھان مەدەنىيىتىگە قوشقان ئالەمشۇمۇل تۆھپىلىرى قاتارىدا يەنە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك مۇزىكا قامۇسى — «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ سىستېمىلىشىشى ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈلۈشىگە قوشقان بىباھا ئەمگىكىنىمۇ تىلغا ئالماي تۇرالمايمىز. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ رەسمىي سىستېمىلىشىپ دۇنيا جامائەتچىلىكى ئۈرتاق ئېتىراپ قىلغان «كلاسسىك مۇزىكا» خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى نەۋائىي نامى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ پىكرىمىزنى ئىككى تەرەپتىن دەلىللەش مۇمكىن:

بىرى، موللائىمسەتۇللابىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسىقىيىۇن» (ھىجرىيە 1271 - يىلى، مىلادى 1854 — 1855 - يىللىرى يېزىلغان) ناملىق رىسالىسىدىكى مەلۇماتلارغا كۆرە، نەۋائىنىمۇ مۆجىزى تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرلىرى قاتارىدا ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. «سەككىزىنچى پىرى ھەزرىتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىدۇر. بۇ ئەزىزنىڭ ھەممە پەزىل-شاراپەتلىرى ئۆزى يازغان شېئىر كىتابلىرىدىن ئايان بولىدۇ. مەن ئۇنىڭ «كۇللىيات» «چاردىۋان» لىرىدىن «خەمسە» سىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىر-كېيىن، ئاز-كۆپ بولۇپ پۈتكەن 36 پارچە كىتابىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسلەت

ۇه ئىشق ـ مۇھەببەتىمدىن خەۋەردار بولدۇم. ئۇ مۇشۇنداق قىممەتلىك ئىلىملەرنىڭ ئۇستىگە يەنە ئۆزىنىڭ پىر ئۇستازى بولغان ھەزرىتى جامىدىن مۇزىكا ئىلمىنى ياخشى ئۆگەندى. ھەر كېچىسى سەتار ياكى تەمبور چېلىپ، ئۆزى يازغان غەزەللەر بىلەن ھەمدە ئېيتىپ بىھۇش بولۇپ كېتەتتى. ناۋا دېگەن بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ ئالەمگە تارقاتتى.»① دەرۋەقە، نەۋائى ھەققىدىكى باشقا تارىخىي مەنبەلەردىمۇ نەۋائى ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق مۇزىكانتى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. مۆجىزى يۇقىرقى مەلۇماتىدا «ناۋا» مۇقاممىنى نەۋائى ئىجاد قىلغان، دەپ كۆرسىتىدۇ، مۆجىزىنىڭ بۇ مەلۇماتى تېخى ئىسپاتلاشتىن ئۆتمىگەن رىۋايەت خاراكتېرلىك پەرەزدىن ئىبارەت. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مۆجىزىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى «مۇقام» چۈشەنچىسى تار مەنىدىكى يەككە نەغمىلەر بىلەن چەكلەنگەن بولۇپ، ھازىرقى كۆپ قىسىمدىن تەركىب تاپقان يۇرۇشلەشكەن چوڭ تىپتىكى مۇزىكا قۇرۇلمىسىدىن پەرقلىنىدۇ، يەنى ھازىرقى يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن مۇقاملاردا باشلىنىش مۇزىكىسى دېيىلمىدىغان چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمە مۆجىزىنىڭ مەزكۇر رىسالىسىدە «مۇقام» دەپلا ئاتالغان. مۇشۇ مەنىدە «ناۋا دېگەن بىر مۇقام» نى نەۋائى ئىجاد قىلدى (مۆجىزىنىڭ قارىشى) دېيىشىمۇ رېئاللىقتىن يىراق بولمىسا كېرەك. دەرۋەقە، ھازىرقى يۇرۇشلەشكەن ناۋا مۇقامىنىڭ تېكىستلىرىنى كۆزدىن كەچۈرسەك، باشلىنىش مۇزىكىسىدىن تارتىپ تەزىسى، جۈلاسىغىچە دېگۈدەك نەۋائىنىڭ غەزەللىرى تېكىست قىلىنغان. مۆجىزى «مۇقام» ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە ھامان ئۇنىڭغا قايسى

① مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 55 - 56 - بەتلەر.

شائىرنىڭ قايسى غەزىلى سېلىنغانلىقىنى ئېيتىپ، شۇ مۇ-
قامنىڭ بارلىققا كېلىشىنى شۇ شائىرنىڭ نامى بىلەن باغ-
لايدۇ. بۇنداق قاراش گەرچە ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ
پەيدا بولۇشىنى ئىتنىك جەھەتتىن چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەس-
مۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۈگۈنكىدەك سىستېمىلىشىشى ۋە يۇرۇش-
لىشىشىدە نەۋائىغا ئوخشاش بۈيۈك سەنئەتكارلارنىڭ ئىجادىي
ھەسسىسىنى جەزملەشتۈرىدۇ.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» دىنى كلاسسىك
مۇزىكا قامۇسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشتە ئاساس بولغان ئامىل-
لارنىڭ بىرى، ئۇنىڭ مۇزىكا-كۈي قۇرۇلمىسىدىكى مۇكەم-
مەللىك ۋە مىللىي تېمىپېراتسىيىلىك ئالاھىدىلىكى؛ يەنە بىرى،
تاللانغان تېكىستلارنىڭ كلاسسىكلىق ئالاھىلىكىدۇر.

مەلۇمكى، ئۆتمۈشتىكى يازغۇچى-ئەدىبلەر ياكى تارىخىي
مىراسلارنىڭ ھەممىسىنى قارا-قويۇقلا «كلاسسىك» دېگەن
نام-شەرەپ بىلەن سۈپەتلىگىلى بولمايدۇ. چۈنكى «كلاسسىك»
دېگەن بۇ نامنىڭ ئىستېمال مەنىسى تارىختا تېپىك ئەھمىيە-
يەتكە ئىگە بولغان، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن يۈكسەك ۋەكىللىك
قىممىتى بولۇپلا قالماستىن، ھازىر ۋە كەلگۈسىدىمۇ ئۆز
قىممىتىنى يوقاتمايدىغان، تارىخ بېتىگە ئالتۇن ھەل بىلەن
پۈتۈلۈپ خەلق قەلبىدە مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان بۈيۈك تارىخىي
ئابىدىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» دىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا قامۇسى
بولۇپ قېلىشىدا ئۇنىڭغا تاللانغان تېكىستلارنىڭ رولى ناھا-
يىتى چوڭ بولغان. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نى
تەتقىق قىلغاندا، چوقۇم ئۇنىڭ مۇزىكا قۇرۇلمىسىنى ئەدە-
بىيات قىسمىدىن (تېكىستىن) ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈن-
كى، مۇزىكا بىلەن شېئىر ئەسلىدە بىر گەۋدە بولۇپ، ھەر

ئىككىسى ھېسسىياتنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسىدۇر. ئەل فارابى ئۆزىنىڭ «رىسالەئى مۇغەننىيۇن»(سازەندىلەر رىسالىسى) دېگەن كىتابىدا «مۇزىكىنىڭ تەلىسىز مۇكەممەل ئىنسانىنىڭ روھىغا مەنىۋى ئوتنى تۇتاشتۇرغۇچى ئامىلدۇر، ئەگەر ئۇنىڭغا شېئىر (تېكىست) قوشۇلسا، ئۇ مۇكەممەل نېمە ئىكەنلىكىنى مەلۇم بولىدۇ»① دەپ كۆرسەتكەن. ئەبۇئەلى ئىبنىسىنامۇ مۇزىكىنى ئىنسانلار نۇقتىسىنىڭ ئىنتونىتسىيەلىك تەرەققىياتى، نۇتۇقنىڭ ئاھاڭغا سېلىنىش سەنئىتى، دەپ قارىغان. دەرۋەقە، مۇزىكا-كۆيىنىڭ ئىنسان قەلبىنى لەرزىگە سېلىپ، كەيپىياتنى ئۆزگەرتىشكە قادىر بولۇشتەك مەسلەسىز مەنىۋى قۇدرەتكە ئىگە بولۇشىدا مۇۋاپىق تېكىستنىڭ رولىنى زادى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ. «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام» نىڭ كلاسسىك خاراكتېرى ئەنئەنىۋى ھالدا نەۋائىغا ئوخشاش كلاسسىك شائىرلارنىڭ نامى بىلەن زىچ باغلانغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

«ئون ئىككى مۇقام» نىڭ تېكىستلىرى مۇزىكا كۆيىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانلىرىدا كۆپ قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ يېكىلانغانلىقى مەلۇم، لېكىن سۇلتان ئابدۇرىشىتخان (مىلادى 1510-يىلى تۇغۇلۇپ، 1560-يىلى ۋاپات بولغان) دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى ۋە مۇقامشۇناس قەدىرخان ياركەندى باشچىلىقىدىكى چوڭ رەتلەشتە«ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرى مۇزىكا مىلودىيەسى ۋە رېتىمگە ماس بولغان كلاسسىك شېئىرلار بىلەن يېكىملىنىپ بىرقەدەر نەسىپىي مۇقىملىققا ئىگە بولغان. مۇجىزىنىڭ رىسالىسىدىكى«بۇ پەننىڭ ئون ئۇچىنچى پەرى قەدىرخان ياركەندىدۇر. بۇ پەندە

① مۇجىزى: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 53-بەت.

بۇ ئەزىزدەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز. بۇ ئەزىز كۆپ-رەك ئەمرىنىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى»① دېگەن بايانغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى يۇرۇشلەشكەن «ئون ئىككى مۇقام» تېكىستلىرى ئىچىدە نەۋائىغەزەللىرىنىڭ ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىشى قەدىرخان يار-كەندىنىڭ ئەمگىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ ئېيتىش مۇمكىن.

ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان نەسىپىي مۇقەملىقنى ساقلاپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ھەمدە مەشھۇر خەلق سازەندە-سى، مۇقامشۇناس تۇردا خۇن ئاكا ساقلاپ قالغان «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ تېكىستلىرى جەمئىي 2683 مىسرا بېيىتتىن تە-كىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ غەزەللىرى 1274 مىسرا بولۇپ، پۈتۈن تېكىستنىڭ 48 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بارلىق «چوڭ نەغمە»لىرىگە (مۇقامنىڭ باشلىنىشى، تەزىسى، نۇسخە-سى، سەلقىسى، چۈشۈرگىسى، جۇلاسى، تەكىتى قاتارلىقلار) ئاساسەن نەۋائىنىڭ غەزەللىرى تېكىست قىلىنغان. ھەر بىر مۇقامنىڭ تېكىستلىرىنى تەكشۈرگەندە، راك مۇقامنىڭ تې-كىستى 205 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 61 مىسرا. چەبەييات مۇقامى 261 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 146 مىسرا. مۇشاۋىرەك مۇقامى 357 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 186 مىسرا. چارىگاھ مۇقامى 190 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 98 مىسرا. پەنجىگاھ مۇقامى 226 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى

① مۇجىزى: «تاۋارىخى مۇسقىيۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىل ئويغۇرچە نەشرى، 58 - بەت.

94 مسرا. ئۆزهال مۇقامىنىڭ شېئىرلىرى 248 مسرا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 86 مسرا. ئەجەم مۇقامىنىڭ شېئىرلىرى 143 مسرا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 83 مسرا. ئۇشاق مۇقامىنىڭ شېئىرلىرى 256 مسرا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 142 مسرا. بايات مۇقامىنىڭ تېكىستى 196مسرا شېئىر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 112مسرا. ناۋا مۇقامىنىڭ تېكىستى 201 مسرا شېئىر بولۇپ، نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 98 مسرا. سىگاھ مۇقامىنىڭ تېكىستى 62 مسرا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 40مسرا. ئىراق مۇقامىنىڭ تېكىستى 102 مسرا شېئىر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 26مسرا. ئابۇچەشمە مۇقامىنىڭ تېكىستى 228 مسرا شېئىر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە نەۋائىنىڭ شېئىرلىرى 102 مسرا. قالغان تېكىستلارنىڭ بىر قىسمى (تەخمىنەن 781 مسرا شېئىر بولۇپ، ئومۇمىي تېكىست سانىنىڭ 32 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ) كىلاسسىك شائىرلاردىن فۇزۇلى (ئۇيغۇر تىلىنى ئاساس قىلغان «چاغاتاي» ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، مىلادى 1504 - كەربالا شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، 1562 - يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان)، لۇتفى (ئەبەيدۇللا لۇتفى 1366 - يىلى تۇغۇلۇپ 1465 - يىلى ۋاپات بولغان مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى)، ئەھمەت يەسەۋى (11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 12 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيا سوپىزم ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى. مىلادى 1160 - يىلى ۋاپات بولغان)، مەشرەپ (تولۇق ئىسمى بابارەھىم مەشرەپ 1657 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1711 - يىلى ۋاپات بولغان)، ھۇۋەيدا (18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلۇپ، مىلادى

1780 - يىلى ۋاپات بولغان)، ئەمرى (يۈسۈپ ئەمرى 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سەمەرقەنتتە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىر)، زەلىلى (مۇھەممەت سىدىق زەلىلى (1678 — 1759 - يىللاردا ياشاپ ئۆتكەن يەركەنتلىك شائىر)، نۇۋۇبىتى (1692 - يىلى تۇغۇلۇپ، 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ۋاپات ئەتكەن خوتەنلىك شائىر)، ھاجى ئەلى (مەۋلانە ئەلى خوراسان پادىشاھى ھۈسەيىن بايقارا زامانىدا 1470 — 1505 -) بايقارانىڭ دىۋانخانىسىدا خەتتاتلىق ۋە مۇغەننىچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ئىران شائىرى)، سوپى ئاللايار (18 - ئەسىردە ئۆتكەن)، موللا بىلال (موللا بىلال ئىبنى موللايۈسۈپ 1823 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1899 - يىلى ۋاپات بولغان ئىلىلىق شائىر)، سەبۇرى (ئەمىرھۈسەيىن سەبۇرى 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى تۇغۇلۇپ، 19 - ئەسىردە ۋاپات بولغان قەشقەرلىك شائىر) قاتارلىق ئون نەچچە شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقان. قالغان 526 مىسرا شېئىر ئاساسەن خەلقنىڭ بولۇپ، ئومۇمىي تېكىستنىڭ 20 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تېكىستلار «غېرىب - سەنەم»، «ھۆرلىقا - ھەمراجان»، «باباروشەن»، «يۈسۈپ - زۇلەيخا»، «سەنوبەر» قاتارلىق ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىن تاللانغان بولۇپ، «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ «داستان» قىسمىنى تەشكىل قىلغان. بۇ سانلىق مەلۇماتلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھازىرقى يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ تېكىستلىرى ئىچىدە نەۋائى غەزەللىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بىزنىڭ بۇ سانلىق مەلۇماتىمىز مۇقامشۇناس تۇرداخۇن ئاكىنىڭ 1956 - يىلى ئېيتىپ بەرگەن «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغان بولۇپ، بەزى سەۋەنلىكلەردىن خالىي ئەمەس. شۇنىسى ئېنىقكى، «ئون ئىككى

مۇقام» دەسلەپ رەتلەنگەن قەدىرخان يارکەندى دەۋردە مۇ-
قام تېكىستلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى نەۋائى غەزەللىرىدىن
تەركىب تاپقان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، نەۋائىنىڭ غەزەل-
لىرىنى مەزمۇن قۇرۇلمىسى ۋە ھېسسىي تۇيغۇ جەھەتتىن ئانا-
لىز قىلغاندا، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» ىنىڭ مۇزىكا قۇرۇل-
مىسى ۋە كۈي رېتىمىگە چەمبەرچاس باغلىنىپ، بىر پۈتۈن
ھېسسىيات بىرلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنمەيدۇ. تېكىست
بىلەن مۇزىكا كۈيىنىڭ ئەنە شۇنداق ئىچكى ئورگانىك
باغلىنىشى بولغاچقا، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» ئۇزاق
ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇزۇلمەس دولقۇنەك داۋاملىشىپ بۈ-
يۈك ئابىدە سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن ۋە
ئىختىيارسىز ھالدا كىشىلەر قەلبىنى لەرزىگە سالالىغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىز جۇملىدىن دۇنيانىڭ مە-
دەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان ئەھمىيەتلىك تارىخىي تۆھپە-
سى بولغان كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام» نى ئىپتىخار بىلەن
تىلغا ئېلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئۇنى كلاسسىك خۇسۇ-
سىيەتكە ئىگە قىلىشتا ئۆچمەس ئەمگەك سىڭدۈرگەن ۋە
«دىل رىشتىدىن يىپ ئېشىپ» مۇقام كۈيىگە تەقدىم قىلغان
ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنى يەنە بىر قېتىم
ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالماي تۇرالمايمىز.

خەلقىمىزا بويىچە نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 550 يىللىق
خاتىرىسى چوڭ تەنتەنە قىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە نەۋائىنى
ئۆز شائىرى دەپ بىلىدىغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ كىلاس-
سىك «ئون ئىككى مۇقامى» بىلەن بىرلىكتە ئىپتىخارلىنىشقا
ۋە مەڭگۈ يادلاشقا ھەقلىق، ئەلۋەتتە.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق ئېللىنىزم مەدەنىيىتى

«قەدىمكى دۇنيا نەقەدەر دىلبەر! ئۇنىڭ ھاياتىدا جەمىكى ئۇلۇغلۇق، ئالىيجاناپلىق، جاسارەت ئۇرغۇ بار. چۈنكى بۇ ھايات — شەخسىنىڭ غۇرۇرى، شەخسىنىڭ قەدىر - قىممەتىگە دەخلىسىزلىك ئاساسىغا قۇرۇلغاندۇر.»

— بېلىنىسكى

I

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا ئائىت مەنبەلىرىدە كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا چۆشەنچىسى بىر جۇغراپىيىلىك نام بولۇپ، ئۇ غەربتە كاسپى دېڭىزىدىن شەرقتە ھىنگان تاغلىرىغىچە، جەنۇپتا ھىمالايا تېغىدىن شىمالدا ئالتاي تېغىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆزئىچىگە ئالغان، ئاساسلىقى ئامۇ دەريا بىلەن سىر دەريادىن ئىبارەت ئىككى دەريانىڭ بويلىرىدىكى رايونلار (تارىختا ماۋارە ئۇننەھر دەپ ئاتالغان جايلار) نى كۆرسىتىدۇ، دېگەن قاراش لازىمۇ بار. ھازىرقى زامان جۇغراپىيىلىك ئۆلچىمى بويىچە ئايرىغاندا، قازاقىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئۆز بېكىستان، قىرغىزىستان، تۈركمەنىستان، تاجىكىستان قاتارلىق رايونلار شەرتلىك ھالدا ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىدۇ. لېكىن قەدىمكى تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئاشۇ نوقۇل چېگرا بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. ياپونىيىلىك

ئالىم يۇي تىيەنخېڭنىڭ «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ناملىق كىتابىدا، قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ «غەربىي يۇرت» دېگەن بۇ نام كەلگەن مەنىدە ئوتتۇرا ئاسيانى كۆرسىتىدىغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن. ئۇ، بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «مەن غەربىي يۇرت دېگىنىمىدە، ئاساسەن ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان رايونىنى، شۇ جۇملىدىن دەريالىرى ئاساسەن دېڭىزغا قۇيۇلمايدىغان كەلگە جايلارنى كۆزدە تۇتتۇم. «شۇنداق قىلىپ» بۇ نام ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلار ئاساسەن پامىر ئېگىزلىكىنى مەركەز قىلىدۇ ۋە شەرقتە لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغان، تارىم دەريا-سى ۋادىسىغا جايلاشقان تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىنى؛ شى-مالدا ئىسسىق كۆل، بالقاش كۆلى ۋە ئالا كۆللەرگە قۇيۇلى-دىغان دەريالارنىڭ ۋادىلىرىنى، يەنى ئىلى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەڭرى تاغ-لىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى؛ غەربتە چۇ، تالاس دەريالىرى ۋادىلىرىنى ۋە ئارال دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان دەريالارنىڭ ۋا-دىلىرىنى يەنە غەربىي تۈركىستانىنى؛ جەنۇبتا قارا قۇرۇم (كوئېنلۇن) ۋە ھىندۇقۇش تاغ تىزمىلىرى بىلەن چېگرىلى-نىدىغان جايلارنى كۆرسىتىدۇ.» ① بىزمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە نەزەر-مىزنى ئاشۇ جايلارغا تىكىمىز. چۈنكى بۇ رايونلار تارىختا نىسپىي ھالدا ئۆزىگە خاس بىر مەدەنىيەت بەلبېغى ھېسابـ-لانغان. شۇنداقلا بۇ جايلار «سىياسىي جەھەتتە قەدىمدىن تارتىپ بىر-بىرى بىلەن ناھايىتى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن، گاھىدا كۆپ قىسمى، گاھىدا ھەممىسى مەلۇم بىر

① «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈيغۇرچە، 1 - ، 2 - بەت.

تەسىر كۆچ ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن.» ① «شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى خىلمۇ خىل ئىرقلار ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي هالدا ئۆزئارا قوشۇلۇش پەيدا بولغان.» ② دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخى — بىر مۇنچە مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت قىلىش، يۆتكىلىش، كۆچۈش تارىخىدۇر.

تارىخشۇناسلارنىڭ نەزەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىدىن بىرى، دەپ هېسابلىنىدۇ. هازىر ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. قىسقىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تارقىلىشىدا تۈگۈنلۈك (كۆۋرۈكلۈك) رول ئويناغان. چۈنكى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشتا، دېگىز قاتنىشى تەرەققىي قىلىشتىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەڭ ئاساسلىق قاتناش يولى بولغانىدى. قەدىمكى «قاشتېشى يولى»، برونزا (مىس) مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق بولغان «برونزا يولى» ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن «يىپەك يولى» مۇ ئوتتۇرا ئاسىيانى تۈگۈن قىلغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى دەۋرلەردە ئېتنىك تەركىبى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان خىلمۇ خىل سىياسىي ئىمپېرىيىلەر ۋە هاكىمىيەتلەر قۇرۇلۇپ، مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەت شەكىللەندۈرگەن. بۇ هاكىمىيەتلەر سىياسىي جەهەتتە ئوتتۇرا ئاسىياغا قانچىلىك بالايىئاپەت كەلتۈرگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، ئوبيېكتىپ جەهەتتە شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىللىنىزم مەدەنىـ

① ، ② «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، ٥ - ٠ ٤ - بەتلەر.

يەتمەنمك بارلىققا كېلىش قەدىمىنى تېزلەتكەن. بىز بۇ ماقالە لىمىزدە ئۇتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغان ئاشۇ بىر نۇقتا ئۈستىدە توختىلىمىز. چۈنكى ئۇتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىش يالغۇز ئۇنىڭ ئۆزى ئۈچۈنلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەتراپتىكى دۆلەتلەرنىڭ (جۈملىدىن غەربىي ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ) مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈنمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

I

ئېللىنىزم ئاتالغۇسى ئەڭ دەسلەپ بىرخىل گرېك مەدەنىيىتى تېپىنىڭ نامى سۈپىتىدە گرېتسىيە يېرىم ئارىلىدىكى ئېلىيادا شەھىرىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇ، دۇنيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدا «يۇنان ئېللىنىزمى» دەپ ئاتالغان. ماكىدونىيىلىك ئىسكەندەرنىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى بىلەن بىرلىكتە يۇنان ئېللىنىزمى ئۇتتۇرا ئاسىياغا سىڭىپ كىرىپ ماھىيەت جەھەتتىن ئۆزىگە خاس خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئۇتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيەت تېپىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئېللىنىزم تىل شۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، قەدىمكى گرېك تىلىنىڭ باشقا تىللارغا كۆچۈرۈلگەن خۇسۇسىيەتلىرى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ تارىخ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ تارقالغان دەۋرى، يەنە شەرقتە ئىسكەندەر ئىستېلاسىدىن كېيىنكى دەۋرگە قارىتىلغان.

ئۇتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى قەدىمكى دەۋرلەردە قانات يايغان غەرب بىلەن شەرق ئۇتتۇرىسىدىكى سى-

ياسمي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. ئۇ، مۇرەككەپ تارىخىي كەچۈرمىشلەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن.

ئىرامىزدىن بۇرۇن VII ـ ئەسىردە قۇرۇلغان ئىران ئاھانلار خانلىقىنىڭ باسقۇنچىلىق سىياسىتىگە قارشى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇستەقىللىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى تاكى ئىرامىزدىن بۇرۇنقى IV ـ ئەسىرگىچە 300 يىل داۋام قىلدى. بولۇپمۇ ئاھامانلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى دارا[1] (مىلادىدىن بۇرۇنقى 522 — 486-يىللار) دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىران باسمىچىلىرىغا قارشى كۈرىشى تېخىمۇ ئەۋجگە كۆتۈرۈلدى. شۇنداق بىر مۇرەككەپ ۋەزىيەتتە مىلادىدىن بۇرۇنقى 334 ـ يىلى ماكىدونىيەلىك ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئەرەب تىلىدا زۇل ـ ئىگە، قەرن ـ تەرەپ (تامان) دۇنيانىڭ ھەر ئىككى تەرىپى، ئەيىن ئىگىلىك قوشۇمچىسى بولۇپ، «ئىككىلا تەرەپ (تامان) نىڭ ئىگىسى» دېمەكتۇر) 3 مىڭ پىيادە ۋە 5 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئۆتۈپ، شىددەتلىك جەڭلەر ئارقىلىق ئاھامانلار ئىمپېرىيىسىگە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. شۇنداق كېيىن ئىسكەندەر ئاھامانى قوشۇنلىرىنى ئامۇ (جەيھۇن) دەريا بويلىرىغا قوغلاپ كېلىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 329 ـ يىلىدا ناۋتاكا ۋە ماركەنت (سەمەرقەنت) قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 331-يىلى ئاھامانلار پادىشاھى دارا III گانگامىلا ئۇرۇشىدا ئىسكەندەردىن يېڭىلىپ، باكتىرىيىگە قېچىپ كەلگەن. باكتىرىيە ھىراۋۇلى بېسۇئوس (Besseos) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىسكەندەر يەنە بېسۇئوس ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ باكتىرىيىگە بېسىپ كىردى ۋە سىر (سەيھۇن) دەرياسىدىن

ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى خوجەند يېنىدا قەلئە قۇرۇپ ئۇنى «يىراق ئىسكەندىرىيە» دەپ ئاتىدى. ئەمدى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خارەزىمدىن تاشقىرى جايلىرى ئىسكەندەر ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇندى. ماكىدونىيەلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باسقۇنچىلىق ھەرىكىتى يەرلىك خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. سەمەرقەنتتە سوغدىيانلارنىڭ ئىستىبداتلىق لەشكەر باشچىسى سىپتامەن تەرىپىدىن كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ ۋە سىپتامەننىڭ ئىسكەندەر باسقۇنچىلىقىغا قارشى مەردانە كۈرەشلىرى ھەققىدە ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە خەلق تەرىپىدىن ئېيتىلىپ كەلگەن قەھرىمانلىق قوشاقلىرى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ماكىدونىيەلىكلەرنىڭ باسقۇنچىلىق سىياسىتىگە بولغان نارازىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلىدى. شۇ سەۋەبتىن ئىسكەندەر قوشۇنلىرىغا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ گاھ ئۇ يېرىدە، گاھ بۇ يېرىدە تېنىمسىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان خەلق قوزغىلاڭلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلدى. ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىيانى پۈتۈنلەي بېسىۋالغاندىن كېيىن، مىلادىدىن بۇرۇنقى 327 - يىلى ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇ رايونلارنىمۇ بۇيۇك ئىسكەندەر ئىمپېرىيىسى دائىرىسىگە قوشۇشقا مۇۋەپپەق بولدى. شۇنداق قىلىپ ئىسكەندەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرى ئارقىسىدا بىر تەرەپى ئادرياتىك دېڭىز قىرغاقلىرىدىن ھىندى دېڭىزىغىچە، يەنە بىر تەرىپى يۇقىرى نىلدىن سىر دەريا ۋە ئامۇ دەريا ساھىلىغىچە بولغان ناھايىتى چوڭ تېرىتورىيىنى ئىشغال قىلغان ئەشۇ دەۋردىكى شەرقنىڭ بارلىق مەدەنىي مەملىكەتلىرىنى بىرلەشتۈرگەن يېگانە مۇنارخىيە دۆلىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. تۇرلۇك قەبىلە - مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان بۇ تېررىتورىيە جۇغراپىيەۋى چۈشەنچە دائىرىسىدىن چىقىپ، بىر

خىل مەدەنىيەت ئورگانىزمغا ئايلاندى.

ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى شەرقنىڭ يۇنان ۋە باشقا ياۋروپا مەملىكەتلىرى ھەمدە خەلقئارا سودا يوللىرى بىلەن ئۇلىنىشىغا، شۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق ۋە سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. شۇنداق قىلىپ، قەدىمكى شەرق مەملىكەتلىرى ئەمدىلىكتە يۇنانىنىڭ راۋاجلانغان قۇل دارلىق تۈزۈمى دۆلەت ئوربىتىسىغا قوشۇلغانىدى. بۇ بولسا كېيىنچىرەك شەرقتە مەركەزلەشكەن يىرىك ئىلىنىستىك دۆلەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى شەرق ئەنئەنىسى بىلەن بۈيۈك يۇنان مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ راۋاجىغا، ئۇنىڭ تەسىرىدىن بارلىققا كەلگەن ئىنسانىيەت روھى - مەنىۋى راۋاجىنىڭ يېڭى دەۋرى — شەرق ئىللىنىزم دەۋرى مەدەنىيىتىگە ئاساس سالدى.

ئىسكەندەرنىڭ شەرقتە ئىلىپ بارغان سىياسىتى، يۇنان خەلقىنىڭ مىڭ يىللاردىن بۇرۇن ئۆزى قەدىرلەپ تاپقان ئىنتايىن يۇكسەك ئىنسان مەدەنىيىتىنى (ئىللىنىزم مەدەنىيىتىنى) شەرققە ھەدىيە ئېتىشىگە زېمىن ھازىرلىغانىدى. ئىسكەندەر يۇنان گۇمانىزمىنىڭ ئەڭ ياخشى تەرەپلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتى قانچىلىك پاراكەندىچىلىككە سەۋەب بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ئۆزىنىڭ بېسىپ ئالغان يەرلىردە دوستلۇق، ئىنچىلىق ۋە ئۆزئارا ئىناقلىق غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئىنتىلدى. ئۇ ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا مەۋجۇت بولغان قاراشلارغا، يەنى «يۇنانلار» ۋە «ۋارۋارلار» (ياۋايىلار) دەپ ئادەملەرنى ئىككى تەبىقىگە ئاجرىتىپ، يۇنانلارنى باشقا خەلقلەردىن يۇقىرى قويۇش ئىدىئولوگىيىسىگە قارشى تۇردى ھەمدە «يۇنانلار»

بىلەن «ۋارۋارلار» نى بىرلىشىشكە چاقىردى. پولۇ تارىخ: «ئىسكەندەر يەرلىك خەلقنىڭ ھاياتى بىلەن يېقىنلىشىشقا، ئۇلارغا ماكىدونىيىلىكلەرنىڭ ئادەتلىرىنى تونۇشتۇرۇشقا ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇ زوراۋانلىقتىن كۆرە ئۆزئارا مۇناسىۋەت ۋە ئارىلىشىپ كېتىش ماكىدونىيىلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ياخشىراق مۇستەھكەملەيدۇ، دەپ ئىشىنەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسكەندەر يەرلىك خەلقلەردىن 30 مىڭ بالىنى تاللاپ ئېلىپ، يۇنانچە خەت ساۋاتلىق قىلىشقا، ماكىدونىيە ھەربىي ئىلمىنى ئۆگىتىشكە بۇيرۇق بەردى. بۇ- نىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا ناھايىتى كۆپ ئوقۇتقۇچىلارنى ئورۇنلاش- تۇرغانىدى» ① دەپ يازغان.

ئىسكەندەر يەرلىك خەلقلەرگە يېقىنلىشىش، ئۇلارنىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ھەتتا يەرلىكچە كىيىنىپ يۈر- گەن. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ يەرلىك مىللىي مۇراسىملىرىغا ھەۋەس بىلەن قاتناشقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر مىللىي مۇراسىمدا يەرلىك خەلقلەردىن رۇشەنئاي (راكسانا) دېگەن ئۇسسۇلچى قىزنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئۆيلەنگەن ھەمدە ئوردىسىغا يەرلىك خەلقلەردىن ئۇسسۇلچى ۋە مۇزىكانتلارنى تەكلىپ قىلغان.

ئىسكەندەر قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىپ كەلگەن- دە، بۇ رايون ئىنتايىن باي بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى ۋە ئاۋات شەھەرلىرى بولغان. يۇنان تارىخچى- لىرىدىن كىۋىت روفنىڭ شاھىتلىق قىلىشىچە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيىتى ئوچاقلىرىدىن ھېسابلانغان ماراكەند (سە- مەرقەنت) ئىسكەندەر قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بېسىپ ئېلىنغان

① م. راھمانۇپ: «ئۆزبېك تىياتىرى» تاشكەنت، 1975 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 77 - بەت.

مەزگىللەردىلا (مىلاددىن بۇرۇنقى 329 - يىل) مۇستەھكەم ئىستىھكاملارغا ئىگە ئاۋات شەھەر بولۇپ، خەلقى مەرت، يۇقىرى مەدەنىيەتلىك ۋە ئالىيجانىاپ بولغان. بۇ ھالنى كۆرۈپ ھەيران قالغان ئىسكەندەر: «ماراكەنتنىك گۈزەللىكى ھەققىدە نىمىنى ئاڭلىمغان بولساڭ، ھەممىسى ھەقىقەت چىقتى. شۇنى ئېتىراپ قىلايكى، ئۇ مېنىڭ تەسەۋۋۇرۇمدىكىدىن ھەم چىرايلىق ئىكەن» ① دەپ قايىل بولغان.

قەدىمكى ئالىملاردىن كېۋنت روفنىڭ ھېكايە قىلىشىچە: ماكىدونىيەلىكلەر ماراكەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى بىلەن نام چىقارغان 30 چە سوغدىيانالىق ئەسىرنى ئىسكەندەر ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ ئەسىرلەر پادىشاھنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلىقىنى تەرجىمان ئارقىلىق بىلىۋالىدۇ. شۇنداق پەيتتىمۇ ئۇلار ناخشا ئېيتىپ، ئويۇنغا چۈشۈپ، ئۆزلىرىنىڭ خۇرسەندىچىلىكلىرىنى، تىز پۈكمەيدىغانلىقلىرىنى ئىپادىلەشكە باشلايدۇ. ئۆلۈم ئالدىدىكى بۇ جاسارەتتىن ھەيران قالغان ئىسكەندەر ئۇلارنى ئۆلتۈرمەسلىكىكە بۇيرۇق بېرىدۇ.

دېمەك، ئىسكەندەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ دەۋردە، ئۇ ئۇتتۇرا ئاسىيا يەرلىك خەلقلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈش يولى بىلەن مەدەنىيەت جەھەتتە گېرىكلەشتۈرۈش قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ھەرخىل چارە - تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىققانىدى.

بىراق ئىسكەندەرنىڭ مۇنداق يىرىك مۇنارخىيە دۆلىتىنىڭ بىرلىكى ئۈزاق داۋاملىشالمىدى. ئىسكەندەر مىلاددىن بۇرۇن 323 - يىلى ھىندىستاندىن قايتىش سەپىرىدە ئاغ-

① م. راھمانۇپ: «ئۆزبېك تىياتىرى» تاشكەنت، 1975 - يىل، 77 - بەت.

رىپ ئۆلدى. شۇندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارسلىرى تارىسىدا ئىچكى يېغىلىق يۈز بېرىپ، ئىسكەندەر تەشكىل قىلغان ئىنتايىن چوڭ مۇنارخىيە ئۇچ يىرىك دۆلەتكە (يۇنانىستان بىلەن ماكىدونىيە دۆلىتىگە، پېتولومېيىنىڭ مىسىر دۆلىتىگە ۋە سېلېۋكىنىڭ ئاسىيا دۆلىتىگە) بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ تەخسىماتتا ئىسكەندەرنىڭ تالانتلىق سەركەردىلىرىدىن سېلېۋكۇس نىكاتۇر) قا مىلادىدىن بۇرۇنقى 312 - يىلدا مىسوپوتامىيە ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى دۆلەتلەر بېرىلدى. سېلېۋكنىڭ تېز ئارىدا مىسوپوتامىيە، ئەرمىنىستان، ئىراندىن تاشقىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سوغدىيانا، باكتىرىيە، مەرۋى ۋىلايەتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۆيۈشقان سېلېۋكنىڭ خانلىقىنى قۇردى. سېلېۋكنىڭ خانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا گىرېكلەشتۈرۈش (ئېللىنىزم) ئېقىمى تېخىمۇ كۈچەيدى. سېلېۋكنىڭ سوغدىيانا ۋە باشقا يەرلەردە ئىسكەندەر ۋاقتىدا يەرلىك كىشىلەردىن قويۇلغان ھۆكۈمدارلارنى ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا ماكىدونىيەلىكلەرنى تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسكەندەرنىڭ كېلىشتۈرمىچىلىك سىياسىتىگە خاتىمە بېرىپ، دۆلەتنى قورال كۈچى بىلەن تۇتۇپ تۇرۇش سىياسىتىگە كۆچتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 250 - يىلىغىچە سېلېۋكنىڭ خانلىقى دەۋردە يۇنان ھۆكۈمدارلىرىنىڭ شەرققە، شۇ جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بالخ (باكتىرىيە)، مەرۋى، سەمەرقەنت قاتارلىق يىرىك شەھەرلىرىگە كۆچۈشى كۈچەيدى. ئۇلار ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە بىر تەرەپتىن يۇنانلىقلارنى ئالىي جەمئىيەتلەر دەپ يۇقىرى كۆتۈرۈپ يەرلىك ئاھالىنى بېسىش يولىدا قاتتىق قوللۇق سىياسەت قوللاندى. يەنە بىر تەرەپتىن مەھەللىۋى مەدەنىيەتنى چېكرىلاپ، يۇنان مەدەنىيىتىنى كەڭ تارقاتتى. نەتىجىدە بۇ دەۋردە يۇنان مەدەنىيىتى ئۇسلۇبى، يۇنان ئۇرۇپ

ئادەتلىرى، يۇنان تىلى، يۇنان تىياتىرى كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشقا باشلىدى. ئىستېلا ئېتىلگەن شەرقنىڭ بەھىسابايلىقلىرى يۇنان ھۆكۈمدارلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندى. ھەر قايسى ھۆكۈمدارلار ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىش، بىر-بىرىدىن ئېشىپ كېتىش مەقسىتىدە يېڭى شەھەرلەر قۇردى. يۇنان ئۇسلۇبىدا ھەشەمەتلىك ئېھرامىلار تىكلەپ، ئۇلارنى گۈزەل تەسۋىرىي سەنئەت ئەسەرلىرى بىلەن بېزىدى. ئۆزلىرىنىڭ سەلتەنەتلىرىنى ئاماياں قىلىش ئۈچۈن سارايلىرىنى يۇنان ئەدەبىيات - سەنئەت ئامايانىدىلىرى بىلەن تولدۇردى ۋە دۇنياغا داڭلىق يۇنان تراگېدىيىلىرى ئوينالدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 250 - يىللىرا سېلېۋاكلارنىڭ پاكىتېرىيەدىكى ئەمەلدارى دىئودوت سېلېۋاكلارغا قارشى كۆرەش قىلىپ گرېك پاكىتېرىيە دۆلىتىنى قۇردى. بۇ ئاساسەن يەرلىك كۈچلەرگە تايىنىپ قۇرۇلغان دۆلەت بولۇپ، مەركىزىي پاكىتېرىيە (بەلخ) شەھىرى ئىدى. گرېك - پاكىتېرىيە دۆلىتى مىلادىدىن بۇرۇنقى II ۋە I ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ 150 يىل ياشىدى. گرېك - پاكىتېرىيە دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى گەرچە يۇنانلار بولسىمۇ، بۇ ھۆكۈمدارلار يەرلىك ئاھالىنى چەتكە قاقماسلىق، ئۇلارغا تايىنىش سىياسىتىگە ئەمەل قىلدى. نەتىجىدە گرېك - پاكىتېرىيە دۆلىتىنىڭ تەسىر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى، كۈچ - قۇۋۋىتى، شانۇ - شۆھرىتى ئاشتى. بولۇپمۇ گرېك - پاكىتېرىيە دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى مېنۇئىدىمنىڭ ئوغلى دېمىترى دەۋرىدە (م. ب 189 — 167) بۇ دۆلەت ئىنتايىن تەرەققىي تاپتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭى شەھەرلەر بىنا قىلىشقا چوڭ ئېتىبار بەردى. ئامۇ دەريا بويىدىكى دېمىترىيا شەھىرى شۇ مەزگىلدە قەد كۆتۈردى.

گرېك ـ باكتىرىيەنىڭ سېلېۋاكلار دۆلىتىدىن ئاجرىـ
لىپ چىقىشى بىلەن بىللە پارفىيە ھەم ئاجرىلىپ چىقىپ
مۇستەقىل دۆلەت بولۇۋالدى. پارفىياندا سېلېۋاكلار تەرـ
پىدىن قويۇلغان ئەمەلدارلارغا قارشى تەجەن دەرياسى ۋادىـ
سىدا ياشىغان دەي قوۋمىنىڭ يولباشچىلىرىدىن ئارشاك
(ئارساك) بۇ ھەرىكەتكە باشچىلىق قىلغاچقا، تارىختا ئارشاك
دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ مەركىزى ئاشخاباد
يېنىدىكى نىسا شەھىرى ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 223 ـ يىلـ
لارغا كەلگەندە سېلېۋاك سۇلالىسىدىن ئانىيتوكوس II تەختكە ئولـ
تۇرۇپ ئارشاك دۆلىتىنى قايتا بويسۇندۇردى. شۇنداق قىلىپ
باكتىرىيە دۆلىتى ئىچىدە بۇنداق بۆلۈنۈش ۋە بىرلىشىش
ھادىسىلىرى كۆپ قېتىم تەكرارلىنىپ تۇردى. پەقەت مىلادـ
دىن بۇرۇنقى 140 ـ يىللىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە گرېك ـ باكـ
تىرىيە دۆلىتى ئۇلۇغ ياۋچىلار (توخارلار) تەرىپىدىن مۇنـ
تەزىر قىلىنىپ، تارىختىكى توخارىستان دۆلىتى بارلىققا كەلدى.
شۇڭىچە ئىسكەندەردىن باشلانغان يۇنانلىقلارنىڭ ئوتتۇرا
ئاسىيادىكى ھاكىمىيىتى 300 يىل ئەتراپىدا داۋاملاشتى.
بولۇپمۇ گرېك ـ باكتىرىيە دۆلىتى دەۋرىدە ئوتتۇرا
ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى تېز راۋاجلاندى. بۇ دەۋردە
يۇنان ھۆكۈمرانلىرى يۇنانسىدىن ئارخىتېكتورلار، ھۈنەرۋەن
ئۇستىلار، رەسساملار، ئاكتىيورلار، سازەندە ۋە ئۇسسۇلچىلار،
يازغۇچىلار ـ ئالىملار ۋە باشقا تۈرلۈك كەسىپ ئىگىلىرىنى ئوتـ
تۇرا ئاسىياغا ئالدۇرۇپ كېلىپ، كىلاسسىك يۇنان ئادەتلىرىگە
تەقلىدىي ھايات كەچۈرۈشكە ئىنتىلدى. شەھەرلەرگە يىرىك
مالىيە ۋە سانائەت ئىگىلىرى، سودىگەرلەر، مىكلاپ يۇنان ۋە
يەرلىك ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار توپلىشىپ شەھەر ھاياتى بارغانـ
سېرى ئاۋاتلاشتى. بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ھاياـ

تىدا زور ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلدى. گرېك-
لار بىلەن يەرلىك خەلقلەرنىڭ بارغانسېرى بىر-بىرىگە ئارد-
لىشىپ سىڭىپ كېتىشى گرېك مەدەنىيىتى بىلەن يەرلىك
خەلقلەر مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقە ۋە
ئۆزئارا تەسىر يۈزلىنىشىنى تېزلىتىشكە سەۋەب بولدى. ھەتتا
بۇ دەۋردە يۇنانىدىكى ئىپتىقادلىرى بىلەن يەرلىك خەلقەر-
نىڭ مەھەللىۋى دىنىي ئىپتىقادلىرىمۇ بىر-بىرىگە ئارىلىشىپ
كەتتى. نەتىجىدە يۇنان مەدەنىيىتى يەرلىك مەھەللىۋى مە-
دەنىيەتكە تەسىر كۆرسەتمىش بىلەن بىللە، مەھەللىۋى مەدە-
نىيەتمۇ يۇنان مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتتى.

ئىللىنىزم ــ قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مىلادىدىن
بۇرۇنقى II ئەسىردىن I ئەسىرگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي
دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ئىللىنىزمىنى
پەقەت نوقۇل مەدەنىي تارىخىي ھادىسە دەپلا قارىغىلى بول-
مايدۇ. چۈنكى بۇ دەۋردە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە سا-
ھەلىردە كۆتۈرۈلۈش، يۇكسىلىش يۈز بەردى. ئىلگىرى
تارىختا بولمىغان يېڭى تىپتىكى ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي
دۆلەتلەر بىرلەشمىسى مەيدانغا كەلدى. بۇ يېڭى بىرلەشمە
دۆلەتلەر سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەپتىن تار رامكىدىكى
مۇستەقىللىككە ئىگە بولغان يۇنان شەھەر دۆلەتلىرىگە ئوخ-
شىمايتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىگىلىكىدە ئۇزاقتىن
بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئىپتىدائىي جامائەت تۈزۈمى شەك-
لىنى بىكار قىلىپ، قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشى
ۋە راۋاجلىنىشىمۇ ئەنە شۇ دەۋر بىلەن مۇناسىۋەتلىك.
ئىقتىسادىي ئىگىلىك تۈزۈمى جەھەتتىكى بۇنداق ئۆزگىرىشلەر
مۇقەررەر ھالدا يەرلىك خەلق مەدەنىيىتى بىلەن چەتئەل
كېلىۋاتقان مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىر جەريا-

ئىنى بارغانسېرى كۆچەيتىپ باردى. نەتىجىدە يېڭى ئارىلاش مەدەنىيەت - ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە زېمىن ھازىرلىدى. بۇ كۆپرەك ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق، مىمارچىلىق، ۋە تېياتىر سەنئىتى قاتارلىق ساھەلەردە روشەن گەۋدىلىنىدۇ. قۇلدارلىق جەمئىيىتى دەۋرىدە ئوتتۇر ئاسىيادا بايلاشتۇرۇلغان غايىلىرىنىڭ راۋاجى نەتىجىسىدە باھاردا ياكى مول - ھوسۇل يېغىپ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام ۋە ئەيش - ئىشرەت مۇراسىملىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ خىللىرى پەيدا بولغان. شۇلاردىن بىرى ئۈزۈم ھوسۇلى يېغىپ ئېلىنىپ بولغاندىن سوزۇلغىنىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەي ۋە ئەيش - ئىشرەت بايرىمىدۇر. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دېھقانچىلىق ۋە ئۈزۈمچىلىك رايونلىرىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇ بايرام مۇزىكا، ئۇسسۇل، قوشاق ۋە تۇرلۇك خەلق ئويۇنلىرى بىلەن ئىنتايىن قىزغىنلىق ئېلىپ بېرىلغان. چۈنكى ئۈزۈمنىڭ دۇنيادىكى تۇرلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسلى ماكانىنى، ئېنىقلاش ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۈزۈم بىرىنچى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆستۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ناھايىتى كۆپ تۇرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشقا رايونلارغا تارقالغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پەرغانە، تۇرپان قاتارلىق ئۈزۈمچىلىك رايونلىرىدا مىلاددىن بۇرۇنلا ۋىنوچىلىق خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقتىن مەلۇم. بۇنىڭغا ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق سەيياھى جاڭ چيەنىنىڭ مىلاددىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە قالدۇرغان سايياھەت خاتىرىلىرى گۇۋاھلىق بېرەلەيدۇ. ھەقىقەتەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئۈزۈمچىلىك جەھەتتىكى بۇ ئەۋزەل شارائىتىدىن قارىغاندا، قەدىمكى دەۋرلەردىلا بۇ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۆزىگە خاس مەي ۋە ئەيش - ئىشرەت، دىنىي مۇراسىملىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن

گۈمان بولمىسا كېرەك. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بۇ بايرىمىدا تەبرىكلەت ھادىسىلىرىنىڭ ئۆلىشى ۋە قايتا تىرىلىشى ھەققىدىكى ئىپتىدائىي چۈشەنچە ئىپادىلەنگەن. بۇ بايرام كېيىنچە خارەكتېر جەھەتتىن يۇنانلارنىڭ «دىئونىس مۇراسىمى» نىڭ مەزمۇنى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىكى مەلۇم. يۇنان ئەپسانىلىرىگە ئاساسلانغاندا، دىئونىس يۇنانلارنىڭ بايا شاتلىق ۋە ئەيىش-ئىشرەت خۇداسى ھېسابلانغان. شۇڭا ئۇ-نىڭ شەرىپىگە ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ مۇرا-سىم ئۆتكۈزۈش ئادىتى شەكىللەنگەن. يۇنانلارنىڭ دىئونىس مۇراسىملىرى غايەت ۋەھشىيانە بىرتۇستە ئۆتكۈزۈلگەن. بارا-بارا بۇ مۇراسىم يىلىغا ئىككى قېتىم، يەنى باش باھار ۋە كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغان. دىئونىس مۇراسىمى مىلادىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسكەندەر ئىستېلاسى بىلەن كىرىپ كەلگەن. يەرلىك خەلق-لەرنىڭ مەي ۋە ئەيىش-ئىشرەت بايرىمى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇنىڭغا تىرمىزدىن تېپىلغان ئىدىشتىكى سۈرەتلەر بىلەن بۇخارادىن تېپىلغان ۋە ھازىر بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان كۈمۈش ئىدىشتىكى سۈرەتلەر دەلىل بولالايدۇ. سەنئەت-شۇناسلار بۇ ئىدىشنىڭ ياسالغان دەۋرى مىلادىنىڭ I ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ، دەپ كۆرسەتمەكتە. دىئونىس مۇراسىملىرى تەسۋىرلەنگەن سەھنىلەر بەدەخشاندىن تېپىلغان كۈمۈش ئىدىشتا ۋە نىسار (تۈركمەنىستانىنىڭ جەنۇبىدا) دىن تېپىل-غان سۆڭەكتىن ياسالغان قەدەھتە ھەم ئىپادىلەنگەن (بۇنىڭ يىل دەۋرى مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىرگە تەئەللۇق، دەپ قارالماقتا). بۇ سەنئەت يادىكارلىقلىرى ئۇسلۇب جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تېپىگە تەئەللۇق بولۇپ، شەرق ئېللىنىزمنىڭ مۇراسىم شەكلىدىكى ئىنكاسىدۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ھاياتىدا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ بۇنداق خىسلىمۇ خىل بايرام - مۇراسىملارنىڭ بولغانلىقىنى، بولۇپمۇ مېۋە پەسلىدە مېۋە ھوسۇلى يېغىپ ئېلىنغاندىن كېيىن تەبىئەتكە سېغىنىش ئېيتىقادى ئاساسىدا ئىنتايىن زوقلىنارلىق ۋە تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام - مۇراسىملارغا ئائىت قوشاقلارنىڭ بىر قىسمىنى بۇيۇك تىلشۇناس ئالىم مەھمۇد قەشقەرىمۇ ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق داڭلىق ئەسىرىدە نەقىل كەلتۈرگەن:

يىگىتلىرىڭ ئىشلەتمۇ
يىغاچ يەمىش ئىرغاتمۇ
قۇلان كەيىك ئاۋلاتمۇ
بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم
(1 - توم 348 - بەت)

كۆكلەر قامۇغ تۇزۇلدى
ئىيۇرىق، ئىدىش تىزىلدى
سەنسىز ئۆزۈم ئۆزەلدى
كەلگىل ئامۇل ئويىنالىم
(3 - توم 181 - بەت)

يۇقىرىقى ئىككى كۇبلېت قوشاق يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەي ۋە ئەيش - ئىشرەت بايرامىلىرى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىدۇ.

قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا باشاقلىق ئىكىنلەرنى يېغىپ ئالغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان مەھەللىۋى مۇراسىملاردىن بىرى «مېلىش بايرىمى» (مەيلىس بايرىمى، مايسا مەشرىپى) بولۇپ ھېسابلا-

لمنمدۇ. بۇ هوسۇل يىغىپ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بىر خىل ئاممىۋى مەشرەپ بولۇپ، قويۇق سەنئەت خاراكتېرىدىكە ئىگە ئىدى. ئىسكەندەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە، يەرلىك خەلقلەرنىڭ «مىلىش مەشرىپى» پائالىيەتلىرىگە ئىنتە كەندەر ئىنتايىن قىزغىنلىقى ۋە بۇ مەشرەپتە ئويناشقان ھەر خىل سەنئەت پائالىيەتلىرىگە زوقلانغانلىقى ھېكايە قىلىنمىدۇ. بۇ قەدىمكى بايرامنىڭ نەمۇنىلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. ھازىرغىچە قۇمۇلدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «مېلىش مەشرىپى» بۇنىڭ ئىسپاتى. ئوتتۇرا ئاسىيادا سىنىپىي جەمئىيەت شەكىللىنىشى بىلەن تەڭ، يەنە ئۇنىڭغا ماس ھالدا بايلىقنىڭ ۋە خۇشاللىق تەنتەنە قىلىنىدىغان ھەر خىل بايرام - مۇراسىملاردىن تاشقىرى، ئەۋلاد - ئەجدادلار روھىغا تاپىنىش، دىنىي مەزمۇندىكى مۇراسىملارمۇ پەيدا بولغان. ئۆلگەن ئادەم روھىنى تىرىلدۈرۈش مەزمۇن قىلىنغان بۇنداق مۇراسىملار «ماتەم مۇراسىمى» دەپ ئاتىلىپ، ئۇ مەرسىيە قوشاقلىرىنى ئېيتىش ھەم پانتومىم (ئۆلگەن كىشىنىڭ قىياپىتىنى جانلاندۇرۇش) ئويۇنلىرى ئارقىلىق ھەيۋەتلىك تۈستە ئېلىپ بېرىلغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئىسكەندەر دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىك خەلقلىرىنىڭ ماتەم مۇراسىمى پائالىيىتى يۇنانلارغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئادىتىگە سىڭىپ كىرگەنلىكى ھەمدە ئىسكەندەر ئۆلگەندە گرېكلار ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار تېپىدىكى «ماتەم مۇراسىمى» بىلەن ئۇزاتقانلىقى مەلۇم. مەھەللىۋى ماتەم مۇراسىم پائالىيەتلىرى ئاستا - ئاستا تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، كېيىنچە خان ئوردىلىرىدا ماتەم قوشاقلىرىغا ماھىر ھازىرچى سەنئەتكارلارنى مەخسۇس تەربىيىلەپ ساقلايدىغان ئادەت شەكىللەنگەن. روسىيىلىك شەرقشۇناس تولستوۋ خارەزمدىن

تېپىلغان ساپال ھەيكەللەردە ئەفرەسياپ ۋە سىياۋۇش ئۆلىم سىگە بېغىشلانغان ماتەم مۇراسىملىرى ئۆز ئەكسىنى تاپقانلىقىنى يازغان. سەمەرقەنت ئىبادەتخانىلىرى دىۋارلىرىدا ھەم سىياۋۇشنىڭ ماتەم مۇراسىمىدا قوشاق ئېيتقۇاتقان ۋە يىغلاۋاتقانلارنىڭ سۈرەتلىرى تەسۋىرلەنگەن.①

قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئېللىنمزم مەدەنىيىتى دەۋرىدە مەھەللىۋى تىياتىرلارنىڭ ناھايىتى تەرەققىي تاپقانلىقى مەلۇم. بولۇپمۇ تەبىئەتكە سېغىنىش ۋە توتېمىزم دىنىي قاراشلىرى نېگىزىدە پەيدا بولغان ھايۋانلار قىياپىتىدىكى نىقابلىق مەسخىرە تىياتىرلىرى كەڭ يېيىلغان. بۇنداق گىرىملىك تىياتىر شەكلى كېيىنچە «مەسخىرىباز تىياتىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. ھازىرقى «مەسخىرە» سۆزى ئەرەبچىدىن كېلىپ چىققان، كۆلكە، مازاق مەنىسىدە، «باز» سۆزى تاجىكچە بولۇپ، ئىجراچى، ئويىنىغۇچى مەنىسىدە. لېكىن «مەسخىرە تىياتىرى» ئەرەپ ئىستېلالاسىدىن ئاللىقاچان ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا مەۋجۇت بولغان. قەدىمكى يازما مەنبەلەردە ئىرامىزدىن ئالدىنقى Ⅳ ئەسىرلەردە مۇشۇ خىلدىكى خەلقنىڭ تىياتىرلەشكەن ئويۇنلىرىنى لاتىنچە «ماسكا» (Masca، Mascha) دەپ ئاتاپ كەلگەنلىكى مەلۇم. ئەسلىدە يۇنانلارنىڭ تەرەققىي تاپقان قەدىمكى تىياتىرلىرى ئىچىدە «ماسكاراس» (Mascaras) دەپ ئاتالغان بىر خىل تىياتىر شەكلى بولغان. ئىسكەندەر ئىستېلاسى دەۋرىدە يۇنانلارنىڭ ماسكاراس تىياتىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ مەھەللىۋى ئويۇنلىرى بىلەن

① تولستوۋ، «خارەزم مەدەنىيىتىنى ئىزدەپ»، موسكۋا 1948 - يىل، 201 - بەت.

ئارىلىشىپ كەتكەن. شۇ مەزگىللەردە يەرلىك خەلقىلەرمۇ بۇ تىياتىرنىڭ نامىنى ماسكاراس ئويۇنى دەپ ئاتىغان. ئەرەبلەر I، II ئەسىرلەردە ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىرىنى بېسىپ ئالغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ تەرەققىي تاپقان ماسكاراس تىياتىرلىرى بىلەن ئۇچراشقان ۋە بۇ سۆزنى ئۇلاردىن قوبۇل قىلىپ، «مەسخىرىباز» (مەسخىرىۋاز) تىياتىرى دەپ ئاتىغان. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدىكى «مەسخىرىۋازلىق» تىياتىر ئاتالغۇسى ئومۇمەن ئىلىخانىلار دەۋرى بىلەن ئالاقىدار. ئوندىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ماسكاراس تىياتىرى دەپ ئاتىغان، قەدىمكى ئەفرەسىياپ شەھىرى، نىسا، پەرغانە ۋە خوتەن رايونلىرىدىن تېپىلغان مىلادى I — II ئەسىرلەرگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردا ئەكس ئەتكەن ماسكاراس تىياتىر كۆرۈنۈشلىرى يۇقىرىقى پىكىرىمىزگە ئىسپات بولالايدۇ.①

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى تېپىك هالدا «قەندىھار مەدەنىيىتى» دىن جۇملىدىن شىنجاڭ مىكىۋىلىرى ۋە دۇنخۇاڭ مىكىۋىيى ھەيكەل سۈرەتلىرىدىن ھەم ئېنىق بايقاشقا بولىدۇ. بۇ ھەقتە بۇندىن ئىلگىرى خېلى كۆپ ئالىملارنىڭ مەخسۇس تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلان قىلىنغاچقا، بىز قايتا تەكرارلىمايمىز.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يۇنان ئېللىنىزمىنىڭ شەرق ئوربىتىسىغا قوشۇلۇشى ئىجتىمائىي ھايات ۋە مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە يۈكسىلىش ۋەزىيىتى پەيدا قىلغىنىدەك، يەرلىك خەلقلەرنىڭ تىياتىر، مۇزىكا ۋە رەسساملىق سەنئىتى قاتارلىقلارنىڭ يېڭى تەرەققىيات

① م. راھمانوۋ: «ئۆزبېك تىياتىرى» 1975 - يىل تاشكەنت، 91 — 99 - بەتلەر.

پەللەسىگە كۆتۈرۈلۈشىدە ھەم مۇھىم رول ئويناىدى. ئىسكەندەر دەۋردىن باشلانغان مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇنداق ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش بىر ئەنئەنە سۈپىتىدە ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر داۋاملاشتى. ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىدىمۇ بۇ تەسىر ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالالىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنياغا مەشھۇر مۇسۇلمان ئالىملىرى ۋە پەيلاسوپلىرىدىن ئەل فارابى، ئەبۇ ئەلى ئىبىنسىنا، بىرونىي، تاباري، خارەزمى قاتارلىق مەشھۇر نامايەندىلەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا يۇنان تىلىغا ماھىرلىقى ۋە يۇنان پەلسەپىسىنىڭ ئېسىل جەۋھەرلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس پەلسەپە سىستېمىنى ياراتقانلىقى بارلىق ئىلىم ئەھلىلىرىگە ئايان. مانا بۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا دىققەتكە سازاۋەر مۇھىم نۇقتىلارنىڭ بىرى.

لېكىن شەرق ئېللىنىمزم مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىيەتلىككە ئىگە قەدىمكى يەرلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بىلەن قارىمۇقارشى ئەمەس. بەلكى ئۇ، ئەنە شۇ پارلاق مەھەللىۋى مەدەنىيەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. شۇنىسى مۇقەررەركى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇنداق ئۆزئارا تەسىردىن مۇستەسنا بولغان ساپ ھالدىكى مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەركىبى بولىدۇ. بۇ بىر خەلقئارالىق تارىخىي ھادىسە. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئوخشاش كۆپ خىل دىن ۋە كۆپ خىل تىل-يېزىق دەۋر سۈرگەن رايونلاردا مۇرەككەپ مەدەنىيەت ئارىلاشمىلىقى تېخىمۇ قويۇق بولىدۇ. بۇ يالغۇز بىر رايوننىڭ يەنە

بىر رايونغا، بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتكە بولغان تەسىر-رىلا بولماستىن، بەلكى تەتۇر تاناسىپ بويىچە ئۇنىڭ بۇنىڭغا، بۇنىڭ ئۇنىڭغا بولغان تەسىرىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپلىمىلىك (قوش لىنىيىلىك) تەسىر ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى خەلقلەر مەدەنىيىتىدىكى بۇنداق نورمال تەسىر ھادىسىسىنى سېلىشتۇرما مەدەنىيەت ئۇقتىسىدا ئۆگىنىش ئىنسانىيەتنىڭ خەلقلارا ئىتتىپاقلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە بۈگۈنكى خەلقلارا مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كۈچەيتىشتە زېھىل ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەدەنىيەت يارىتىشتىكى ئىنتېرناتسىئوناللىق روھىنى ۋە بۇرچىنى چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش تۈيغۇسىنى يېتىلدۈرۈشتە پايدىلىق رول ئويناپىدۇ.

«بىز تارىخقا ئىنسان بىلەن بىرگە كىرىمىز»① ئەنە شۇ تارىخنىڭ خوجايىنى بولغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك باي ۋە بىباھا مەدەنىي مىراسى — «نەچچە مىڭ يىللىق تەپەككۇر، ئىجادىيەت ۋە زەكاۋەتنىڭ مەھسۇلى، ئۇنىڭدا خەلقىمىزنىڭ جانلىق تارىخى، ئارزۇ-ئۈمىدلىرى، كۆرىشى، قايغۇسى ۋە خۇشاللىقى ئەكس ئەتكەن».

شەرق ئىللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدۇ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا قوشقان بۈيۈك تارىخىي تۆھپىسى ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە،

① «ماركس - ئېڭگېلس ئەسەرلىرى» XI توم، 487 - بەت.

لوپنۇر ۋە لوپنۇرلۇقلار

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1980 - يىل 19 - ئىيۇن سانىغا بېسىلغان شىن - شىنىڭ «كىرورەنگە سەپەر» («يىپەك يولىدا ساياھەت» 3) ناملىق تارىخىي ئوچېركىنى قىزىقىش بىلەن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن مەندە لوپنۇر ئېتنوگرافىيە، ئارخېئولوگىيە، جۇغراپىيە، تارىخ، تىل ۋە ئەدەبىيات ئىلىملىرى ئۈچۈن نۇقتىلىق تەتقىقات تېمىسى بولالايدىغان مۇھىم بىر مەنبە ئىكەن، دېگەن تونۇش بارلىققا كەلدى. مەن بۇنى مۇنداق بىرقانچە تەرەپلەردىن ئىزاھلىماقچىمەن.

1. ئارخېئولوگىيە جەھەتتىن قارىغاندا، لوپنۇر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە دۇنيانىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان كۆپلىگەن قىممەتلىك يەرئاستى ئاسارئەتىقىلەر بار. لوپنۇرلۇقلار ئارىسىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەر ھەمدە ئارخېئولوگلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرىگە ئاساسلانغاندا ھازىرقى لوپنۇردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا كۆنچى دەريا سىستېمىسىغا جەنۇبىي ساھىلىگە جايلاشقان ئاۋات ۋە گۈزەل كىرورەن شەھىرى بولغان، تارىخىي تەزكىرىلەردە ئېيتىلىشىچە، كىرورەن غەربىي رايونىدىكى ئەڭ قەدىمكى دۆلەت بولۇپ ئۇنىڭ نامى بۇنىڭدىن 2 مىڭ 155 يىل بۇرۇنلا يېزىقتا تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان، «يىپەك يولىنىڭ ئەلچىسى» نامى بىلەن تارىخ تا ئىز قالدۇرغان جاڭ چيەن، غەربىي رايونغا قىلغان

سایاهتمددن کېیین قایتىپ خەن ژۇدىغا بەرگەن بىۋاسىتە دوكلاتمدا: «كىمروەن، گوس (تۇرپان ئەتراپى) شەھەر-لىرىنىڭ سېپىللىرى بار، ئورنى شوور سازلىقىغا پېقىن ئىكەن» ① دېگەن. دەرۋەقە، مىلادىنىڭ ئىالدى-كەينىدە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان بوستانلىقلارنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان 36 بەگلىك (دۆلەتمۇ دېيىلمدۇ) ئىچىدە «كىمروەنت نىڭ نوپۇسى ئاز (12 مىڭ)، زېمىنى كىچىك، تۇپرىقى قۇم، شوور بولۇپ، غەربىي دىيارىدىكى ناھايىتى كىچىك دۆلەت» ② بولسىمۇ، ئەينى دەۋرىدىكى «يىپەك يولى» سودىسىدا بىر مۇھىم بىكەت (تۇگۈن) ئىدى. يەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ مەلۇماتىدا «كىمروەن مىلادى 4-ئەسىردىن كېيىن كۆنچى دەريا سىنىڭ تارىيىشى (سۇيىنىڭ ئازلاپ كېتىشى) ۋە باشقا «تۇرلۇك سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن خارابىلىككە ئايلىنىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن» ② دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ يىراق ئەجدادى بولغان كىمروەنلىكلەر جەنۇبقا سىلجىپ، قەدىمكى مىرەن (ھازىرقى چاقلىق بازىرى ئەتراپى بولۇپ، خەن دەۋرىدىكى خاتىرىلەردە «يىشون شەھىرى» دەپ يېزىلغان) گە ئورۇنلاشقان، بۇ مىرەن كونا شەھەر خارابىسى ھازىرقى مىرەن دەپ ئاتالغان چاغدىن تەخمىنەن 56 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، ئەنگلىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى سىتەينىڭ دۇنياغا داڭق چىقىرىشىغا سەۋەب بولغان «مىرەن پەرىشتىسى»

① مياۋۇشىڭ: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1990 - يىل، 1 - سان.

② شياۋلەن: «مىرەن، كىمروەن ۋە لوپنۇرلۇقلار»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1991 - يىل، 1 - سان.

ناملىق تام سۈرەت تېپىلغان جاي ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، مىلادىدىن بۇرۇنلا دۇنياغا مەلۇم كىشىلەر شەھىرى ئەينى ۋاقىتلاردا يېپەك يولىدا جۇڭگو، پرۇسسىيە، ھىندىستان، سۈرىيە، مىسىر ۋە رىم ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدا مال ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇھىم بىكىتى ھەمدە ئاسىيانىڭ يۇرتىكىدىكى تۈگۈنلۈك شەھەر ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ قۇرۇم ئاستىدا ئۇخلاۋاتقىنىغا مىڭ يىلدىن ئاشتى، بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسى ئۆز قوينىدا تارىخىي قىممىتى زور بولغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ساقلاپ كەلمەكتە.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن ئەسىرىمىزنىڭ 30-يىللىرىغا قەدەر بۇ جايدا بىرقانچە قېتىم ئارخېئولوگىيە تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىلدى. بولۇپمۇ شۋېتسىيەلىك ئارخېئولوگ سونىگتىننىڭ 1900-ۋە 1901-يىلى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ لوپنۇردا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىدىن كېيىن ئەنگلىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ئارخېئولوگلىرى كەينى-كەينىدىن ئۈزۈلمەي كەلگىلى تۇردى، ئۇلار كىشىلەر ۋە لوپنۇردىن قېزىۋالغان تاش پالتا، قاشتېشى، تاش پىچاق، تاش ئوقلار، ھەرخىل تاش ئويمىلار، قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكنامىلەر، گەزلىمە-توقۇلمىلار، ياغاچ، تۇچ، ئەينەك بۇيۇملىرى قاتارلىق خىلمۇ خىل يادىكارلىقلار دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، ئارخېئولوگىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈش ساھەسىدە يېڭى بىر بەت ئاچتى.

كىشىلەر خارابىسىدىن باشقا تارىمنىڭ لوپنۇر ئەتراپلىرىدىكى ئېقىنلىرىدا يەنە مەدەك شەھىرى (مەردان شەھىرى)، ۋاش شەھىرى، توپا شەھىرى قاتارلىق بىرقانچە ئاۋات شەھەرلەر بار ئىدى. بۇ شەھەرلەرمۇ كېيىنچە قۇم

ئاپتى دەستىدىن ۋەيران بولغان. ئۆز دەۋرىدە مۇنبەك ۋە ئاۋات بولغان بۇ بوستانلىق شەھەرلەر ئۆزى بىلەن بىرگە كۆپلىگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوم ئاستىغا يوشۇرغان، ھازىرغىچە «تىلىسمات» بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ خارابىلەردىن لوپنۇرلۇق ئوۋچىلار، پادىچىلار خېلى كۆپ تارىخىي بۇيۇملارنى ئۇچراتتى. قۇملارنىڭ كۆچۈش نەتىجىسىدە بەزى قوم ئاستىدىكى ئاسارئەتىقىلەر قايتىدىن ئېچىلىپ تۇرغاچقا ھەر خىل قىزىقارلىق ھادىسىلەر ۋە يادنامىلەر ئولارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدى، ئازادلىققىن بۇرۇن ستېخىمىلىك ھالدا شۇ يەردىكى يەرلىك كىشىلەر «تارىمدىن ئالتۇن تاپمىمىز» دەپ بىرقانچە كۈنلۈك روزغار تەييارلىشىپ، بۇ قەدىمكى شەھەر ئىزلىرىغا «سەپەر» قىلغان ھەمدە بەزى قىممەت باھالىق بۇيۇملارنى ھەتتا ئالتۇن، كۈمۈش پۇل، يامبۇ، تاش ئايال (تاشتىن ياسالغان قاچا) قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ قايتقان، ئولارنىڭ ساددا قەلبىدە گەرچە بۇ نەرسىلەرنىڭ تارىخىي قىممىتى، ئېتنوگرافىيەسى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچە بولمىسىمۇ، ئومۇمەن «تارىم بويى بىر خىل خاسىيەتلىك مۆجىزىۋى ئىقلىم» دېگەن كۆز قاراشنى شەكىللەندۈرگەنىدى، بۇ «مۆجىزىۋى ئىقلىم»نىڭ ھازىرقى زامان ئىلىم دۇنياسىدىكى تارىخىي قىممىتى ناھايىتى زور، بۇ جايلاردىن دەسلەپكى قەدەمدە تېپىلغان ئارخېئولوگىيلىك قېزىلمىلار جۈملىدىن ۋە چەت ئەل تارىخشۇناسلىرىنىڭ ئالدىغا نۇرغۇنلىغان يېڭى مەسىلىلەرنى قويماقتا. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى گېرمانىيەدە نەشر قىلىنغان كىتابتا، كىتابخانىدىكى بىر چوڭ كىتابتا، كىتابخانىمىزدىكى «جاھان تارىخىدىكى كەسكىن يىللارنىڭ ئابىدىسى» دېيىلگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك

ئەمەس. كىشىلەر ھەمىشە تارىم بوستانلىقىدىكى بۇ ئاۋات شەھەرلەرنىڭ خارابلىققا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى بىلىشكە قىزىقىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ تەرەپلىمىلىك، ئەلۋەتتە. ئەڭ مۇھىمى تارىم دەرياسىنىڭ داۋاملىق ھالدا ئېقىن يولىنى ئۆزگەرتىپ تۇرغانلىقى سەۋەب بولدى.

تەكلىماكاندىكى ئاساسىي دەريا ئېقىنى — تارىم دەريا سى بولۇپ، ئۇ دۇنيا بويىچە ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى دەريا ھېسابلىنىدۇ. تارىم دەريا سى شايار دىن ئۆتكەندىن كېيىنلا بەش ئېقىنغا بۆلۈنۈپ، لوپنۇرنىڭ تەكەنلىك ئەتراپىغا كەلگەندە بىر ئېقىنغا مەركەزلىشىپ چەكىيگە سوزۇلۇپ كېتىدۇ. تارىمنىڭ بۇ ئېقىنلىرى لوپنۇر كۆلى، لوخلۇق كۆلىگە ئوخشاش كۆز يەتمەس تەبىئىي سۇ ئامبارلىرىنى ھاسىل قىلغان. تارىمنىڭ لوپنۇر ئەتراپلىرىغا كەلگەندە ئۆزگەرتكەن ئېقىنلىرىنىڭ دەسلەپكىسى ئوپقان، ئۇندىن كېيىنكىلىرى قېيىق، يۇمىلاق، ئاچچىق ئۆگەن دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىر پەقەت ئۆگەن ئېقىنىدىلا سۇ بار، قالغان ئېقىنلىرى قۇرۇپ قالغان، بىز تىلغا ئالغان قەدىمكى بوستانلىقلار ئەنە شۇ ئوپقان دەريا سى دەپ ئاتالغان دەسلەپكى ئېقىنغا جايلاشقانىدى. مىلادى 3-ئەسىردىن كېيىن لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغان تارىم دەريا سىنىڭ بۇرۇنقى ئېقىنى قۇم ئاپىتىگە ئۇچراپ يولى توسۇلۇپ قالدى. نەتىجىدە كىرورەن شەھىرى سۇدىن مەھرۇم بولۇپ قۇم ئاستىدا قالدى، يەنە بىر تەرەپتىن كىرورەن شەھىرى يېپەك يولىدىكى ئاساسلىق بىكەت بولغاچقا خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىمالىي ھونلار بىلەن ئەتراپتىكى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا كىرورەننى تالىشىپ كۆپ قېتىم

قىرغىنچىلىق بولدى. ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان ئۇرۇشلار كىرورەن دۆلىتىنى (مىلادىدىن 77 يىل بۇرۇن كىرورەن شەھىرىنىڭ دۆلەت دەپ ئاتالغانلىقىنى تارىخ ئىسپاتلايدۇ) خاراپلاشتۇرۇۋەتتى. ئاھالىلەرنىڭ بىر قىسمى قىرىلدى، بىر قىسمى چەت ياقلارغا كۆچۈپ كەتتى. كىرورەن شەھىرىنى قۇم ئاپىتىدىن مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان كۆز يەتكۈسىز تەبىئىي توغراقزارلىقلار ئۇرۇش ئوتىدا كۆيۈپ شەھەر «قاراۋۇلسىز» قالدى. مانا شۇنداق تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلەر تۆپەيلىدىن لوپنۇر ئەتراپىدىكى بۇ شەھەرلەر ئاستا-ئاستا خاراب بولدى. لېكىن، ئەمگەكچان لوپنۇرلۇقلار يەنىلا تارىم ۋادىسىدىن ۋاز كەچمەي، بۇ ئەلۋەك بوز ئېقىننى بويلاپ ئولتۇراقلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيەت تارىخىنى ئۇزۇپ قويمىدى. لوپنۇرلۇقلار ئىچىدە مۇنداق بىر تەمسىل بار: «قوغۇن سۈيدۈك، ئاشلىق بەت گوپا①، بوز تېرىمنى ياقلا، بېلىق چولوق② قوساق توق»، بۇ تەمسىل لوپنۇرلۇقلارنىڭ كۆچمە ھايات تەجرىبىسىدىن يەكۈنلەنگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ تاكى ئازادلىققىچە لوپنۇرلۇقلار لوپنۇر كۆلى ئىچىدىكى ئاراللاردا كۆچۈپ يۈرۈپ، ئاساسەن بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. بۇ ھەقتە «ئۇچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» نىڭ 2-جىلدىدا مۇنداق دېيىلگەن: «لوپنۇر... ئۇ يەردە ئىككى ئۇيغۇر كەنتى بولۇپ، ئۇ كەنتلىكلەر لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى كەنتنىڭ ھەر بىرىدە 4-5 يۈزدىن ئائىلە بار. ئۇلار ئاشلىق تېرىمايدۇ، چارۋىچىلىق قىلىشنى بىلمەيدۇ، ئاشلىق ئورنىدا بېلىق

① بەت گوپا — بەۋاپا، ئەسقاتمايدۇ مەنىسىدە.

② چولوق — كۆپ، مىز-مىز.

يەيدۇ، ياۋا كەندىردە توقۇلغان رەختە كىيىم كىيىدۇ، مامۇق چاپان كىيىدۇ، ئوۋلىغان ئۇچار قۇشلارنىڭ مامۇق پەيلىرى ئوستىدە ياتىدۇ... دۇئا - تىلاۋەتنى، نامازنى بىلمەيدۇ. كورلىدىكى ئۇيغۇر شەھەرلىگە بارغانلىرى چارۋا گۆشى، ئاشلىق يېيەلمەيتتى، يەپ قويسىلا قۇسۇپ ياندۇرۇۋەتتى. كورلىدا بىلىق كۆپ بولغاچقا، ئۇلار بۇ يەرگە كېلىپ تۇراتتى. ئەمما باشقا جايغا بېرىشقا پېتىنالمايتتى»① .

باشقا تارىخىي كىتابلاردىنمۇ يۇقىرىقى مەلۇماتقا ئوخشايدىغان خاتىرىلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ مەلۇماتلاردا لوپنۇرلۇقلار تۇرمۇش كەچۈرۈش ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى ۋە تىل قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئۇيغۇر قەۋملىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. دەرۋەقە، لوپنۇرلۇقلارنىڭ بۇ ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا تاكى يېقىنقى كۈنلەرگىچە ساقلانغان.

ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ بىنا بولۇش تارىخى ناھايىتى قىسقا، ئۇنىڭدىن بۇرۇن زوزۇكتاك دەۋرىدە دۇرال شەھىرى (ھازىرقى تەكەنلىكتە) دە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. بۇ ھەقتە خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: مۇندىن بىرەر ئەسىر بۇرۇن تەكەنلىك ئەترايىدا ياشىنايدىغان ئاھالىلەر ناھايىتى ئاز ئىدى. دۇرال ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭى كەلگەن ئامبال ئۆز ئەترايىغا كىشىلەرنى جەلىپ قىلىش ئۈچۈن تارىنىڭ مۇشۇ جايىنى كېسىپ ئۆتىدىغان تارماق ئېقىنىغا كۆمۈش تەڭگە ۋە باشقا بۇيۇملارنى تاشلىغان

① مياۋ فۇشىڭ: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1990 - يىل، 1 - سان.

هەمدە «كىم سۆزۈڭالسا شۇنىڭ بولىدۇ» دەپ ئەتراپقا ئېلان چىـ
چىقارغان، بۇندىن خەۋەر تاپقان كىشىلەر تۇركۈم ـ تۇركۈملەپ
بۇ جايغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. شۇنداق قىلىپ دۇرال بىر
مەزگىل ئاۋات بولغان. لېكىن لوپنۇر يەنىلا ئاھالە ئىنتايىن
شالاڭ جايلاشقان رايونلارنىڭ بىرى. 350 مىڭ كىشى ئادرات
كىلومېتر يەر مەيدانغا ئىگە بولغان بۇ كەڭ زېمىندا ئازاد
لىقتىن بۇرۇن ئاران 8 مىڭ كىشى بار ئىدى. باشقىلارنىڭ
نەزەردە لوپنۇر دېسە بىر تال گىياھمۇ ئۇنمەيدىغان، بىرەرمۇ
ئۇچار ـ قانات ياشىمايدىغان پايانسىز قۇم بارخانلىرى سۈرەتـ
لىنەتتى. شۇنىسى ئېنىقكى، ئەمگەكچان، باتۇر لوپنۇرلۇقلار
قەدىمدىن تارتىپ تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرىسىدىن يېرىپ كۆمۈش
لېنتىدەك سۈزۈلۈپ ئاققان تارىم ۋادىسىدا ياشاپ، بۇ قۇمـ
لۇقتىكى ئارالنى يا پىيىشىل كىمخابقا ئايلاندۇرغان، تارىمـ
نىڭ بەڭباش ئېقىنى ئالدىدا قىلچە تىز پۈكمىگەن.

2. لوپنۇرنىڭ گېئوگرافىك جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس ئاھىدىلىكى ئۇ جايىنىڭ ئوخشىمايدىغان ھاۋا رايى كىلىماتـ
نى شەكىللەندۈرگەن، لوپنۇرلۇقلار ئادەتتە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرـ
دىغان خەلقلەرنىڭ بىرى. يۇز ياشتىن ئاشقانلار ھەممە مەھەلـ
لىلەردە تېپىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار تەمبەل ۋە تېتىنىڭ.
1956 ـ يىلدىكى تىل تەكشۈرۈش جەريانىدا دۆڭقوتانلىق 117
ياشلىق باي نىياز دېگەن كىشى تەكشۈرۈش خادىملىرىنى لوپـ
نۇرنىڭ ئەڭ چېتىگە جايلاشقان قارىچۇغۇ دېگەن قىشلاققا باشلاپ
بارغان ۋە بىر مەزگىل ئۇلارنىڭ خىزمىتىگە ياردەملەشكەن.
ئۇنىڭ 3 ـ ئوغلى شۇ يىللاردا 97 ياشقا كىرگەن. لوپنۇرلۇقـ
لار نېمە ئۈچۈن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ؟ بۇ ھازىرقى زامان
تىببىي پەننىڭ ئالدىغا قويۇلغان تەتقىقات تېمىسى، ئەلۋەتتە
يەرلىك خەلقلەر بۇنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئاساسىي هايات يولى كۆچمە بېلىقچىلىقتىن ئىبارەت. ئۇلار ياز كۈنلىرى بېلىقنى قۇرۇتۇپ ياۋا جىگدە بىلەن قوشۇپ تالقان تەييارلىغاندۇ. لازىم تېپىلغاندا تالقانغا قاينىتىپ ئىچىدۇ. بېلىق تالقىنى ئۇلارنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تامىقىدۇر. شۇنداقلا يەنە ئوجول (يىمەن) نىڭ گۈلىنى توزۇپ كەتمەس ئىن بۇرۇن يىغىۋېلىپ ئۇنى تاسقاپ تازىلىغاندىن كېيىن بېلىقنىڭ يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئۇماچ قىلىپ ئىچىدۇ. يەنە بەزىدە لوپنۇر كەندىرىنىڭ يىلتىزىنى قاينىتىپمۇ ئىچىدۇ. بېلىق مەھسۇلاتلىرىدىن قالسا قوشۇمچە ئوزۇقلۇق قاتارىدا ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

لوپنۇرنىڭ ئەتراپى كۆز يەتمەس قومۇشلۇق ۋە توغراقلىق بولغاچقا، ئۇنىڭدا قىرغاۋۇل، ياۋا توخۇ، ئۇقا، ئاققۇ، ياۋا غاز، ئۆردەك قاتارلىق قۇشلار ناھايىتى كۆپ. بىر تەرەپتىن ئۇنى خالىغانچە تۇتۇپ ئوزۇقلۇق قىلسا، تۇخۇملىرىنى يىغىپ سېرىقىنى بېلىق يېغىغا قوشۇپ ئوزۇقلۇق تەييارلىغىلى بولىدۇ. ئەتراپتىكى قومۇشلۇق ۋە قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا بولسا ياۋا تۆگە، بۇغا-مارال، جەرەن، ئىپار كەپىكى، توشقان، يولۋاس، تۈلكە، بۆرە، ياۋا چوشقا قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار ۋە يىرتقۇچلار كۆپ. ئۇلار ئوۋچىلار قولىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، گۆشلۈك ئوزۇقلۇق مەنبەسى ئاساسەن مانا شۇلاردىن ئىبارەت.

بۇ ھەقتە لوپنۇرنى 1959 - يىلى بىۋاسىتە تەكشۈرگەن ئالىم شياۋ لىيەننىڭ مۇنۇ خاتىرىسى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇ «...كۆللەردە بېلىق ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار يىل بويى بېلىق تۇتۇپ يەپ هايات كەچۈرىدىكەن. باھار كەلگەندە سۇ قۇشلىرى بۇ جايغا كېلىپ ياشايدىكەن، بۇ يەرنى

ئۇلار ئاساسەن ياۋاغاز تۈتۈش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئېھتىياجىدىن ئېشىپ قالغانلىرىنى قۇملۇققا قويۇپ قۇرۇتۇپ ھەر 50 نى بىر باغلام قىلىپ ساقلايدىكەن. ئۇ جايلاردا يەنە توپ - توپى بىلەن قارا تايغان، بۇغا ۋە جەرەن قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار بولۇپ، ئۇلارنى تۈتۈپ يەيدىكەن. ئۇلار ئاساسەن ھايۋان تېرىسى، ھايۋان يۇڭى ۋە ياۋا كەندىر (لوپ كەندىرى) دىن توقۇلغان كىيىملەرنى كىيىدىكەن، كىيىم تىكىدىغان يىڭنىنى يۇلغۇن شاخلىرىدىن قىرىپ چىقىرىدىكەن.»①

دېمەك، لوپنۇرلۇقلار بولۇپمۇ دۆڭقوتان، مىرسالى، قارچۇغا، كۆزلەك، تىكەنلىك چوڭكۆل، چارا، ئۇلۇغكۆل قاتارلىق مەھەللىلەرنىڭ كەنتلەردىكى ئاھالىلەر ئازادلىققىچە ئاساسەن تېرىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانمىغان، تېرىق تالقىنىدىن باشقا ئاشلىق يېمەكلىكلىرىگە ئادەتلەنمىگەن.

لوپنۇرنىڭ ھاۋا رايى كىلىماتىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە. كرورەن ۋە مىرەن خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان قەبرىلەر گەرچە 2 — 4 مىڭ يىلدىن بۇرۇنقى يادنامىلەر بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭغا دەپسەن قىلىنغان جەسەتلەر ۋە بىلىلە كۆمۈلگەن ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئەسلى ھالىتىنى يوقاتمىغان. 1979 - يىلى ئارخېئولوگىيە ئالىملىرىمىز تەرىپىدىن قېزىلغان قەدىمكى قەبرىلەر ئىچىدە بىر ئايالنىڭ قاتۇرۇلغان جەسىتى بولۇپ، ئۇنى قۇم ۋە بوراندىن ساقلاش ئۈچۈن تۆت چاسا ياغاچ توسۇق ئىچىگە ئالغان. بۇ مېيىتنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى تولۇق، چىرايلىرى سۈزۈك، خۇددى «ئۇيقۇغا كەتكەن پەرى» گە ئوخشاش، شۇنچە ئۇزۇن يىللاردىن بېرى بۈزۈلماي قۇم ئاستىدا ياتقان. كىشىلەر ئارىسىدا «تۇغراق مىڭ

① شياۋلىەن: «مىرەن، كرورەن ۋە لوپنۇرلۇقلار»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1991-يىل 1-سان.

يىل ياشىرىپ تۇرسا، مىڭ يىل قۇم ئاستىدا سېسىماي تۇرا-لايدۇ» دەيدىغان نەقىل بار. شۇڭلاشقا يېقىنقى يىللارغىچە دۆڭقوتان ئەتراپىدا ئۆلگەن كىشىلەرنى يەرلىككە قويماي چوڭ توغراقنىڭ ئوتتۇرىسىنى ئويۇپ شۇ يەرگە دەپنە قىلىش ئادىتى داۋاملىشىپ كەلگەن. ياشانغان كىشىلەر ئالدىنئالا ئۆزىگە مۇۋاپىق توغراقلارنى ئىگىلەپ بەلگە قىلىپ قويۇشى-نىڭ سەۋەبىمۇ شۇ يەردە. بۇ گەرچە يەرلىك ئۆرپ-ئادەت ۋە ئېتىقاد بىلەن باغلىنىشلىقتەك كۆرۈنسىمۇ، تېگى-تەك-تىدىن ئالغاندا لوپنۇرنىڭ گېئوگرافىيىسى ۋە ھاۋا رايى ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

3. تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، لوپنۇر ۋە لوپنۇر-لۇقلار غەربىي رايون تارىخى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىل-غىنىمىزدەك قەدىمكى كروراندا ياشىغۇچى لوپنۇرلۇقلار «يېپەك يولى» تەرەققىياتىغا زور ھەسسە قوشقان. كروران خەن سولا-لىسىنىڭ غەربىي رايونىغا ئېۋەتىدىغان ئېلچىلىرى ئۆتىمىسە بولمايدىغان يول تۈگۈنى بولغاچقا، خەن ئېلچىلىرىنى تاماق، قوناللىغۇ ھەمدە ئوت-بوغۇز قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. شۇ دەۋرلەردىلا خەن سولالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىپ، ھونلارنىڭ پاراكەن-دىچىلىكىگە بىرلىكتە قارشى تۇرغان. بۇ ھەقتە ئىلمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلىرىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار بار.

لوپنۇرنىڭ قەدىمكى تارىخى ئېتنولوگىيىسى ۋە بۇ رايون-دىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە مەم-لىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ قاراشلىرى تېخى بىرلىككە كەلگىنى يوق. ئوخشىمىغان پىكىرلارنىڭ بولۇشىدا بۇ رايوندا تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇچرىمايدىغان بىرقانچە

ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى سەۋەب بولغان.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا كۆچمەنچىلىك ھاياتقا بۇرۇنراق خاتىمە بېرىپ، شەھەرلەشكەن مۇقىم ئولتۇراق ھاياتقا قەدەم قويغاچقا، ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان رايونلاردا ھازىر قەبىلە، ئۇرۇقنىڭ ئىزلىرىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. پەقەت لوپنۇر رايونىدىلا قەبىلە ۋە ئورۇقداشلىقنىڭ بەزى ئاممىلىرى ساقلىنىپ قالغان ھەمدە بۇ ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە قىزىقارلىق ئوخشىمىغان رىۋايەتلەر خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. يولداش مۇھەممەت زۇنۇن بىلەن ئىككىمىز 1978 ـ يىلى 8 ـ ئايدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش نىيىتىدە لوپنۇردا بىر ھەپتە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدۇق. مۇشۇ جەريانىدا بىز زىيارەت قىلغان پېشقەدەملەرنىڭ ئاغزىدىن بۇ رايوندىكى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە ئائىت بەزى رىۋايەتلەرنى ئاڭلىدۇق. مەسىلەن، «يانلا قەبىلىسى» مۇشۇ ئۇرۇقتا تەئەللۇق پېشقەدەملەرنىڭ ئىزاھلىشىچە، «يان تەرەپتە ئولتۇرغۇچى» «يان تەرەپتىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقۇچى» لارنى «يانلا» دېيىشىدىكەن، يەنى باشقا رايونلاردىن (ئاساسەن تۇرپاندىن) لوپنۇر كۆلى بويىغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلارنى كۆزدە تۇتىدىغان يەنە بەزىلەر كروراەن قۇم ئاپتىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن ئامان قالغان كىشىلەر مۇشۇ جايغا يۆتكەلگەن، شۇڭا ئۇلارنى «يانلا» ياكى «يان ياقلىقلار» دەپ ئاتىغان دەپمۇ ئىزاھلايدۇ. ئۇچىنچى بىر خىل ئىزاھلاشتا «يانلا» قەبىلىسىنى يان ـ ياقتىن قوشۇلغان قىرغىزلار دېيىشىدۇ ۋە مۇشۇ بويىچە ئۇلارنىڭ 1 ـ بوۋىسى كۆيۈك، 2 ـ ئەۋلادى چاگار، 3 ـ ئەۋلادى بەردى، 4 ـ ئەۋلادى قەزى دېيىشىدۇ.

ئۆزلىرىنى «يانلا دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقان لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ھازىر كۆپرەك لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە ئورۇنلاشقان. يەنە بىر ئۇرۇق «قارا قوشۇنلۇقلار» دەپ ئاتىلىدۇ. «قارا قوشۇن» دېگەن نام ھەققىدە ئوخشىمىغان چۈشەنچىلەر بار. بەزىلەر ئوپقان دەريا سۈيىدا ياشىغۇچى لوپ ئۇرۇنىڭ ئەسلى خەلقى «قارا قوشۇنلۇق» دۇر، دەپ چۈشەنىدۇ. يەنە بەزى رىۋايەتلەردە، «قارا قوشۇن» ئەسلىدە لوپنۇر ئەتراپىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى بولۇپ، بىر زامانلاردا بۇ يۇرتقا ۋابا تارقىلىپ كېتىپ، يۇقۇملۇق كېسەلدىن ئامان قالغان كىشىلەر يۇرتىنى تاشلاپ، مۇشۇ ئەتراپتىكى دۆڭلۈك، ئاراللارغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇلار «قارا قوشۇن» دېگەن يۇرتتىن كەلگەچكە، بۇ يەردىكى خەلق ئۇلارنى «قارا قوشۇنلۇق» دەپ ئاتاشقان. ھازىر ئۆزلىرىنى «قارا قوشۇنلۇق» دەپ ئاتايدىغانلار ئاشۇلارنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ يەنە بەزى رىۋايەتلەردە، كرورەن دەۋرىدىكى قوشۇنلارنىڭ كىيىملىرى قارا بولغاچقا، باشقا خەلقلەر تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ نامى «قارا قوشۇن» دەپ ئاتالغان، دەيدۇ.

بىزنىڭچە «قارا قوشۇن» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنبەيى «قارا» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ بۇ «قارا» دېگەن سۆز قەدىمىي تۈركىي تىلىدا «بۈيۈك، ئالىي، يۇكسەك، چوڭ» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. شۇڭا «قارا» نى ئۇنۇڭ سۈپىتىدە قوللانغان. شۇ بويىچە ئالغاندا، «قارا قوشۇن» دېگەن بۇ نام ئەينى ۋاقىتتىكى بۇ قوشۇننىڭ يۇكسەكلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. «قارا قوشۇنلۇق» لار ھازىر لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنى «داغلىقچىلار»①

---

①داغلىقچى—قىرى توغراق مەنىسىدە

دېيىشمدۇ. يەنە بىر ئۇرۇق «جوداغ»① قەبىلىسى، ئۇلار ئۆزلىرىنى «قالوچى» دەپمۇ ئاتايدۇ. «قالوچى» توغرىسىدىكى يەرلىك رىۋايەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ بۇددا لامالىرىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن يىلدا بىر قېتىم تىبەتكە بارىدىغان بولغاچقا، دائىم دۆڭقوتانىنىڭ غەربىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن، ئۇلار سەپەر جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ بىر قىز ۋە بىر ئوغلىنى شۇ جايدىكى يەرلىك خەلقلەرگە بېقىۋېلىشقا تاشلاپ كېتىدىكەن، مانا شۇ بىر جۈپ ئوغۇل، قىزدىن «قالۇچى» ئۇرۇقى پەيدا بولغان دېيىشسە، يەنە بىر خىل رىۋايەتتە چوڭ يۇلتۇز ئەتراپىدىكى موڭغۇللار لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق كەسپىگە ناھايىتى قىزىققان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بىر جۈپ پەرزەنتىنى بېلىق تۇتىدىغان مانجا (تور) بىلەن ئالماشتۇرغان. بۇ بالىلارنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى ئالاتولو، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى چالاتولو دېيىلگەن، ئالاتولو بىلەن چالاتولونىڭ نەسلى بارغانسېرى كۆپىيىپ بىر ئۇرۇق بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ ئۇرۇق ئۆزلىرىنى «موغۇل» دەپ ئاتىغان. ئەتراپتىكى باشقا ئۇرۇقلار بولسا ئۇلارنى «قالۇچى» لار دېگەن نام بىلەن ئاتاشقان، دېيىلمدۇ. بۇ ئۇرۇق كۆپرەك دۆڭقوتان ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۆزلىرىنى بەزىدە «لايسۇلۇق مانجاچى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

لېكىن «قالۇچى» ھەققىدىكى بۇ قاراشلارنىڭ ھەممىسى خەلق ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن رىۋايەتلەر، بۇ مەسىلىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمەيدۇ، بىزنىڭچە، ھازىرغىچە لوپنۇردا ساقلىنىۋاتقان «قالۇچى» ئۇرۇقىنىڭ ئېتنىك مەنـ

① چوداغ—موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «چو»—بۇت، «داغ»—تاۋاپ قىلىش مەنىسىدە.

بەسىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — «ئوغۇز-نامە» ئىچىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ، دەپ قارايمىز. «ئوغۇز-نامە» داستانىنىڭ 29-بۆلۈمىدە مۇنداق بىر ئىبارەست سۆز ئۇچرايدۇ:

«ئۇنىڭ ئىسمى تۆمۈردۇ غاغۇل ئىدى. ئوغۇز ئۇنىڭغا: ‹سەن بۇ يەردە قال. ئىشىكنى ئاچ، ئىشىكنى ئاچقاندىن كېيىن ئوردىغا قايتىپ بار› دەپ يارلىق چۈشۈردى ھەمدە ئۇنىڭغا ‹قالاچ› دەپ ئات قويدى». بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «قالاچ» ئۇرۇقىنى ھازىرقى «قالۇچى» ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى، دەپ ئېيتىش مۇمكىن. چۈنكى ھەر ئىككى ئاتالغۇنىڭ ئېتىنىمولوگىك مەنبەسى ئوخشاش، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئۇرۇق ئورۇنلاشقان لوپنۇر ئەتراپى تارىختىكى ئوغۇز خاقانلىقىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبقا قاراپ يۆزلەنگەن ھەربىي يۈرۈش لىنىيىسىگىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. بۇ نۇقتىنى تارىخىي جەھەتتىن تەخمىنىي چوڭ قۇر تەتقىق قىلىپ كۆرۈش لازىم. ئەلۋەتتە شۇنىڭغا سەزگۈر، يۇقىرىقىلار بىر خىل رىۋايەت بولۇپ، لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. ئەمما ھازىر ئۇلار ئۆزلىرىنى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتايدۇ. دەرۋەقە، بۇ ئۇرۇقلاردىكى ئېتنىك قاتلام، تىل-يېزىق، تۇرمۇش ئادەتلىرى، ئانتروپولوگىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتلەردىن ئومۇمەن ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، چىراي-شەكلى ۋە بەزى ئايرىم ئۆرپ-ئادەتلىرىدە ئازدۇر-كۆپتۇر بەزى پەرقلەرمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن: «قالۇچى» لار يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ئۆلگەن كىشىنى يەرلىككە كۆمىمەي توغراقنىڭ كاۋىكىغا دەپنە قىلىپ كەلگەن. ئۆزئارا توي قىلىشقا توغرا كەلگەندە، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئەلچىسى قىز تەرەپكە ئەركەك ھايۋان (جەرەن، كىيىك، قوش-

قار) نىڭ 5 تون 7 گىچە بېشىنى پىشۇرۇپ، داستىخانغا ئوراپ ئېلىپ بارىدۇ. ناۋادا قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپنى لايىق كۆرسە، ئۇلار مۇ 5 تون 7 گىچە چىشى ھايۋاننىڭ بېشىنى پىشۇرۇپ، ئوغۇل تەرەپنىڭ داستىخىنىغا ئوراپ ئېلىپ بېرىدۇ. لايىق كۆرمىسە ئەركەك ھايۋاننىڭ بېشىنى پىشۇرۇپ ئەۋەتىدۇ. بۇنىڭغا قاراپ ئوغۇل تەرەپنىڭ كۆڭلىدە ھەممە نەرسە ئايان بولىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا ئارتۇقچە سۆز - چۆچەك بولمايدۇ. بۇ ئادەتمۇ يېقىنقى يىللارغىچە داۋام قىلىپ كەلگەنىدى. بۇ ئەھۋاللار لوپنۇرلۇقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا پەقەت ئايرىم قىلىنمىغان ئىبارەت. ھازىر قەدىمكى تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانمىپ ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بەزى تەتقىقاتلاردا لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى يېغۇزۇدى (乙弗勿敌) دۆلىتىگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. «ۋېي سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 110 جىلدىدا بۇ ھەقتە مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن. «تويغۇنىنىڭ شىمالىدا يېغۇزۇدى دۆلىتى بار، بۇ دۆلەتتىكىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى تويغۇن دۆلىتىدىكىلەرنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئۇلار ئاشلىق دېگەننى بىلمەيدۇ، پەقەت بېلىق بىلەن زەرۋىچ ئۇرۇقىنى يەيدۇ».① بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «تويغۇن» تاغۇت (تىبەت) خانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. يېغۇزۇدىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە بۇ ئەلدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزۈقلىنىش ئادىتىدىن قارىغاندا، ئۇ لوپنۇرنى كۆرسەتسە كېرەك. چۈنكى قەدىمكى خاتىرىلەردە يېغۇزۇدى دۆلىتى توغرىسىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردا بايان قىلىنغان لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشايدۇ.

① مەياۋۇشىڭ: «چىڭ سولالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە 1990-يىل 1-سان.

مانا بۇ مەلۇماتلارمۇ لوپنۇرلۇقلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن قېۋۇم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لوپنۇرلۇقلارنىڭ كېيىنكى تارىخىي جەريانلاردا شەكىللەنگەن ئېتنىك تەركىبىنىڭ قانچىلىك مۇرەككەپ ۋە كۆپ قاتلاملىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ئانتروپولوگىيىلىك ئىرق جەھەتتىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىغا خاس خۇسۇسىيەتلەرنى ساقلاپ قالغان. فەن چۈن ئۆزىنىڭ «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىرقلارنىڭ تارقىلىشى ناملىق ماقالىسىدە لوپنۇرلۇقلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ: «ئۇلار قاڭشارلىق، ياڭاق سۆڭىكى ئېگىز، كۆزلىرى يوغان، نۇرلۇق، كۆزىنىڭ ئېقىنىڭ دائىرىسى قارىچۇقىنىڭ دائىرىسىدىن كەڭ رەك، ئەرلىرىنىڭمۇ، ئاياللىرىنىڭمۇ ئۆسۈپ كەتكەن قوڭۇر چېچى گەجگىسىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ، ئارىلاشما لوپنۇر تىلىدا سۆزلەشىدۇ»① دەيدۇ. بىز لوپنۇرلۇقلارنىڭ بۇ ئىرقى ئالاھىدىلىكىنى روسىيەنىڭ ئاتاقلىق ئانتروپولوگىيە ئالىمى جويېسىنىڭ 1903-، 1912-ۋە 1926-يىللىرى ئىشلەپ چىققان شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ ئىرقى تېپى ھەققىدىكى جەدۋىلىدە كۆرسەتكەن تۇركۇئىد (تۇركىي ئىرق) ئىرقى بىلەن سېلىشتۇرساق، تامامەن ئوخشاشلىقنى ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز.② لېكىن ئىرقى جەھەتتىكى بۇ ئورتاقلىق چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاستا-ئاستا ئۆزگىرىشكە باشلىغانلىقى مەلۇم، بولۇپمۇ جوڭغار دەۋرىدە جوڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېكسپېلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا چىدىمىغان لوپنۇرلۇقلار ئاقسۇ، دولان ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلارغا تۇركۇملەپ كۆچۈپ كەتكەن. نەتىجىدە ئەسلىدىكى دولانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئارىلىشىشى ناھايىتى قويۇق بولغان. بەزى ماتېرىياللاردا

① «ياۋشمك: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1990-يىل، 1-سان.

تارىم دەرياسى بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلارنىڭ قارا شەھەردىن ۋە قاراشەھەرگە تەۋە لوپنۇر رايونىدىن كۆچۈپ بارغانلىقىنى ئېيتىمدۇ. دەرۋەقە، بەزى تىلشۇناسلارنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى ئېلىپ بارغان تىل تەكشۈرۈشلىرىدە دولانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ بىر مەركىزدە دىئالېكت سىستېمىغا مەنسۇپلىكى كۆرسىتىلگەن. سېتېين لوپنۇر رايونىنى تەكشۈرگەندە، لوپنۇرلۇقلارنىڭ تاشقى قىياپىتى (ئانتروپولوگىيىلىك تىپى) دولانلىقلارغا ئوخشايدىغانلىقىنى ئېيتقان. لېكىن چىڭ سۇلالىسى (چېيەنلۇڭ دەۋرى) دىن باشلاپ لوپ نۇرلۇقلار بىلەن دولانلىقلار ئوتتۇرىسىدا زىچ ئارىلىشىش يۈز بەرگەنلىكىگە قاراپ ئۇلارنى بىر ئىرقتا مەنسۇپ دەپ كېسىپ ئېيتالايمىز، ئۇلارنىڭ پەرقى يەنىلا ناھايىتى روشەن. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، جوڭغارلار دەۋرىدە لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئارىسىغا ئۇيراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ بىرى — خوشۇتلارنىڭ بىر قىسمى ئارىلىشىپ كەتكەنلىكىمۇ مەلۇم، خەلق ئارىسىغا تارقالغان يۇقىرىقى رىۋايەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە مۇشۇنداق ئارىلىشىش ئەكس ئېتىلگەن. لېكىن بۇ خىل مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەردىن شەكىللەنگەن ئۆزگىرىشلەرنى تېخىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈشكە تېخىرا كېلىدۇ.

4. لوپنۇر ۋە لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتى جەھەتتىن تېخىمۇ روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. لوپنۇر — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىل ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش، توپلاش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم بىر نۇقتا. چۈنكى، لوپنۇرلۇقلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان تارىم ۋادىسىدا بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش ئۆتكۈزۈپ كەلگەچكە، باشقا جايلارنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايونغا ئىسلام دىنى

كېيىنرەك تارقالغان، بەزى پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى تۇرپان ۋە لوكچۇندىن ئىسلام دىنىنىڭ بىرقانچە موللىلىرى بۇ جايغا كېلىپ ئىسلام دىنىنى تارقاتقان ۋە خەلق ئارىسىدا ئۇمۇملاشتۇرغاندىن كېيىن بۇ رايوندا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا باشلىغانلىقى مەلۇم. ئۇمۇمەن ئېلىپ ئېيتقاندا لوپنۇرغا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىش تارىخىي يىلنامىسى ئېنىق بولمىسىمۇ خەلق ئاغزىدىكى رىۋايەتلەر ۋە لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئىدىيەۋى ئىشەنچىلىرىگە ئاساسلانغاندا بۇ جايغا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىش تارىخى باشقا رايونلاردىن كېيىنرەك ئىكەنلىكى شۇبھىسىز. شۇنداق بولغاچقا، لوپنۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى ئىچىدە ئەرەب ـ پارس تىلىنىڭ تەسىرى ئاز. جانلىق تىلدا، بولۇپمۇ چەت رايونلار ـ دىكى ياشانغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپ ۋە چىرايلىق ئۇلگىلىرى ھازىرغىچە ساقلانغان. ئالايلۇق:

غارغالتا	ئارال، پورت مەنىسىدە
ئەتۈك	ئۆتۈك
ئەڭنى	كىيىم ـ كېچەك
ئوتاچى	تىۋىپ، دوختۇر
قىڭغىراق	قىڭراق
كورك، كوركى	گۈزەل، گۈزەللىك
ئېنە	ئانا
ئاپا	ئاچا
يىمەن	دەشت ـ باياۋان
ئوغچا	باسماق
ئاغداش	بەزلەش، ئالداش
جىمە	غەيۋەت
ئوۋەك	يۆلىنىش، ياردەم بېرىش

چولمەك

تۆگۈچ

سىن

چىراي

قاتارلىق ئىستېمال مەنىسىنى يوقاتمىغان كۆپلىگەن سۆزلەرنى ئالساق، ئۇلار تۈركىي تىللارنىڭ قامۇسى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ تىلغا ئېلىنغان سۆزلۈكلەر بولۇپ، بۇنداق سۆزلەر لوپنۇر تىلىدا كۆپرەك ئۇچرايدۇ. يەر، جاي، ئادەم ئىسىملىرى توغرىسىدىمۇ شۇنداق ئېيتىش مۇمكىن. مەسىلەن، ئادەم ئىسىملىرىدىن كۈنتۇغدى، ئايتۇغدى، تىلمۇالدى، تېپىلدى، سېتۇالدى ... قاتارلىقلار قەدىمكى ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار بولۇپ، پېئىل ياكى ھەرىكەت نامىلىرىدىن تۈزۈلگەن بۇنداق ئىسىملار لوپنۇردا كۆپ ساقلانغان. لوپنۇر-دىكى جاي ئىسىملىرىنىڭ كۆپچىلىكى بەلگىسىلىك رىۋايەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: «دۆڭقوتان»، «قارچىغۇ» «تىكەنلىك»، «تاۋۇز يېگەن دۆڭ» قاتارلىق جاي ئىسىملىرىنى ئالساق ھەممىسىنىڭ مەلۇم رىۋايەتلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. «تاۋۇز يېگەن دۆڭ» — بىر يۇرتنىڭ ئىسمى. ئۇ تۇغرىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر ئوۋچى دۆڭلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ يىراقتىن دۈپ-دۈگىلەك قارامتۇل بىر نەرسىنى كۆرۈپ قاپتۇ، ئۇ كۆڭلىدە: «بۇ قانداق ھايۋاندۇر؟» دەپ ئويلاپ ئۇنى چەللەپ تۇرۇپ سىلتىقى بىلەن ئېتىپتۇ، ئوق تەگكەندىن كېيىن، يېنىغا كەلسە، ئىچىدىن قانغا ئوخشاش سۇيۇقلۇق ئېقىپ چىقىۋاتقۇدەك، ئوۋچى قىزىقىپ، بۇ ئاجايىپ «ھايۋان» نى خەنجىرى بىلەن ئىككىگە بۆلۈۋېتىپتۇ. قىپقىزىل گۆشنى كۆرۈپ ئۇنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەك ئۈچۈن بىر چىشلەم ئويۇپ ئاغزىغا سالىپتۇ، ئەييۇھەننىس! تېتىپ كۆرگۈدەك بولسا، شۇنداق شېرىن تەملىك ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇقىنى ئايرىۋېتىپ راسا يەپ

بولۇپ يولغا راۋان بولۇپتۇ. قالغان ئۇرۇقچىلاردىن يەنە تاۋۇز ئۇنۇپ، بۇ جاي تەبىئىي تاۋۇزلۇققا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. شۇنىڈىن باشلاپ بۇ يەرگە «تاۋۇز يېزىگەن دۆڭ» دەپ نام بېرىلىگەنىكەن. ھازىر مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، دېيىشىدۇ.

لوپنۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىدە ساقلاپ كەلگەن ئۆزگىچىلىكى بىلەن تىلشۇناسلىق ئىلمىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر شېۋىسى (دىئالېكت) ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېۋىنىڭ بەلگىلىرىنى لوپنۇر تېلىنىڭ لېكسىكىلىق تۈزۈلىشىدىن باشقا فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئۆزگىرىشىنىمۇ روشەن بايقاشقا بولىدۇ. مەسىلەن، (1) لوپنۇر شېۋىسىدە ئېگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش ئوخشاش گىراماتىكىلىق شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ.

كۆيۈك ئوتى ئۆتتى مېنى جىنىمدىن،
چىنالمىدىم سېنى ئېتقان سۆزۈڭدىن.
(لوپنۇر ھوشىقى)

يەلپۇنگەن قارا ساچىڭ
ئايغىر ئاتنى قۇيروغۇ.
جۈپ دوگادىن ئايرىغان
خۇدايىمنى بويرۇغۇ.
(لوپنۇر خەلق قوشىقى)

(2) لوپنۇر تىلىدا ئا. ئە تاۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ.

مەسىلەن: نام — نامغا.	(ئەسلى «نەم»)
ياش	ياشىڭ
باش	باشىڭ
خات	خاتىڭ
ئاچ	ئاچىپ

باق	باقمپ
گال	گالمم
يان	يانداء يانمپ
ئال	ئالمپ
جان	جانمك جانمم
ماك	ماڭمپ
بالا	بالاسى
قارا	قاراسى
يمغلا	يمغلاسام، يمغلاساك

دېگەنگە ئوخشاش.

(3) پېئىلنىڭ زامانلىرىنۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە مەسىلەن، كېتەدىمەن. بارادىمەن، قىلادىمەن، ئېتەدىمەن، ئۆتەدىمەن، قورقمايدىمەن، ياناديمەن باتۇرمەن، بارۇرمەن، دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئويۇلغۇمنى مەھكەم باغلاء
چۆرۈلۈپ ئوتلايدىمەن،
راست گېپىمگىنى ئەيت ماڭاء
بۇگۈن ماڭماي توختايدىمەن.
جانىمنى ئالدىم قولۇماء
كىشىدىن قورقمايدىمەن.

ياكى:

نەگە يۈرسەڭ سېنى بىلەن بارۇرمەن،
كۆز ياشىمغا كىيىمە سالمپ ئۆتۈرمەن،
خۇدايىتالا جۈپ دوگادىن ئايرامىسۇن،
غېرىپ بولساڭ شۇ يىمەندە ياتۇرمەن.

(لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىدىن)

ھەر خىل شەكىلدىكى مۇنداق مىساللار كۆپ ئۇچرايدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، لوپنۇرنىڭ چەت جايلىرىدىكى ياشانغان كىشىلەرنىڭ تىلمىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت فوندى كۆپرەك ساقلانغان بولۇپ، ئۇنى تەرجىمىسىز چۈشىنىش قىينىراق. بۇ ھال كۆپىنچە ئۇلارنىڭ قوشاقلىرىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئەسكى ئويۇكوشانى
قىلغان ۋەدىسى قانى؟
خاننى يارىشى بىلەن
خاننى سولتانلىرىدەك
چىقتىلا ئوما قوشتاپ
قاناتىدا ئەگىشىپ.
تاس كويگەن تاموس ئۇ جاڭ
تاموس قولۇۋ يېڭىشىپ.

ياكى:

قەرىلنى قوغاڭا
ئەمدى ئىسنى يىغدى.
ئۇيقىدا ياتقان يۈرەك،
بۈگۈن چۈشۈمگە كىردى.
ئوجولۇتۇ ئويۇغۇڭ
ياخشى كۆڭلۈمنى بىلدى.

بۇ پارچىلاردىكى «كوشا» (كوچا ـ مەھەللە)، «قوشتاپ» (قوشلاپ)، «تاس» (تاز)، «قاموس» (تومۇز)، «ئۇجاڭ» (؟)، «قەرەل» (مەنزىل)، «ئىس» (ئەس)، «ئوجولۇق» (قەبىلە نامى بولۇشى ئېھتىمال)، «ئويۇغۇڭ» (ئۇرۇق ـ پۇشتۇڭ) قاتارلىق سۆزلەر «ئارخائىزمغا ئايلانغان» قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر بولسا كېرەك. بۇنداق قوشاقلارنىڭ تىل شەكلى، ۋە لېكسىكىـ

لمق تۇزۇلۇشلىرىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىكلىكىدۇر. تىل قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىنكى، لوپنۇر تىلىدا 11 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى مەلۇم دەرىجىدە ساقلانغان، بىز لوپنۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق، فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى «تۇركىي تىللار دىۋانى» بىلەن سېلىشتۇرساق لوپنۇر تىلىدىكى بىزنى ھەيران قالدۇرۇۋاتقان ئالاھىدىلىكنىڭ ھەممىسى «دىۋان» دا تىلشۇناسلىق ئىلمىگە خاس قانۇنىيەتلەر بىلەن چۈشەندۈرۈلمىگەنلىقىنى ھېس قىلىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۇركىي تىللار دىۋانى» نى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا لوپنۇر تىلى بىزنى ئەھمىيەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇنداقلا تۇركىي تىللار سىستېمىسى ئىچىدىكى قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىنىڭ بەزى تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلاشتا تۇرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

5. لوپنۇرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنمۇ ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى ۋە خىلمۇخىللىقى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

لوپنۇر ـــ ئېغىز ئەدەبىياتىغا باي رايونلارنىڭ بىرى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك شەكىللىرى بۇ جايدا كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان. بىز لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنى ئوقۇساق مەزمۇنى، شەكلى، تىل ـ قۇرۇلۇشى ۋە باشقا جەھەتتىن باشقا جايلارنىڭ خەلق قوشاقلىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

ئادەتتە ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە شەكىل جەھەتتىن كۆپرەك ئۇچرايدىغىنى ۋە بىرقەدەر ئومۇملاشقىنى يەتتە بوغۇمدىن تۇزۇلگەن تۆت مىسرالىق قوشاقلاردىن ئىبارەت. لېكىن لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى ئالتە مىسـ

رالىق قوشاقلار ئىگىلەيدۇ. ئالتە مىسرالىق قوشاقلارنىڭ رېتىم ۋە تۈزۈلىشىدىن پەرقلىق بولۇپ، ئۇ، لوپنۇرنىڭ يەرلىك كۈي خۇسۇسىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، يەنى لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ كۈي رېتىمى ۋە مىلودىيە ئۆزگىرىشلىرى كۆپىنچە ئالتە مىسرالىق، ئالماش قاپىيىلىك قوشاقلارغا ماس كەلگەچكە، لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى ئالتە مىسرالىق قوشاقلار تەشكىل قىلغان، ھەربىر ئالتە مىسرا (بىر كۈبلېت) دىكى ئىددىيەۋى پىكىر ناھايىتى زىچ باغلىنىشلىققا ئىگە بولۇپ، شۇ ئارقىلىق مۇئەييەن ۋە كونكرېت شېئىرىي ئوبراز بارلىققا كېلىدۇ. رېتىملىرى ئېنىق ۋە مۇقىم، ۋەزنى يەڭگىل تۈزۈلگەچكە ئوقۇشقا ئەپلىك، مۇزىكىلىقى كۈچلۈك بولىدۇ.

مەسىلەن:

تۇگا چۈشەك ئۇستىدە،
ئاغچا خاتۇن ياتادۇ.
قولىدا پۇل يوقۇچۇن،
ئاتام مېنى ساتادۇ.
ئەلىمگە پايلاماي،
تىلەك قوشوق قاتادۇ.

ياكى:

كۆكلىمدىكى يارىغا،
چاي بېرىدۇ قايماقلاپ.
يارى يۈرگەن يول بىلەن،
ماڭالمايسەن مايماقلاپ.
قۇچاغلىسام خوپ كۆرمەي،
چېقىپ كەتتىڭ نايناقلاپ.

يەتتە بوغۇملۇق ئالتە مىسرالىق قوشاقلاردىن باشقا 10 بوغۇملۇق 6 مىسرالىق قوشاقلارمۇ ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

لاچىن بالىسى سايرايدۇ تاغدا،
سەمەر① كېلمەكلار ئويناپلى باغدا.
سەمەر كەلمىسەك قاچان كېلمىسەن،
ئوتۇم ئىچىكدە كۆيۈپ بىلمىسەن.
تارىسام كودەي تامغا ئونمەيسەن،
خىلىكدا يارنى تاپىپ كېلمىسەن.

لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە ئالتە مىسرالىق قوشاقلاردىن باشقا يەنەبەش مىسرالىق، تۆت مىسرالىق قوشاقلارمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بەش مىسرالىق لوپنۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇنراق بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى، تىل قۇرۇلۇش جەھەتلىرىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ نۇسخىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

مەسىلەن:

مۇز ئاستىدا كون پاتىپ،
ئۆيۈڭگە كەلدىم ئوخلاماي.
شۇل ئىچىمدىكى ئارمانىم
ماختاپ ئاتىڭنى توختاماي،
يار كۆزۈڭ خومار ئىدى.
يار كۆزى خومار ئىدى،
كۆكسىدىكى تومار ئىدى.
بۇلتۇرغى شو ئابدالدىكى (ئابدال ـ يەر ئىسمى)
زەپ قىيامەت دۇنيا ئىدى.
چىرايىڭ بولەك جۇسون.②

---

① سەمەر — يوشۇرون.
② جۇسون — سۈزۈك.

ياكى:

قويمىدى ئۆز مەيلىگە،
ئۇمۇ كەتتى بىزدىن تويۇپ.
خەنجەرگە سانچىلسا،
بىزمۇ زوردىخاندەك بولۇپ،
تالچىلار سوقور① بويۇن.

تالچىلار سوقور بويۇن
بىرگە توختاتقىن كۆكۈل باغى.
پاختا② باشتەك بورۇماي،
تارازا توقو بۆزۈكنى
مەن بىلدىم چىن كۆكلۈكنى.

بۇنداق قوشاقلارنىڭ تۇراق ۋەزىتسىمى ئالتە مىسرالىق قوشاقلارنىڭ تۇراق، رىتسىمىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. ھەمدە ھەربىر كۇبلىتنىڭ 4 مىسراسى ئالماش ياكى قاپىيەلىشىپ ئاخىرقى 5 - مىسرا شۇ كۇبلىتتىكى شېئىرىي پىكىرنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئالدىنقى مىسرالارغا قاپىيەلىشىش شەرت قىلىنمايدۇ. ئەمما ئۇ نەقرات (ياندۇرۇش) سۈپىتىدە 2 - كۇبلىتنىڭ 1 - مىسراسى بولۇپ تەكرارلىنىپ ئالدىنقى كۇبلىت بىلەن كېيىنكى كۇبلىتلارنىڭ مەزمۇنىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان ھالقىلىق رول ئويناپدۇ. شۇ ئارقىلىق قوشاقنى تېخىمۇ گۈزەل بەدىئىي تۈس كەرگۈزىدۇ، مۇزىكىدارلىقنى كۈچەيتىدۇ.

تۆت مىسرالىق لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە شەكىل جەھەتتىن باشقا جايلاردىكى تۆت مىسرالىق قوشاقلارغا ئوخشايدىغانلىرىدىن باشقا يەنە بۇغۇم سانى، ۋەزنى، قۇرۇلۇشى ۋە

① سوقور — ئۆردەك، غازتېمىدىكى قۇش.
② پاختا — پۇمۇشاق مەتىسىدە.

رىتمى جەھەتلەردىن پەرقلىنىدىغان قوشاقلار ئاساسلىق ئو-
رۇندا تۇرىدۇ.
مەسىلەن:

قارا ساچمىك نەم يەرلەرنىڭ قىياقى،
باراي دىسەم شۇ يوللارنىڭ يىراقى.
چولپان بولۇپ قاراڭغۇنى يورۇتقان
قىزىلگۈلۈم ــ بايا‌ۋاننىڭ چىيراقى.

× × ×

ئاينى توسۇپ بۇلۇت ئېلىپ قاچقاندەك
خامان تېپىپ ھوسۇلنى چاچقاندەك
قىزىلگۈلۈم نەدە توزۇپ يۈرۈيسەن
كۆزدە ئوجۇل قاسىرقىنى ئاچقاندەك.

(«قىزىلگۈلۈم» داستانىدىن)

مۇنداق قوشاقلار قاپىيە جەھەتتىن $AABA$ شەكلىدە، تۇراق جەھەتتىن $11 = 3 + 4 + 4$ شەكلىدە تۇزۇلىدۇ.

قىسقىسى، لوپنۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى باي. شەكلى خىلمۇ خىل، ستىلىستىك ۋاسىتىلىرى رەڭمۇ رەڭ، مۇزىكىدارلىقى قويۇق، ھېس ـ تۇيغۇسى كۈچلۈك بو-لۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا گۈزەل بەدىئىي زوق بېغىشلايدۇ.

لوپنۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن قۇرۇلۇشى ۋە شەكىل ئالاھىدىلىكى، ئايرىم تەتقىقات تېممىسى بولغاچقا بىز ماقالە-مىزدە بۇ مەسىلەر ئۈستىدە تەپسىلىي توختالمىدۇق.

ئومۇمەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان لوپنۇر ۋە لوپنۇرلۇق-لارنىڭ جۇغراپىيىسى، تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، تىلى ۋە ئەدەبىياتى قاتارلىق تەرەپلەردىكى يۈزەكى ھېسسىياتلىرىمىز-دىن شۇنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى، لوپنۇر ھازىرقى زامان ئىلىم دۇنياسىدا ھەر ساھەدىكى ئالىملارنىڭ تەتقىقات ئوبيېكـ

تى بولۇشقا تېگىشلىك «سىرى» ئېچىلمىغان رايونلارنىڭ بىرى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقنىڭ تىل ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا لوپنۇر بىزنى كۆپلىگەن پايدىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مەن ئارخېئولوگلارنىڭ، تارىخشۇناسلارنىڭ، تىلشۇناسلارنىڭ ۋە ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ لوپنۇرلۇقلار ئىچىگە چوڭقۇر چۆكۈپ ئەستايىدىل ئۆگىنىشكە ۋە تەتقىق قىلىشقا، بۇ گۈزەل مۇنبەت تارىم ۋادىسىنىڭ «سىرى» نى يېشىپ ھەل قىلىشىغان مەسىلە ۋە سوئاللارغا ئەمەلىي جاۋاب تېپىشقا تىلەكداشمەن.

«تۇركمي تىللار دىۋانى» دىن شامان دىنىغا بىر نەزەر

بۇيۇك ئىنسىكولوپىدىك ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۇركمي تىللار دىۋانى» (دىۋانۇ لۇغەتىت تۇرك) ناملىق ئەسىرى يالغۇز ئەرەبلەرنىڭ تۇركمي تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن سېلىشتۇرما لۇغەت كىتابى بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى پۈتۈن تۇركمي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي ـ مەدەنىي ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت ـ سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپە ـ ۋى ـ ئەخلاقمي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى، دىنىمي ـ ئېتىقاد ۋە ئىشەنچىلىرىنى، ئېتنوگرافىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر. ھەقىقەتەن مەزمۇن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى جەھەتتىن «تۇركمي تىللار دىۋانى» ناملىق بۇ ئەسەرنى ئۆز دەۋر شائىرلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى يېگانە ئەسەر دېيىمىشكە بولىدۇ ھەمدە ھەيران قالدۇرارلىق مەلۇماتلىرى بىلەن ئادەتتىكى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئائىت لۇغەتلەردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. چۈنكى ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «دىۋان» غا كىرگۈزگەن يەتتە مىڭ بەش يۈزدىن ئارتۇق سۆز ۋە ئىبارىلەنى ئىزاھلىغاندا ياكى بۇ سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى شەرھلە-

گەندە شۇ سۆزلەرگە تەئەللۇق ھەر خىل تارىخىي مەلۇماتلارنى، جۇغراپىيىلىك ۋە ئاستىرونومىيىلىك مەزمۇنلارنى، كۆپلىگەن ھىكمەتلىك ماقال - تەمسىل، ئەپسانە - رىۋايەت، قوشاق - بەيىت، شېئىر قاتارلىق تۈرلۈك ژانىردىكى ئەدەبىي پارچىلارنى، دىن ۋە ئېتىقاد شەكىللىرىنى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، مادداي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇللىرىنى، دۇرا - دەرمەك ۋە تىببابەتچىلىك بىلىملىرىنى، ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر ماتېرىياللارنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ھەرقايسى ساھەلەرگە ئائىت يۇقىرىقىدەك كۆپ تەرەپلىمىلىك مەزمۇنلارنى سېلىشتۇرۇپ مۇھاكىمە قىلغاندىلا بۇ ئەسەرنىڭ يۇكسەك ئىلمىي قىممىتىنى ئىشىنەرلىك پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەرگىلى بولىدۇ.

ھەممىگە ئايانكى، بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسلام دىنى تارقىتىپ (دەسلەپ بۇخاراغا مىلادى 717 - 718 - يىللىرى ئىسلام دىنى كىرگەن) 366 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، شىنجاڭغا ئىسلام دىنى تارقىلىپ (مىلادى 961 - يىلى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋاقتىدا) 113 يىل ئۆتكەندىن كېيىن قويۇق ئىسلامىيەت شارائىتىدا بىر تەقۋادار مۇسۇلمان ئالىمى تەرىپىدىن يېزىلدى. شۇنداق بولغاچقا ئىسلامىيەت ئىدىئولوگىيىسى بۇ ئەسەردە مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىلەيدىغانلىقى شۇبھىسىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاراخانىلار خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنى بىلەن قوچۇ ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى بولغان بۇددا دىنى ئوتتۇرىسىدا دىنىي كۆرەش كەسكىن داۋام قىلىۋاتقان بىر تارىخىي شارائىتتا يېزىلغاچقا، ئەسەردە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى»نى «كاپىرلار»

دەپ ئەيىبلەيدۇ ۋە سۆكىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «Kənd» سۆزىنى ئىزاھلاپ تۆۋەندىكى شېئىرنى مىسال قىلىدۇ:

Kəlnizləyü aktimiz
Kədlər üzə qiktimiz
furhan əvin yiktimiz
buhan üzə siqtimiz

[كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق.
بۇتخانىنى يىقىتتۇق
بۇت ئۈستىكە چىچتۇق]

...ئۇلارنىڭ ئۈستىكە كەلكۈندەك ئېقىپ بارىدۇق، شەھەرلەرنىگە باستۇرۇپ كىرىدۇق، بۇتخانىلىرىنى بۇزىدۇق، بۇتلىرىنىڭ ئۈستىگە چىچتۇق. مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى شۇنداق، كاپىرلارنىڭ يۇرتىغا بېسىپ كىرگەندە ھاقارەتلەش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇتلىرى بېشىغا تەرەت قىلىدۇ. (I توم، 448 - بەت)

روشەنكى، يۇقىرىقى پارچىلار ئۇزۇن مۇددەت ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەرىيە ئۇيغۇلىرى بىلەن تېخى مۇسۇلمانلاشمىغان ياباقۇ، باسمىللار (بۇددىست ئۇيغۇرلار) ئارىسىدا يۈز بەرگەن 1041 - يىللاردىكى كەسكىن جەڭ مەنزىرىسى سۈرەتلەنگەن داستانلاردىن ئىبارەتتۇر. دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىما تۈپەيلىدىن شەرقىي ئۇيغۇرلار بىلەن غەربىي ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بۇنداق توقۇنۇشلارنىڭ ماھىيىتى ئىسلاملاشتۇرۇش بولغاچقا، ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەسىرىدە بۇددا ئەقىدىلىرىگە ئائىت مەلۇماتلارغا زادى ئورۇن بەرمىگەن، ئەكسىچە گېزى كەلگەندە ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان بۇددىست ئۇيغۇرلارنى

ئەيىبلىگەن. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى ئالىمنىڭ ئەينى تارىخىي شارائىتتىكى دۇنيا قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

لېكىن، «دىۋان» (ئەسەرنىڭ نامىنى قىسقارتىپ «دىۋان» دەپ ئالىمىز) دا كىشىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغايدىغان بىر مۇھىم نۇقتا بار، ئۇ بولسىمۇ، ئەسەردە ئىپتىدائىي شامان (قام) دىنىغا ئائىت 40 نەچچە ئاتالغۇنىڭ ئىزاھلاپ بېرىلگەنلىكى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئالىم مەھمۇد قەشقەرى تەقۋادار مۇسۇلمان سۈپىتىدە بۇددا ئەقىدىلىرىگە ئائىت مەلۇماتلارنىڭ «دىۋان» ئىچىگە كىرىپ قېلىشىدىن تولىمۇ ئېھتىيات قىلىدۇ، ئەمما شامان ئەقىدىلىرىگە ئۇنداق قارىمايدۇ. نېمە ئۈچۈن شۇنداق؟ بۇ ئەلۋەتتە ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلەرنىڭ بىرى.

ئارخېئولوگىيىنىڭ ئىسپات قىلىشىچە، بۇرۇنقى قۇللۇق جەمئىيەت باسقۇچىدا تۇرغاندا ئالدى بىلەن ئالتاي دالىسىدا شامان دىنى پەيدا بولغان. كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇملۇقتىن تېپىلغان شامان ئېتىقادىغا تەئەللۇق نۇر چاقناپ تۇرغان قۇياش شەكىللىك قەدىمكى قەبرىلەر ۋە چەرچەنىنىڭ تۈزلۇقاش قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 3 مىڭ يىل بورۇنقى مەشئەللەر ئاشۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇرلارمۇ ئەنە شۇ قەدىمكى مىڭ دەۋرلەردە «قۇياش» نى تەڭرى قىلغان (يورۇقلۇق ئىزدەش، يورۇقلۇققا چوقۇنۇش) ئىپتىدائىي شامان دىنىغا ۋارىسلىق قىلغان ۋە كېيىن ئېتىقاد قىلغان ھەمدە باشقا دىنلارنىڭ ھەممىسىنى شامان ئېتىقادى ئاساسىدا قوبۇل قىلغان، بەزىدە بولسا بىرنەچچە دىننى ئۆزئارا سىلىشتۇرۇپ ئۆزلىرىگە ماس كېلىدىغان بىر دىننى ئىجاد قىلغان. ئۇيغۇرلار شامان

دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تارىخىي دەۋرى ناھايىتى ئۇزۇن بولغاچقا، شامان ئېتىقادى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا ناھايىتى چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا شامان دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنى تاشلىمىغان.

شامانىزم شىمالىي ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا «پېرىخون، باقشى، سېھىرگەر» مەنىسىنى بېرىدىغان شامان ئاتالغۇسىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئەك دەسلەپ ئورال - ئالتاي خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان. «شامان» سۆزى مانجۇ - تۇڭگوس تىلى بولۇپ (بەزى ئالىملار سانسكرىتچە دەپمۇ قارايدۇ) قەدىمكى تۈركىي مەتبەلەردە ئومۇمىيۈزلۈك «گام» (كام) دەپ ئاتالغان.① ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىغا كەڭ تارقالغان بىرقەدەر ئىپتىدائىي دىن بولۇپ، شامان دىنىدىكى لەرزىسىنىڭ يا مەسچىت - ئىبادەتخانىسى، يا دىنىي ئەھكاملىرىنى شەرھىلەيدىغان مۇقەددەس كىتابلىرى بولمىغان، ئەمما ئۆزىگە خاس دىنىي كۆز قارىشى شەكىللەنگەن. خەنزۇچە مەنبەلەردە، شامان دىنىدىكىلەر تەڭرىگە (ئىلاھقا) چوقۇنىدۇ، شامان دىنىدا ئالەم ئۈچكە، كۈنسېرىتلاشتۇرۇغاندا، جەننەت — پەرىشتىلەر ماكانى، پانىي دۇنيا — بەندىلەر ماكانى، جەھەننەم — جىن - شەيتانلار ماكانى دەپ ئايرىلغان. دىنىي ئىمتىيازلىق جەھەتتە پېرىخونلار (ياخشى) ھەمىشە قابىلىيەتسىزدۇ. ئۇلار جىن - شايا تۇنلارنى قوغلاپ كېسەللەرنى داۋالىغاندىن سىرت، رەم سېلىپ ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئالدىن بېشارەت بېرەلەيدۇ، دېگەنگە ئوخشاش مەلۇماتلار بار. شۇنداق قىلىپ شامان دىنىدىكىلەر پېرىخون، باخشى،

① «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» ئىستانبۇل، 1979-يىل نەشرى، 11-توم، 320-بەت.

سېھىرگەرلەرگە (قام-شامان) ئىلاھ ئورنىدا چوقۇنغان، پۈتكۈل ئىشلاردا (توغۇلۇش، قېرىش، كېسەل بولۇش، ئۆلۈش، باي بولۇش ياكى نامراتلىشىش، بەخت - سائادەت، قايغۇ - ئەلەم، تىنچلىق، جېدەل - ماجىرالار ...) شامانىزمنىڭ تەبىرىنى مۇتلەق ھەقىقەت دەپ بىلگەن. ئاشۇ سەۋەبتىن ئۇ دەۋردە دۇرۇت - ئەپسۇن (ئەرۋاھ) ئوقۇش، رەممالىق ۋە سېھىرگەرلىك جەھەتلەردە كامالەتكە يەتكەن.

شامانىزمنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشقانلىقى ۋە كەڭ ئەۋج ئالغانلىقى ھەققىدە دوسائېنىڭ «مۇڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ناملىق كىتابىدىمۇ كۆپ مەلۇماتلار يېزىپ قالدۇرۇلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي قەھرىمانلىق داستانى—«ئوغۇزنامە» دىمۇ شامانىزم ئېتىقادىغا ئائىت كۆپلىگەن ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقى ھەممىزگە مەلۇم، ھەتتا ئۇيغۇرلار 10 - ئەسىردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ پېرىخۇنلۇق، سېھىرگەرلىك، چۈشكە تەبىر بېرىش، رەممالىق، مۇنەججىملىك، دۇرۇت - ئەپسۇن ئوقۇش قاتارلىق شامانىزمنىڭ ئومۇملاشقان ئېتىقاد شەكىللىرىنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا داۋاملاشتۇردى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۇنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىرى مەۋجۇت. بۇ ھال بىزگە، ھەر-قانداق بىر دىن ئۆزىدىن بۇرۇنقى دىنلارنىڭ تەسىرىنى پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىشقا قادىر ئەمەسلىكىنى چۈشەن-دۈرۈپ بېرىدۇ. چۈنكى، مەيلى قايسى دىن بولسۇن ھەممىسى دېگۈدەك رېئاللىقنىڭ يالغان ئىنكاسى، ئۇ بىر خىل «روھىي ئەپيۇن» سۈپىتىدە كىشىلەرنى زەھەرلەش، بىخۇتلاشتۇرۇش، نادانلاشتۇرۇش ۋە خۇراپىيلاشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە. لېكىن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىش ۋە

ئۇنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى تەرەققىيات جەريانـ
لىرىنى ئىگىلەپ جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنى ئىلگىرى
سۈرۈش ئۈچۈن مۇقەررەر ھالدا ھەرقايسى دىنلار ھەققىدىكى
تەتقىقاتنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر ئاساسىدا
چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئەنە شۇ مەقسەتتە
ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق
ئەسىرىدە ئىزاھلانغان شامان دىنىغا ئائىت تۆۋەندىكى
سۆز - ئىبارىلەرنى تاللاپ يولداشلارنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ
بېقىشىغا سۇنىمىز:

1. اسرق isrik — بالىلارنى جىن ئالۋاستىلاردىن ۋە كۆز
تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇغاندا ئېيتىلىـ
دىغان سۆز، ئىسرىقنىڭ ئىسمى بالىنىڭ يۈزىگە تەگـ
كۈزۈلۈپ «اسرق اسرق isrik، isrik — ھەي، كۆچـ
كۆچ!» دېيىلىدۇ.

(I توم 134 - بەت)

(ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە كۆپىنچە بالىلار تاساـ
دىپىي كېسەلگە يولۇققاندا «ئەرۋاھ»نىڭ روھىغا ئاتاپ
ئىسرىق سېلىش ئادىتى داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ساپال
قاچىغا ئوتنىڭ چوغىنى ئېلىپ ئوستىگە ھايۋاناتنىڭ
خام مېيىنى تاشلاش ياكى ئالما قېتى، ئادراسـ
مان قاتارلىق پۇراقلىق نەرسىلەرنى كۆيدۈرۈپ بىر
خىل پۇراق چىققاندىن كېيىن كېسەل كىشىنىڭ بېشىـ
دىن «ئىسرىق-ئىسرىق» دەپ ئوك ۋە تەتۈر ئايلاندـ
دۇرۇشتەك ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىنى «ئىسرىق سېلىش»
دەپ ئاتايدۇ).

2. ارشك arxük — چاپلاشقاق كېسەل

(I توم 142 - بەت)

(ئاساسەن ئالتالمىش «جىن چاپلىشىۋالغان» لىق سەۋەبىدىن پەيدا بولغان كېسەللىكنىڭ نامى)

3. ئۇماي umay ئوماي، ئەش، يولداش، ھەمراھ. ئاياللارنىڭ كۆزى يورۇغاندا، بالىدىن كېيىن چۈشىدىغان نەرسە. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: umayoqa tabinsa» oqul bolur (ئومايغا تابىنسا ئوغۇل بولۇر) (I توم 167 - بەت)

ئايال ئىلاھ ئوماي ھەققىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ كۆپلىگەن ئەپسانىلەر بارلىققا كەلگەن. ئۇ ئەسلىدە كۆپ خۇدالىقتىن بولغان شامان دىنىدا يارىتىلغا ئىلاھ بولۇپ، ئوماي بالىلار ھامىسى، بەخت مەبۇدىسى سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە ئائىت خاتىرىلەردىمۇ ئومايىنىڭ نامى بۇيۇك تەكرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان. «كۆلتىكىن مەڭگۈ تېشى» شەرق تەرىپىنىڭ 31 - قۇرىدا «ئوماي تەگ ئوگىم قاتۇن قوتىمغا ئىنىنم كۆلتىكىن ئەر ئات بولتى»① (ئومايدەك ئانام خانىمشىنىڭ دۆلىتىدە ئىنىنم كۆلتىكىن ئەر ئاتالدى) دەپ يېزىلغان. دوكېخۇاڭ مېڭىۋېيى 423 - گۇللۇك كېيىمرىدىكى تەسۋىرىي سۆزەتتە قەدىمكى رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان شەرقىي ئىلمىگىبەگنىڭ ئوچقۇر ئەجدىھاغا مىنىپ كوئىنلۇن تېغىغا بارغاندا ئوماي ئانا سۇمۇرغىغا مىنىپ ئۇنى كۈتۈۋالغانلىقىغا دائىر كۆركەم مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن. خەنزۇچە مەنبەلەردە ئېيتىلمىشىچە، شۇ زامانلاردا شىا يۇنىڭ ۋۇجياڭ دەرياسىنىڭ شىمەنبا بوغىزىنى تىزگىنلەپ

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلاردىن - تالانىسلار» 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 71-بەت.

خەلقە بەخت كەلتۈرۈش ئۇچۇن جاپالىق ئەمگەك قىلغانلىقىغا خەربىي ئوماي ئانىنىڭ 12 قىزى ئىنتايىن قايمل بولۇپ، شىيايۇگە ئاپىرىن ئوقۇغان. ئو-ماينىڭ قىزلىرى ئۆزلۈكىدىن يۇرتىدىن ئايرىلىپ ۋۇجياڭ دەريا سى ۋادىسىغا بېرىپ، شىيايۇگە يارده-مىلەشكەن. كېيىن بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئوماي ئانا، يولۇچىلارغا نىشان بەلگىلەپ بېرىش ئۇچۇن قىزلىرىنى خادا تاشقا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. بۇ خادا تاشلار هازىرغىچە بارمىش. ئوماي هەققىدىكى بۇنداق ئەپسانىلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ).

4. ئاباجى abaqi ئالۇاستى، هۆجۇ. بالىلارنى قورقۇتۇش ئۇچۇن «Kəldi abaqi — هۆجۇ كەلدى» دەيىلمدۇ.
(I توم 184 - بەت)

5. ئاباكى abaki قارانچۇق. كۆز تەگمىسۇن دەپ باغ ۋە كۆكتاتلىقلارغا قاداپ قويىدىغان قارانچۇق.
(I توم 184 - بەت)
(بۇ ئادەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا هازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. كۆپىنچە بادىرا ياغاچنىڭ ئۇچىغا ئىت، بۆرى، ئات، كالا، قوي، ئۆشكە قاتارلىق هايۋانات-لارنىڭ قۇرۇق كاللىسىنى بېكىتىپ ئوخشىغان كۆكتاتلىقلارغا قاداپ قويىدۇ. ياكى ياغاچ قوچاق ياساپ-ئۇسپ قويىدۇ. ئۇزۇم چېكىلگەن مەزگىللەردە ئۇزۇم باراڭ-لىرىغىمۇ ئوسپ قويۇش ئادىتى بار)

6. ئۈنكۈزىن ünüzin ئالۇۇن. چۆللەردە ئادەمنى ئازدۇرىدە-دىغان ئىزىتقۇ.
(I توم 197 - بەت)

7. ئارۇشتى araxti. قام لار قىغۇ ئارۇشتى Kamuq araxti

Kamlar هەممە كاهىنلار (قام-شامان) ئەپسۇن-ئەر-ۋەش ئوقۇشتى. باش-كۆزگە چىققان يامان جاراھەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سۈپكۈچ قىلمىشقىمۇ شۇنداق دېيىلمدۇ.

(I توم 315 - بەت)

8. اَسْنَتّى əsnətti شامال چىقاردى، ئەسنەتتى. tənriəsinəsnətti تەڭرى شامال چىقاردى. yəkani əsnətti شەيتان ئۈنى ئەسنەتتى.

(I توم 352 - بەت)

9. اَرْوَلْدى arvaldi ئەرۋاھشلەندى، ئەرۋاھش ئوقۇلدى. arvax arvaldi — ئەپسۇن ئەرۋاھش ئوقۇلدى.

(I توم 331 - بەت)

10. اَرْوَادى arvadi ئەرۋىدى. Kam arvax arvadi — باخشى ئەپسۇن-ئەرۋاھش ئوقۇدى. (I توم، 373 - بەت)

11. بِتِكْ bitik پۈتۈك كىتاب، مەكتۇپ، يېزىلغان نەرسە، تۇمار.

(I توم 499 - بەت)

12. قُلْبَاق Kulbak. تۇرۇكلەردىن بىر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى (شامانىزم ئەۋلىياسى. ئا) ئىبيتمشلارغا قاردىغاندا ئۇ قارا تاشقا «tənri Kuli Kulbak» دەپ يازسا، ئاق بولۇپ چىقمدىكەن، ئاق تاشقا يازسا قارا بولۇپ چىقمدىكەن، ئۇنىڭ ئىزلىرى تا ھازىرغىچە بار ئىكەن.

(I توم 620 - بەت)

13. بَنْدَلْ bandal ياغاچتىن چىقمدىغان، تاغاق سۆڭىكىگە ئوخشاش تارشا. بۇنىڭ ئۈچىنى يانداۋرۇپ كېچىسى بالىلار بىر-بىرىگە ئېتىپ ئويناىدۇ. بۇ «otbandal» دېيىلمدۇ. چوگەن ئويۇنىدا ئويناىدۇ.

(I توم 628 - بەت)

(يېقىنغىچە ئۇيغۇرلار ئائىلىدە سەرەڭگە ئورنىدا ئىشلىتىپ كەلگەن يەرلىك مەھسۇلات ــ «تارشا گۈت» ئاشۇ bandal دىن كەلگەن)

14• تۇتۇقلۇق tutuqluq جىنسلىق يەر، جىن بار يەر، ئۆتكەن كىشىلەرگە جىن چاپلىشىدىغان يەر.
(I تۇم 645 ــ بەت)

15• ئىرق irk رەمماللىق، پالچىلىق، بىراۋنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپماق. (I تۇم 60 ــ بەت)
(قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر ھەرپىدە IX ئەسىردە يېزىلغانلىكى تەخمىن قىلىنغان «ئىرىق بىتوك» ناملىق پال كىتابى بولۇپ، ئۇنى دەسلەپ V. تومسىن (دانىيىلىك) ئوقۇغان ۋە نەشر قىلدۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر شامانلىرىنىڭ بۇ پالچىلىق كىتابى خەلقئارا مەلۇم بولغان).

16• ئىزۇق izuk قۇتۇلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە، ئىرىملىق نەرسە. ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال «izuk» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا يۇك ئارتىلمايدۇ. ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ، يۈڭى قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ. (I تۇم 89 ــ بەت)

17(A)• ياد yat ياداۋ، بۇ بىر خىل سېھرگەرلىك بولۇپ، يامغۇر، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار (ياداۋ تاشلار) يارىدىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كىرگەن تارقالغان. مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلغانىدى. خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى.

(Ⅱ توم 2 – بەت)

17(B). يات yat يادا. يامغۇر ياغدۇرۇش ۋە شامال چىقىرىش ئۈچۈن يادا تېشىنى بىلەن قىلىنىدىغان كاھىنلىق. (Ⅱ توم 218 – بەت)

(«ھاۋاغا تەسىر ئۆتكۈزۈش» ئۈچۈن ئوقۇلىدىغان ئەپسۇنلارنىڭ بىرى «يادا تاش» ئەپسۇنى بولۇپ، ئۇ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان شامان ئېتىقادلىرىدىن بىرى. ئۇ يامغۇر، قار، مۆلدۈر ياغدۇرۇش ئىلتىجاسى سۈپىتىدە كۆككە قاراپ ئېيتىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يادا تاش» ئەپسۇنى ئاساسىدا «يامغۇر تىلەش» مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلەتتى. تا يېقىنقى كۈنلەرگىچە قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەندە ئەل – يۇرت بويىچە «زاراخەتمە» نامى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان «سۇ تىلەش» مۇراسىملىرى ئەنە شۇ شامان ئېتىقادىنىڭ داۋامىدىن ئىبارەت.

ئەلىشىر نەۋائىي «فاۋائىدولكىبەر» ناملىق ئەسىرىدە «يادا تاش» نى تىلغا ئېلىپ، مۇنداق يازغان:

يادا تاشقا قان تەگكەچ ياغمۇر ياغقۇدەك، ئەي ساقى،
ياغار يامغۇردەك ئەشكىم چون بولۇر سىراپ ئالود).①

18. يەلۋى yəlvi سېھىر. yəlvqi — سېھىرچى، سېھىرگەر. (Ⅱ توم 42 – بەت)

19. يارىتقان yaratoqan ياراتقان، ياراتقۇچى.
təŋri ol yəring yaratoqan — تەڭرى يەرنى ياراتقۇچىدۇر.

(Ⅱ توم 70 – بەت)

(«تەڭرى» سۆزى ئەسلىدە شامان ئاتالغۇسى بولۇپ

① قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى. ئىستانبۇل، 1976 – يىل تۈركچە نەشرى، 135 – بەت

«خودا مەنسىنى بېرىدۇ. شامان دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىنلارمۇ «تەڭرى» نامىنى قوبۇل قىلغان. م: بۇددا دىنىنىڭ ئىلاھى «بۇددا» نى «تەڭرى بوزمان»دەپ ئاتىغان. مانى دىنىنىڭ ئىلاھى «مانى» نى «تەڭرى مانى بورخان»دەپ ئاتىغان. زارو ئاستى دىنىنىڭ ئىلاھى—«ئەرز» نى «ئەزروئا تەڭرى» ياكى «ئەرزوئا تەڭرى بورخان» دەپ ئاتىغان. ئىسلام دىنىنىڭ ئىلاھى — «ئاللا» نى «تەڭرى» ياكى «بايات»، ياكى «ئىمدى» دەپ ئاتىغان. «خۇدا» — پەھلىۋى تىلىدىن كەلگەن، «ئاللاھ» ئەرەب تىلىدىن كەلگەن ئاتالغۇدۇر. دېمەك، ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن ئېيتىقاد قىلغان ئىلاھ «تەڭرى» ئىدى. تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە «تەڭرى» دېگەن ئىلاھ نامى مىلادىدىن ئىلگىرى 3 ـ ئەسىردىلا ھون تىلىدا مەۋجۇت ئىدى. («تارىخنامە، ھون تەزكىرىسى» گە قارالسۇن) قەدىمكى شامان ئېتىقادى بويىچە، ئىنسانلارنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان تەبىئىي ھادىسە — كائىناتنى «تەڭرى» دەپ ئاتىغان ۋە ئۇنى «يوروقلۇق ئالەم» دەپ چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا، ئېتىقاد قىلغان).

20. يَغْتَقَان yaoqitoqan ياغدۇرىدىغان، ياغدۇرغۇچى təŋri ol yaoqmur yaoqitoqan — تەڭرى يامغۇر ياغدۇرغۇچىدۇر.

21. توغ tuoq تۇغ، بايراق، tokuz tuoqluoq han — توققۇز تۇغلۇق خان ياكى خاقان. خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانىچە كۆپەيسە مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ. چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. خاننىڭ بۇ تۇغلىرى كاكۇك ئاغزى رەڭلىك يىپەك

رەختىن ياسىلمىدۇ. بۇمۇ خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ.
(II توم، 176 – بەت)

(ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ توققۇزنى مۇقەددەس سان دەپ قاراپ ئۇنىڭغا ئەقىدە باغلاپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتە ئۇلارنىڭ قەدىمكى دەپسەن قىلىش ئادەتىدە ئۆلۈكنى كۆمگەندە يېنىغا و دانە يۇمىلاق تاشنى تىزىپ قويغان ياكى قەبرە ئورنىغا و دانە تاش يۆلەپ قويغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ شامان ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.)

22. كوك Kok كوك، ئاسمان، ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: kəkkə suzsa yüzgə tüxür — ئاسمانغا تۆكۈرسە، يۈزگە چۈشەر. بۇ «ماقال باشقىلارغا يامانلىق قىلساڭ ئۆزۈڭگە قايتىدۇ» دېگەنگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ. (II توم 182 – بەت)

مەھمۇد قەشقەرى بۇ ماقالىنىڭ بىرلا مەنىسىنى كۆرسەتكەن. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا بۇ ماقال قەدىمكى شامانلارنىڭ كۆكنى ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەن. چۈنكى شامان دىنىدا «كۆك تەڭرى» ھەممىدىن ئۇلۇغ، ھەممىدىن مۇقەددەس ئىلاھتۇر.

23. يَل yəl جىن، جىن شامىلى. ər yəlpindi ئادەمگە شامال داردى، يەنى جىن چاپلاشتى.
(II توم 197 – بەت)

24. ياك yək شەيتان. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: bilmix yək bilməzük kixidən yəg — تونۇش ئەمەس كىشىدىن تونۇش شەيتان ياخشى.
(II توم 219 – بەت)

25. قوۋۇچ Kowuq جىن تەگكەنلىك ئەسىرى. مۇنداق ئادەمنى داۋالاشتا يۇزىگە سوغۇق سۇ سېپىپ «Kowuq-Kowuq» دېيىلىدۇ. ئادراسمان ۋە ئود ھىدى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدۇ. بۇ سۆز «Kaq-Kaq — ھەي جىن! قاچ، قاچ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك.
(I توم 223 - بەت)

26. قوۋۇز Kowuz. «Kowuq» سۆزى ئورنىدا قوللىنىدىغان سۆز. ئۇيغۇرچە yəl Kowuz bitiki — جىن تېگمىشكە قارشى ئوقۇلىدىغان ئەپسۇن.
(I توم 224 - بەت)

27. نوم nom نوم، دىن، شەرىئەت. «təŋri nomi — تەڭرىنىڭ دىنى ۋە شەرىئىتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان ھەمدە دىنلارغا «nom — نوم» دېيىلىدۇ.
(I توم 215 - بەت)

28. قام Kam كاھىن، شامان. (I توم 215 - بەت)
(شامانىزمدا روھلار بىلەن ئۇچرىشىدىغان ۋە يامان روھلارنىڭ ئەسكىلىكىلىرىنى قايتۇرىدىغان بىر دىن ئادىمى ۋە كاھىنى① سۈپىتىدىكى شامانىنىڭ مۇھىم بىر ئورنى بار. ئەنە شۇ دىن ئادىمى بەزىدە «قام»دەپ ئاتىلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «قام» نى «كاھىن» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ. شامانلىق — ئۆگمىنىپ ئىگىلەشتىن كۆپرەك ۋارىسلىق يولى بىلەن ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالىدىغان بىر كەسىپتۇر. شامانلار ئاتا - بوۋىلىرىدىن ئۇدۇم بولۇپ قالغان «كۈچ - قۇۋۋەت بىلەن ئېپسۇن - ئەرۋەش ئوقۇپ ئاتا بوۋىلىرىنى،

① كاھىن — قەدىمكى مىسىر ۋە ھىندىلارنىڭ، مەجۇسىلارنىڭ ھەم موشرىك ئەرەبلەرنىڭ ھايىمىتىن خەۋەر بەرگۈچى روھانىي باشقىلىرى.

روهىناتلارنى چاقىرىشنى ئۆگىنىدۇ. يەنە شۇ كۈچ-
لەر ئارقىلىق روھلار بىلەن ئۇچرىشىشقا ئۆتۈپ، ئۇ-
لارنىڭ ئەسكىلىكلىرىنى قايتۇرىدۇ. شامانىنىڭ ئۆتەي-
دىغا تۆۋەندىكىدەك ھەر تۈرلۈك ۋەزىپىلىرى بولىدۇ؛
① بىر يىلغىچە تۇرۇپ ئايلىنىپ يۈرگەنلىكىگە
ئىشىنىلگەن ئۆلۈكلەرنىڭ روھىنى ئۇ دۇنياغا ئەۋە-
تىش؛ ② ھەر خىل روھلار بىلەن يولۇقۇپ،
ئۇلارنىڭ ئەسكىلىكلىرىنى قايتۇرۇش؛③ ئوۋچىلىقتىكى
تەلەيسىزلىكىنى قاچۇرۇش، ئائىلىنى سائادەت بىلەن
تەمىن ئېتىش ئۈچۈن زۆرۈر تېپىلغان مۇراسىملارنى
ئۆتكۈزۈش؛ ④ ئېغىر كېسەللىكلەرنى ساقايتىش.
ئالتاي تۈركىي قوۋملىرىنىڭ قارىشىچە كېسەللىك
ۋۇجۇدىدىن ئايرىلغان يامان بىر روھنىڭ يېپىشىۋال-
غانلىقىدىن پەيدا بولىدۇ. شامانىنىڭ ۋەزىپىسى يېپىشى-
ۋالغان روھنى تېپىپ ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشتىن
ئىبارەت. بۇ ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ۋاقتىدا شامان
ياردەمچى روھلارنى چاقىرىشقا موھتاج بولىدۇ.)

29. بىتى biti مۇقەددەس كىتاب. ئاسماندىن چۈشۈرۈل-
گەن كىتابلاردىن بىرى. (II تۇم 300 - بەت)

30. چۈى qivi جىنلار گۈرۈھىدىن بىرىنىڭ ئېتى. تۈ-
رۈكلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئىككى يۈرت كىشىلىرى
بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشسا، ھەر ئىككى يۈرتتىكى
جىنلارمۇ ئۆز يۈرتىنىڭ ئىگىلىرىنى قوللاپ ئۇرۇشىدۇ.
جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭسە، ئەتىسى شۇ يۈرت-
نىڭ ئىگىلىرى غەلىبە قىلىدۇ. كېچىلىرى ئىككى
يۈرت جىنلىرىنىڭ قايسى بىرى يېڭىلسە، شۇ جىنلار
تۇرغان يۈرتنىڭ پادىشاھىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ. تۈرك

ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تېگىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆز-لىرىنى دالدىغا ئېلىپ چېدىرلىرىغا كىرىۋالىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغا بىر خىل چۈشەنچە.

(II توم 311 — 312 بەت)

31. ارقىلادى irkladi پال سالدى، رەم باقتى. Kamirkladi رەممال پال سالدى. رەممال رەم باقتى.

(II توم 600 - بەت)

32. كاكۈك kəkük كاكۇك، بىر خىل قۇش. سۆزىكى ئەپسۇندا ۋە سېھرگەرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

(I توم 418 - بەت)

33. كۆسكۈك Kəsgük قارانچۇق. كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈق كوكتاتلىق ۋە ئۈزۈملۈك باغلارغا ئېسىپ قوي-يۇلىدىغان قارانچۇق. (5) ماددا بىلەن ئوخشاش).

(I توم 422 - بەت)

34. ياتلاتتى yatlatti يادا قىلدۇردى. bəg yatlatti بەگ (شامال چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن) يادا قىلدۇردى. yatlatua - yatlatmak — بۇ تۈركىي يۇرت-لىرىدا مەشھۇر بىر ئىشتۇر. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىزنى بىلەن، يادا تاشقا ئوقۇش ئارقىلىق شامال، سالقىن-لىق ۋە يامغۇر پەيدا قىلىدۇ.

(I توم 519 - 520 - بەت)

35. ايۇق uyuk بەلگە، قارانچۇق، قارا، شەپە.

(I توم 114 - بەت)

36. ارغۇچ arquq ئازدۇرغۇچ، كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان، ئازدۇرىدىغان نەرسىلەر. «arquq aqun» — قايمۇقتۇر-غۇچى، ئازدۇرغۇچى دۇنيا. (I توم 128 - بەت)

37. وچۇق uqoquk ئۇچۇق، زۇكام.

(I توم 133 - بەت)

(«uqoquk» — بۇ ئاتالغۇ قېرىنداش تۈركىي تىللار شېۋىسىدىكى «uqoquk» ئاتالغۇسىنىڭ قەدىمكى شەكلىدۇر. ئۇيغۇرچىدا «uquk» سۆزى بىرخىل تاسادىپىي دۇچ كەلگەن كېسەلنىڭ نامى سۈپىتىدە ھازىرغىچە قوللىنىلىپ كەلمەكتە. يەنى بىر زۇكام تەسىرىدە بىر كېچىدىلا ئېغىز بۇرۇن ئەتراپىغا يارا چىقىپ كەتسە ئادەتتە «ئۇچۇق تېگمىتۇ»(قوقاق تېگمىتۇ دەپمۇ ئاتايدۇ) دەپ، ئۇنداق كېسەلنى شامان ئادىتى بويىچە «ئەپسۇن» ئوقۇپ داۋالايدۇ ياكى يەتتە ئۆيدىن پۇرۇچ تىلەپ بېشىدىن ئۆرۈيدۇ، بۇيى سالمىدۇ.)

37. ورۈنۈك ürüŋ ئۇرۇن ~ يۇرۇن، ھەرقانداق ئاق نەرسە. ئوغۇزلار ئۇنى « اق ak» دەيدۇ.

(I توم 181 - بەت)

(ئەسلى ئاڭلىتىدىغان مەنىسى «ئاق» دېمەكتۇر. كۆپ لىگەن تۈركىي خەلقلەردە سۈت ۋە سۈتتىن ياسىلىدىغان ھەر خىل يېمەكلىكلەر (ياغ، قايماق، قۇرۇت، ئايران، ئىرىمچىك، قىمىز قاتارلىقلار) «ürüng» دەپ ئاتىلىدۇ. ياقۇتلاردا ھازىرمۇ شۇ خىل يېمەكلىكلەر «urung as» دېيىلىدۇ. شامان ئېتىقادىدا «ürüng» ئالاھىدە ئولۇغلىنىدۇ ۋە مۇقەددەسلىنىدۇ).

38. ارۇنۇك oruŋ ئۇرۇم. پالچىغا بېرىلىدىغان ھەق.

(I توم 181 - بەت)

39. تۆمۈر təmür تۆمۈر. بۇ سۆز Koktəmür kərü turmas — دېگەن ماقالىدىمۇ كەلگەن. بۇ «كۆك تۆمۈر بىكار تۇرمايدۇ، تەگكەن يېرىنى يارىلايدۇ» دېگەن

بولىدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر مەنىسىمۇ بار. قىرغىز ياباقۇ، قىپچاق ۋە باشقا خەلقلەر قەسەم ئىچكەندە ياكى ۋەدە قىلغاندا، قىلىچنى يالىڭاچلاپ، ئالدىغا كۆندىلىكى قويىدۇ-دە، bu kök kirsün kizil qiksun دەيدۇ. بۇ «ۋەدە بۇزۇلسا قىلىچ قانغا بويالسۇن. تۆمۇر ئۆچ ئالسۇن» دېگەن بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار تۆمۇرگە ھۆرمەت قىلىدۇ.

(I توم 469 - بەت)

40. يۇرۇن yurun يورۇن~ژورۇن. يىپەك رەخت پارچىسى «yurun yuka»دېگەن سۆزمۇ مۇشۇنىڭدىن ئىپلىنغان.

(I توم 26 - بەت)

(«يۇرۇن~ژورۇن» سۆزى تىلىمىزدا ھازىرمۇ «ئۇزۇنسىغا يىرتىلغان رەخت ياكى يىپەك رەخت پارچىسى مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ ۋە كۆپىنچە پېرىخونلۇق لېكسىكسى دائىرىسىدە كۆرۈلىدۇ. پېرىخونلار «توغ» چىقارغاندا ئۇنىڭغا ھەر خىل رەڭدىكى رەخت پارچىلىرىنى (قۇراق) چېگىپ قويىدۇ، شامان باخشىلىرى ئۆزىنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ كېيىملىرىگىمۇ «يۇرۇن»نى تىكىۋالىدۇ. بەزى كاداك (قېرى) دەرەخنىڭ شاخلىرىغا قۇراق رەختلەرنى ئېسىپ قويۇشمۇ ئاشۇ ئېتىقادتىن كەلگەن). دېمەك، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئىچىدىن تاللاپ چىقىلغان يۇقىرىقى سۆزلەملەر يالغۇز شامان دىنىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنگىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆرپ-ئادەت ۋە ئىدىيۇى ئىشەنچىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشتىمۇ بەلگىلىك رولى بار. مەزكۇر ماقالىدە ھەر بىر سۆز-ئىبارىگە بېرىلگەن تىرناق ئىچىدىكى ئىزاھاتلار ئاپتور تەرىپىدىن قىستۇرۇلغان.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى ئاسترونومىيىلىك قاراشلارنىڭ بىر قىسىم ئېتنولوگىيىلىك مەنبەلىرى

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى — ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى «ئادىل شاھ» غايىسىگە باغلاپ، كونكرېت خاراكتېرگە ئىگە بەدىئىي پېرسۇناژلار ئوبرازى ئارقىلىق جانلىق ۋە ھەسرەلمەك سۈرەتلەپ بەرگەن مۇكەممەل سوتسىئولوگىيىلىك قامۇس، شۇنداقلا شەرق خەلقلىرىنىڭ ئاسترونومىيىلىك چۈشەنچىلىرىنى مەركەزلىك ھالدا يەكۈنلەپ بەرگۈچى تەبىئەت ھەققىدىكى پەلسەپىۋى ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

ئەسەر مۇئەللىپى — يۈسۈپ خاس ھاجىپنى XI ئەسىردىكى كەسپىي ئاسترونومىيە ئالىمى دېيىشكە تېخى بىزدە يېتەرلىك ئاساس يوق، لېكىن مۇتەپەككۇر ئالىم تەبىئەت دىئالېكتىكىسىنىڭ ھۆلى بولغان ئاسترونومىيىلىك ۋە كوسمولوگىيىلىك قاراشلارنى داستانىنىڭ «يەتتە بۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج بايانىدا» دېگەن بابتا شېئىرىي تىل بىلەن مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن، بۇ بايانلارنىڭ تۈپ مەزمۇن ماھىيىتىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت قارىشىدىكى «تۆت تادۇ» (تۆت زات — تۇپراق، سۇ، ئوت، ھاۋا) قارىشى بىلەن «يەر مەركەز» لىك قارىشى مەركەزىي ھالقىدۇر، بۇنداق ئاسترو-كوسمولوگىيىلىك قاراش داستانىنىڭ بىر پۈتۈن مەزمۇن سىستېمىسىدا تەبىئەت پەلسەپىسى قارىشىنىڭ مۇھىم بىر ئىمپادىسى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن.

مەلۇمكى، «تۆت زات» كۆز قارىشى ئاساستوتېل ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى ئەلفارابى پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن بۇ، «تۆت زات» كۆز قارىشى ئارىستوتېل ياكى قانداقتۇر بىر پەيلاسوپ ياراتقان ئىجادىيەت ئەمەس، بەلكى ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئانېمىزملىق ① ۋە دېئىزملىق ② ئېڭ ساددا كۆز قاراشلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. بۇ قاراشلار قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆككە چوقۇنۇش، تۇپراقىقا چوقۇنۇش، سۇ ۋە ئوتقا چوقۇنۇش ئېتىقادلىرىدا ۋە مىللىي داۋالاشتىكى ئەمەلىيەتلەردە قائىدىلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇنداق قىلىپ ئۇ قەدىمكى جۇڭگونىڭ بەش ئېلېمېنت (سۇ، توپا، ئوت، مېتال، ياغاچ) كۆز قاراشلىرى ھەمدە قەدىمكى ھىندىستاننىڭ لوكا-ياتا تەلىماتىدىكى «ئوت، شامال، سۇ، يەر» كۆز قاراشلىرى بىلەن بىللە ئېڭ قەدىمكى دۇنيا قاراشنىڭ ساددا ماتېرىيالىستىك ئۇندۇرمىلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلغاندى. ئىلىم-پەن تەرەققىي قىلمىغان ئەنە شۇ قەدىمكى دەۋرلەردە ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ نۇرغۇن سىرلىرىنى بىلىشكە قادىر بولالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئەمەلىي كۆزىتىش ۋە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ھاسىل قىلغان مۇنداق پەلسەپىۋى قاراشلار نۇرلارنىڭ كۇندىلىك تۇرمۇشىغىمۇ چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىسىدە، دۇنيادىكى بارلىق نەرسىلەر تۆت زات (ئوت، ھاۋا، سۇ،

① ئانېمىزم — تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ تاۋۇزىيە تالمىنى چۈشەنمىگەنلىكتىن يۈز بەرگەن ئىپتىدائىي تەبىئەت كۆز قارىشى.

② دېئىزم — قەدىمكى تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىك كۆز قارىشى. ئۇنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى ئانېمىزم بولۇپ، بۇ خىل كۆز قاراش شەرتلە ۋە غەيرىتلە ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئوخشىمىغان شەكىلدە ئىپادىلەنگەن. دېئىزم تەبىئەتنىڭ ئۆزى تەغىرى دېگەن ئاساسىي نۇقتىنىڭزەرىگە ئاساسلانغان.

تۇپراق) تىن يارىتىلغان، بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئۆمۈر سۈرۈشى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنا مۇناسىۋەتلىك دېگەن قاراش بار. ئۇلار مۇشۇ قاراش بويىچە ئاسماننى بارلىق جانلىقلارنىڭ ھاياتىغا پاناھ بولغۇچى كۆك گۈمبەز دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بولغان كۆچلۈك ئېتىقادىنى «كۆك تەڭرى» ئوبرازىغا مۇجەسسەملەشتۈرگەن. كۆككە بولغان ئېتىقاد «قۇياش تەڭرىسى» گە مەركەزلەشكەن ھالدا يۇلتۇز، بۇلۇت، شامال، يامغۇر، قار، چاقماق قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ۋە ھادىسىلىرىگە بولغان ئېتىقادنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. شۇڭا ئۇلارنىڭ تونۇشىچە، كۆكتە جەمئىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلار ئاشۇ «كۆك گۈمبەزگە يېقىلغان چىراغ» لار بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىش ئىنسانلارنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ، دەپ قارىغان. مۇشۇ ئەقىدە بويىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاسمانغا قاراپ تۇكۇرمەسلىك، ئاسماندا ئاققان يۇلتۇزنى كۆرگەندە «مېنىڭ يۇلتۇزۇم يۇقىرى!»، «خۇدا-ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن»، «توۋا قىلدىم» دەپ كۆكىكە ئىلتىجا قىلىپ دۇئا قىلىش ئادەتلىرى بارلىققا كەلگەن. قىسقىسى «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئۇنىدۇق» دېگەن چۈشەنچە خەلقىمىزنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ساددا ئوي-پىكرىنىڭ بادروسى ھېسابلانغان. شۇنىمۇ شۇكى، بۇ ئەقىدىلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ «تۆت زات» قارىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ خەلق ئارىسىدىكى تەبىئەت قاراشلىرى ۋە ئۇنىڭ نېگىزى بولغان ئاستىرونومىيىلىك قاراشلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. كۇندۇزلىرىنى كەڭ تەبىئەت قوينىدىكى ئېتىز-ئېرىق، قىرلاردا، كېچىسىلىرىنى يۇلتۇزلۇق كۆك ئاسمان ئاستىدىكى پايانسىز ئېكىنزارلىقلاردا خامان تېپىش، يايلاقلاردا مال كۆزىتىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەگىكچان

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھمىيىتى جەر-
يانىدىكى ئۆزۈن يىللىق تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئاسمان
جىسىملىرى توغرىسىدا كۆپلىگەن ئاستىرونومىيىلىك چۈشەن-
چىلەر ۋە بىلىملەرنى توپلىغان، شۇنداقلا ئۆز دەۋرىگە نىسبەن
تەن ئىجادىي بولغان ئاجايىپ قىزىقارلىق قاراشلار ۋە پەر-
كىرلەرنى ئوتتۇرغا قويۇپ، ئۇنى كۈچلۈك ئىدىيىۋى ئىشەنچ
ۋە ئېتىقاد مەزمۇنىغا ئايلاندۇرغان.

ئاستىرونومىيىلىك قاراشلار تەبىئەت ھادىسىلىرى قانۇ-
نىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ، ئۇ كۆزىتىش، تەج-
رىبە قىلىش ۋە تەكرار ئەھمىيەت سىنىسىقىدىن ئۆتكۈزۈش
قاتارلىق ۋاستىلارگە تايىنىدۇ. ھېچقانداق ئاستىرونومىيىلىك
كۆزىتىش قورالىرى تېخى بارلىققا كەلمىگەن ئاشۇ قەدىمكى
زامانلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەھمىيىتىگە تايىنىپ ئاس-
مان جىسىملىرى ھەققىدە ياراتقان خىلمۇ خىل ساددا ئوي-
پىكىرلىرى ئەينى زامانىدىكى ھەر خىل ئىلاھىيەتچىلىك قاراش-
لىرىدىن خېلى يۇكسەك بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ بەلگىلىك
ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

خەلق ئارىسىدىكى بۇنداق تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ ھەم-
مىسى ئوبىيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، كىشىلەرنىڭ ھاياتلىق
ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق ھالدا تەبىئىي پەيدا بولغان تەبىئەت-
نىڭ سىرىنى بىلىش ئىستىكىدىن بارلىققا كەلدى. ئۇلار
كۈن بىلەن تۇنۇنىڭ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ، كۈن،
ئاي، پەسىللەرنىڭ دەۋرىي ھالدا ئالمىشىپ، ئايلىنىپ تۇرۇش
سەۋەبلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى (قۇياش، ئاي، يۇلتۇز،
پلانېتلار) دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۇرۇشكە تى-
رىشتى. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە پېتىپ كېتى-
شى، ئاينىڭ تۇغۇلۇشى، زورىيىشى ۋە ئاخىرىدا يوقىلىپ قاي-

تىدىن يېڭىلىنىشى، پىلانېتلار ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇزلارنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ۋە تاشقى كۆرۈنۈشتىكى ئۆزگىرىشلىرى، ئۇلارنىڭ كائىناتقا بولغان تەسىرى قاتارلىقلارنى ئۇزاق ئەسىرلىك تەكرار ئەمەلىيەت جەريانىدا ئاددىي كۆز بىلەن كۆزىتىپ، پىلانېتلارنىڭ بۇرچلىق ۋاقتىنى (يىلىلىق ھەرىكەت دەۋرىنى) مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. نەتىجىدە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى (يۇلتۇز كالېندارى) پەيدا بولدى. دېھقانلار ۋە چارۋىچىلار مۇشۇ كالېندار بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىللىنى بەلگىلىدى ھەمدە كېيىنكى مىلادىيە، ھىجرىيە، قەمەرىيە، شەمسىيە كالېندارلىرى، جۈملىدىن دېھقانلار كالېندارى دەپ ئاتالغان مۇچەللىك كالېندارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالدى.

دېمەك، مېتىرولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى سۈپەتلەيدىغان «يۇلتۇز كالېندارى» نى يارىتىش جەريانىدا خەلقىمىز ئاساسىي پىلانېتلارنىڭ خاراكتېرىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، شۇنىڭ بىلەن قۇياشنى مەركەز قىلغان پلانېتلارنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرقلىق ھالدا تەرىپلىدى ۋە ئۇلارنى ئۆزىگە خاس مىللىي ناملار بىلەن ئاتىدى. مەسىلەن، ھەم ئاسترونومىيىلىك، ھەم مېتېئورولوگىيىلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئوكەر يۇلتۇزىنى «Ülkət» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭدىن كېچىسى يول يۈرگەنده نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان كومپاس سۈيىتىدە پايدىلاندى. «يۇلتۇز كالېندار» دىكى مەزگىل ئۆزگىرىشىنىمۇ ئەنە شۇ ئوكەر يۇلتۇزىغا قاراپ بەلگىلىدى. خەلقىمىز «ئوكەر يۇلتۇزى» نىڭ كۆپىيىشى بىلەن ھاۋا رايى ئۆزگىرىدۇ، دەپ قارىدى. ئەگەر «ئوكەر يۇلتۇزى»

ئايغا يېتمىلاشسا، شۇ ئايدا بوران-چاپقۇن ئاز بولىدۇ؛ ئۇ (ئۆكەر) يەرگە يېقىنلاشسا بۇ كۆكلەم (باھار) نىڭ چېقىپ كەتكەنلىكىنىڭ بېشارىتى؛ ئەگەر ئۆكەر سۈغا يېقىنلاشسا يامغۇر كۆپ بولىدۇ؛ قۇرغاق بەرگە يېقىنلاشسا قۇرغاقچىلىق بولۇپ، بوران-چاپقۇن كۆپ بولىدۇ؛ ئۆكەر تاغۇ تاشلارغا يېقىنلاشسا پۈتۈن ئىسسىق بولىدۇ، دەپ قارىدى. «ئۆكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە، قوماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە» دېگەن تەمسىل خەلقىمىزنىڭ ئەنە شۇ ئۆكەر يۆلتۈزى ھەققىدىكى چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان.

خەلق ئارىسىدىكى مۇنەججىملەرنىڭ ھېسابىچە، ئۆكەر يۆلتۈزى يەردە 40 كۈن ياتىدۇ، بۇ، يىلنىڭ تازا ئىسسىق مەزگىلى بولۇپ «40 كۈن چىللە» دېيىلىدۇ. مۇشۇ 40 كۈن ئۆتۈپ ئۆكەر قايتا كۆتۈرۈلگەندە، ئۆسۈملۈك دان تۈتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۆكەر يۆلتۈزىنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە مەنبۇت قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق بىر رىۋايەت خاتىرىلەنگەن: «جەنۇبىدىكى Ülkərqərik دېيىلىدىغان بىر ھېيىلە بار؛ ئەسكەرلەر ھەر تەرەپتىن توپ-توپى بىلەن يىغىلىدۇ؛ بىر توپى ئىلگىرىلەش بىلەن باشقىلىرىمۇ ئۇنىڭغا سۈكۈتىشىپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ھېيىلە قوللىنىلغاندا، يېڭىلىش بەك ئاز بولىدۇ» (م. قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم 129-بەت).

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى دەۋرلەردىلا يىل بىلەن كالېندار ئاشۇ ئۆكەر يۆلتۈزىغا قاراپ رەتلەنگەن، ئۇ-كەرنىڭ كۆپىيىشى (چۈشىيىشى) بىلەن ھاۋا رايى ئۆزگىرىدۇ. «ئۆكەر يەرگە چۈشمەي يەر قىزىمايدۇ» دەپ قارىغان. ماي (5-ئاي) نىڭ ئاخىرى بىلەن ئىيۇن (6-ئاي) نىڭ بېشىدا ئۆكەر يۆلتۈزى كۆرۈنمىگەن مەزگىلنى «ئۆكەر يەرگە چۈش-

تى» دەپ ھېسابلىغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئورنىدىن مىدىرلىمايدىغان قۇتۇپ يۇلتۇزىنى «تۆمۈر قوزۇق» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. كېچىلىرى يول يۈرگەنىدە ۋە ھەربىي يۈرۈشلەردە ئاشۇ «تۆمۈر قوزۇق» قا قاراپ دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىنى بەلگىلىدى. «تۆمۈر قوزۇق» نىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمىنى «بېلىق يۇلتۇز» ۋە «قوزا يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ «بېلىق» قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى، «قوزا» باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى، دەپ چۈشەندۈردى. ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشايدىغان قىزغۇچ مارس يۇلتۇز تۈركۈمىنى «يەتتىكەن» («يەتتە قاراقچى» ياكى «قارا قۇش») دەپ نام بېرىپ، ئۇ كۆرۈنگەندە بالايىئاپەت ياغىدۇ، خەلق ئارىسىدا «يەتتىكەن» يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ يەنە «چۆمۈچ يۇلتۇزى»، «چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى» دېگەن نامىلىرىمۇ بار. ئۇ كۆك ئاسمانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆرۈنىدىغان بولغاچقا، خەلقىمىز ئۇنىڭدىن ئاستروموميىلىنىڭ سائەت ئورنىدا پايدىلانغان. قەدىمكى دەۋرلەردە مال كۆزەتكۈچىلەر ۋە ھەربىي پوسلار «يەتتىكەن يۇلتۇزى» غا قاراپ ئالماشقان.

ھەممىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋېنېرا يۇلتۇزىنى «چولپان» دەپ ئاتاپ، ئۇنى خۇشاللىق، بەخت خاراكتېرىك تىمسىلى بىلەن گەۋدىلەندۈردى. ئەڭ ئۇستۇن تۇرمىدىغان زوھەل (ساتۇرن) يۇلتۇز تۈركۈمىنى «ئاقار يۇلتۇز»، «تارازا يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭغا باشقىچە ئەھمىيەت بەردى. چىللە (ئىيۇل) نىڭ ئاخىرى «تارازا يۇلتۇز» نىڭ كۆرۈنۈشى مەزگىلى بولۇپ، ئۇ يازنىڭ قايتىشىغا باشلىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مۇنەججىملەر بۇ يۇلتۇزنىڭ چىقىشىغا قاراپ، «تارازا تۇغسا تاڭ سالقىن، بۇغداي، ئارپا پىشىدۇ»

دەپ ھۆكۈم قىلىشتى. ئۇلار يەنە ئاتاروت (مېركۈردي) يۇلتۇز تۈركۈمىنى «سومبىلە» («بۇغداي بېشى») دەپ ئاتاپ، «سومبىلە» تۇغقاندىن كېيىن ياز ئايىغلىشىدۇ، دەپ قارىدى. خەلق ئارىسىدىكى «سومبىلە بېمى قىشنىڭ غېمى» «سومبۇلا دا سۇ سال، مىزاندا تېرى، مىزاندا تېرىمساڭ قوي نېرى» دېگەنگە ئوخشاش تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئاشۇ يۇلتۇزنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. خەلقىمىز يەنە مۇشتەرى (يۇپېتېر) يۇلتۇز تۈركۈمىنى «ئوت يۇلتۇز» (م. قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئەرەن تۇز» دەپ ئاتىغان) دەپ ئاتاپ، ئۇنى ياخشىلىق ۋە بەخت-سائادەتكە سىمۋول قىلدى، مېرىخ يۇلتۇز تۈركۈمىنى «شامال يۇلتۇز» (م. قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «باقىر سوقسۇن» دەپ ئاتىغان، 1-توم 53-بەت) دەپ ئاتاپ، ئۇنى پالاكەت ۋە مالامەتكە سىمۋول قىلدى، زوھەل يۇلتۇز تۈركۈمىنى «تۆپراق يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنى نەسىپىي ياخشىلىق، نەسىپىي خۇشال-لىققا سىمۋول قىلدى، ئاتاروت يۇلتۇز تۈركۈمىنى «سۇ يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئىقبال پاراغەتكە سىمۋول قىلدى ۋە باشقىلار. ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە خەلق ئارىسىدا بىرقەدەر كەڭ تارقالغان «يۇلتۇز پالى» (يۇلتۇزلارنىڭ خاسىيىتىگە ئاساسلانغان پالچىلىق، رەمبالىق) يۇلتۇزلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاستروكوسموگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە تەتبىقلانغان. بۇنداق يۇلتۇزغا قاراپ پال سېلىش خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئومۇمەن ئالغاندا، قەدىمكى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاستروئومىيىلىك قارىشى ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنۇشتىن باشلاندى. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىدا كۈن، ئاي، يۇلتۇز بىر گەۋدىلىك ئۇقۇم بولۇپ، ئاسمان بوشلۇقىدا ھەرىكەت قىلىدۇ-

غان «تەڭرى» لەردۇر. ئۇلارنىڭ نەزەردە «قۇياش تەڭرىسى» كۆك تەڭرىلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭى بولۇپ، «قۇياش تەڭرىنى» دىن كېيىنكى ئىككىنچى تەڭرى ــ «ئاي تەڭرى» سىدۇر. «ئوغۇزنامە» ئىپوسىنىڭ ئاخىرىدا ئوغۇز خاقان ئەل-جامائەتنى يىغىپ خۇشاللىق، غەلىبە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەندە، بىر مەيداننىڭ ئىككى تەرىپىگە قىزىل غۇلاچلىق ئىككى خادا بېكىتىپ، شەرق تەرەپتىكى خادىنىڭ ئۈچىغا ئالتۇن توخۇ، غەرب تەرەپتىكى خادىنىڭ ئۈچىغا كۈمۈش توخۇ بېكىتىدۇ. بۇ قەدىمكى مۇراسىم ئادەتتى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ «كۈن، ئاي» غا چوقۇنۇش ئەقىدىسىنىڭ بىر ئىپادىسى ئىكەنلىكى ئېنىق. چۈنكى كۈن قىزىل بولۇپ، شەرقتىن چىقىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭغا ئالتۇن توخۇ سىمۋول قىلىنغان. ئاي كۆكۈش، كۈمۈش رەڭلىك بولىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭغا كۈمۈش توخۇ سىمۋول قىلىنغان. ئەسلىدە ئالتاي شامانىستلىرىنىڭ تىلى بولغان «تەڭرى» ئاتالغۇسىمۇ ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن قۇياشنى بىلدۈرەتتى.

مەخمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كۈن بىلەن ئاينىڭ مېتېئورولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان.

تۇندە بولىت ئۆرتەنسە ئەۋلۇك ئۈرى كەلتۈرمىشچە بولۇر، تاڭدا بولىت ئۆرتەنسە ئەۋگە ياغى كىرمىشچە بولۇر.

(تۇندە بۇلۇت ئۆرتەنسە، خوتۇن ئوغۇل تۇغقانىدەك بولۇر، تاڭدا بۇلۇت ئۆرتەنسە، ئۆيگە يېغا كىرگەندەك بولۇر. (كۈن پاتقاندىن كېيىن بۇلۇت قىزارسا تۇرۇكلەر بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ).

«تۇركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم 333 - بەت.

ئاي قوپۇپ ئەۋلەنۇپ،
ئاق بولۇت ئۆرلەنۇپ.
بىر - بىر ئۆزە ئوكلەنۇپ،
ساچىلىپ سوۋۇ ئاڭراشۇر.

(ئاي قوپۇپ قوتانلىنىپ
ئاق بۇلۇتلار ئۆرلىشىپ
بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلىنىپ،
سۇيى چېچىلىپ شاقىرار)

(«تۇركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە 1 - توم 341 - بەت)

دەرۋەقە خەلق ئارىسىدىمۇ «ئاي قوتانلايدۇ، غاز كېتىدۇ، سوغۇق كېلىدۇ، ئاي ئاق قوتانلىسا قار، يامغۇر ياغىدۇ، ئاي قىزىل قوتانلىسا ،ھاۋا ئېچىلىدۇ »دەپ ھېسابلايدۇ.

بۇنداق ئەمەلىي تەجرىبىلەر ھازىرقى زامان ئاسترونومىيە ئىلمىدىمۇ قوبۇل قىلىنغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ «كۆك تەڭرى» لىرى ھەققىدە ياراتقان تۆۋەندىكى بىر رىۋايىتى بىزنىڭ دىققەت ئېتىبارىمىزنى قوزغايدۇ.

قۇياش تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى ئوتتۇرىسىدا «ئۆلگېن» ناملىق بىر تەڭرى ياشارمىش، ئۇنىڭ ھۆزۈرىغا كىرىدىغان يولدا يەتتە (بەزى رىۋايەتلەردە توققۇز) توسۇق بار ئىكەن، بۇ توسۇقلار ئەركەك شامان (قام) لار كەلگەندە ئېچىلىدىكەن. بەشىنچى توسۇق تېمىر قوزۇق (ئالتۇن قوزۇق) يۇلتۇزىغا تۇتىشىدىكەن. كۆكتىن

تۆكۈلمىدىغان رەھمەت يامغۇرلىرى «ئۇلگىن» نىڭ ئاغزىدىن ئاققان شالا ئىكەن. ئۇنىڭ يەتتە ئوغلى، توققۇز قىزى بار ئىكەن. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ نامى قارشىت، بوغراخان، يېشىلىخان، بۇرچاخان، قاراقۇش (قازتال)، بەختىخان، ئەركانىم بولۇپ ئۇلارمۇ كۆكتە تۇرىدىكەن. «ئۇلگىن» نىڭ خىزمىتىدە يەنە باشقا روھلارمۇ بار ئىكەن. بۇلاردىن يورۇق، شولا، قار قاتارلىقلار بولۇپ، يورۇق ئىنسانلار بىلەن «ئۇلگىن» ئارىسىدىكى «ئالاقىچى ئىكەن»①. بۇ رۋايەتتە تىلغا ئېلىنغان «يەتتە توسۇق» خەلق چۈشەنچىسىدىكى «يەتتە پەلەك» يەتتە قات ئاسمان چۈشەنچىسىنى، «ئۇلگىن» نىڭ يەتتە ئوغلىنىڭ نامى يەتتە سەييارە ياكى يەتتە پىلانېتنىڭ نامىنى ئىنكاس قىلىغان. شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆز قىياسىغا ۋە ئەمەلىي كۆزىتىش تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ئاسمانىدىكى يەتتە سەييارىنى ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرىستىكىسىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. مەسىلەن، سەكەنتىر (ساتۇرن) نى بەخت يۇلتۇزى (خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى نامى قارشىت)؛ ئوڭاي (يۇپېتىر) نى مەنمەنە يۇلتۇزى (خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى نامى قاراقۇش، قارتال)؛

كورۇد (مارس، مىرىخ) نى غەزەپ يۇلتۇزى (خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى نامى — بۇغراخان)؛

سەۋدىت (زۆھرە، ناخىت، ۋېنېرا) نى خۇشاللىق يۇلتۇزى (خەلق ئىچىدىكى نامى — يېشىلىخان)؛

ئارزۇ (ئاتارود مېركۇرىي) نى تىلەك يۇلتۇزى (خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى نامى — بورچاخان)؛

---

① «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى» ئىستانبۇل 1976 - يىل تۈركچە نەشرى، 20-22-بەت.

يەشىق (كۈن، شەمس) نى يورۇقلۇق يۇلتۇزى (خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى نامى ئەركانىم)؛

يالچىق (ئاي، قەمەر) نى ئاشىق يۇلتۇزى (خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى نامى — بەختىخان) دەپ ئاتىغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاسمان بوشلۇقىدىكى ئورنىغا قاراپ مۇنداق گۇرۇپپىلاشتۇرغان:

يەر بىلەن ئاي شارى ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 1 - پەلەك.
ئاي شارى بىلەن مېركۇرىي ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 2 - پەلەك.
مېركۇرىي بىلەن ۋېنېرا ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 3 - پەلەك.
ۋېنېرا بىلەن قۇياش ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 4 - پەلەك.
قۇياش بىلەن مارس ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 5 - پەلەك.
مارس بىلەن يۇپىتېر ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 6 - پەلەك.
يۇپىتېر بىلەن ساتۇرن ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 7 - پەلەك.
شۇنداق قىلىپ يەتتە قات ئاسمان چۈشەنچىسى مۇشۇنىڭدىن كەلگەن.

ئومۇمەن ئالغاندا، ئاستىرونومىيە ئەڭ دەسلەپتە كۆچمەن چارۋىچى ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى مىللەتلەرنىڭ پەسىللەرنى بەلگىلەش جەھەتتىكى ئېھتىياجى بىلەن مەيدانغا كەلگەن. ئاستىرونومىيە ئوبىيېكت قىلغان ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھاياتلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ بولغاچقا، كىشىلەر ئەلمىساقتىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە بۇ سىرلىق «دۇنيا» نىڭ سىرىنى بىلمەكچە تولىمۇ قىزىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدىكى قاراشلىرىدا «يەر مەركەز» لىك چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلدى. كۆك ئاسمانىدىكى بارلىق جىسىملار ئوخشىمىغان ئوربىتىلارنى بويلاپ، يەر شارىنى ئەگىپ ھەرىكەتچان ھالەتتە تۇرىدىغان

لمقىنى، قۇياش بارلىق پلانېتلار ئىچىدە ئۆزىدىن يورۇقلۇق چىقىرىدىغان بىردىنبىر «كۆك تەڭرىسى» بولۇپ، يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىقنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ مەنبە بولمىغاندا ھاياتلىق بولۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، ئاي قۇياشتىن يورۇقلۇق ئالغۇچى «يەرنىڭ ھەمرىيى» ئىكەنلىكىنى ئەمەلىي تەجرىبىلەردىن ئۆتكۈزگەن.

دەرۋەقە، ئىنسانىيەت پەيدا بولغىنىغا تېخى 3 مىليون 700 مىڭ يىل بولدى. شۇنداق بولغاچقا، پەيدا بولغىنىغا 10مىليارد يىلدىن ئارتۇق بولغان يۇلتۇزلار سىستېمىسىنىڭ مۇرەككەپ ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى تولۇق بىلمەپ كېتىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىسى ئەلۋەتتە مۇمكىن ئەمەس. ئالايلۇق، بىرنەچچە مىليارد ۋە بىرنەچچە يۈز مىليارد يۇلتۇزلار، يۇلتۇرلار تۈمانلىرى ۋە يۇلتۇزلار ئارا ماددىدىن تەركىب تاپقان ئاسمان جىسىملىرى سىستېمىسى ھېسسابلانغان ساماندىولى (گالاكتىكا) سىستېمىسىدا تەخمىنەن 150 مىليارد‌تىن ئوشۇق يۇلتۇز بار، ئۇلارنىڭ ماسسىسى قۇياش ماسسىسىدىن تەخمىنەن 100 مىليارد ھەسسە چوڭ. ئىنسانىيەت ئۆز تارىخىدا ئەنە شۇنداق ھەم چوڭ ھەم مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدە ئۆزلۈكسىز ئىزدىنىپ يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك نۇرغۇن ئەنئەنىۋى قاراشلارنى ۋە ئوبرازلىي چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. خەلق ئارىسىدىكى مۇشۇنداق ئېتنولوگىيىلىك مەنبەلەر ئاساسىدا مۇندىن 3 مىڭ يىل ئىلگىرى يۇلتۇزلار ھەققىدە كۆزىتىش ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىغان. قۇياشمۇ يۇلتۇزلارنىڭ بىرى بولۇپ، مۇندىن 2 مىڭ يىل ئىلگىرى تىمىڭ خادا بىلەن قۇياش سايىسىنى ئۆلچەش ئارقىلىق، سايىنىڭ ئەڭ قىسقا ۋاقتىنى يازغا ئەڭ

ئۇزۇن ۋاقتىنى قىش دەپ بەلگىلىگەن. تېك خادا سايىسىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا قاراپ، بىر يىل 365.25 كۈن قىلىپ بېكىتىلگەن.

دەرۋەقە، يۇلتۇزلار سىستېمىسى (تۇركۈمى) بىلەن سەييارىلەر ئوخشاش ئۇقۇم ئەمەس، چۈنكى سەييارىلەر ھېچقاچان ئېكلىپتىكىغا كۆتۈرۈلمەيدۇ، ئۇ ھەر دائىم قۇياش سىستېمىسى ئىچىدە قۇياشنىڭ ئەتراپىنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىپ تۇرغاچقا، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئۆزىگە تارتقان. شۇنىڭ بىلەن بابىلنىڭ 6 - پادىشاھى خاممۇرابى (مىلادىدىن ئىلگىرى 1790 — 1750) زامانىدا، كىشىلەر مېركۇرىي ۋېنېرا ،مارس، يۇپېتر، ساتۇرنىدىن ئىبارەت 5 سەييارىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 650 - يىللاردا بابىللىقلار كۈن، ئاي ۋە يەتتە سەييارىنى «ئىلاھ» دەپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان، شۇنىڭدەك بۇ يەتتە ئىلاھ پۈتۈن كائىناتقا بىر كۈندىن نۆۋەتچىلىك قىلىدۇ، بۇنداق نۆۋەتچىلىك ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىدۇ، دەپ قارىغان، بۇنىڭ بىلەن يەتتە كۈننى بىر ھەپتە ھېسابلايدىغان تۈزۈم پەيدا بولغان.

ھازىر قۇياش سىستېمىسى ئىچىدە قۇياشنى مەركەز قىلىپ ئايلىنىدىغان توققۇز سەييارە بايقالدى. ئۇلار:

1. مېركۇرىي، ئۇيغۇرچە نامى ئارزۇ، ئاتارود دېيىلىدۇ.

ئۇ قۇياش سىستېمىسى ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك سەييارە ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ رادىئۇسى 2 مىڭ 440 كىلومېتر بولۇپ، قۇياش بىلەن بولغان ئارىلىقى ئەڭ يېقىن.

2. ۋېنېرا، ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا سەۋىت، زۆھرە، چولپان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ سەھەردە شەرق ئاسمىنىدا،

قاش قارايغاندا غەرب ئاسمىنىدا كۆرۈنىدىغان ئەڭ يورۇق سەييارە بولۇپ، رادىئوسى 6 مىڭ 50 كىلومېتر. ئۇ يەر شارىدىن بىرئاز كىچىك بولۇپ، يەر شارىغا ھەممىدىن يېقىن تۇرىدۇ.

3. مارس، ئۇيغۇرلار كۆرۈد، مېرىخ دەپمۇ ئاتايدۇ. مارسنىڭ رادىئوسى 3 مىڭ 395 كىلومېتر بولۇپ، ۋېنېرا ۋە يەر شارىدىن كىچىك، ئۇ قىزىل كۆرۈنگەنلىكى ئۈچۈن «جەڭ ئىلاھى» دەپمۇ ئاتالغان.

4. يەر شارى، قۇياش سىستېمىسى ئىچىدىكى بىر سەييارە بولۇپ، ئۇنىڭ رادىئوسى 6 مىڭ 378 كىلومېتر.

5. يۇپىتېر، ئۇيغۇرلار ئۇنى ئوڭاي، مۇشتەر دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ رادىئوسى 71 مىڭ 400 كىلومېتر بولۇپ، يەر شارىدىن 1 مىڭ 320 ھەسسە چوڭ. ئېغىرلىقى يەر شارىنىڭ 318 ھەسسىگە باراۋەر.

6. ساتۇرن، ئۇيغۇرلار ئۇنى سەكەنتەر، زۇھەل دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ رادىئوسى 60 مىڭ كىلومېتر بولۇپ، يەر شارى ماسسىسىدىن 95.18 ھەسسە چوڭ.

7. ئۇران، ئۇنىڭ رادىئوسى 25 مىڭ 900 كىلومېتر بولۇپ، يەر شارىدىن 14.63 ھەسسە چوڭ.

8. نېپتون، ئۇنىڭ رادىئوسى 24 مىڭ 750 كىلومېتر بولۇپ، يەر شارىدىن 17.22 ھەسسە چوڭ.

9. پلوتون، ئۇ قۇياش سىستېمىسىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى بىر سەييارە بولۇپ، ئۇنىڭ قۇياش بىلەن بولغان ئارىلىقى 7 مىليارد 442 مىليون 600 مىڭ كىلومېتر. پلوتوننىڭ دىئامېترى 350 كىلومېتر.

ئاي يەر شارىنىڭ تەبىئىي ھەمراھى بولۇپ، ئۇنىڭ دىئامېترى 3.476 كىلومېتر، يەر شارىنىڭ تۆتتىن

بىرىگە توغرا كېلىدۇ. ئاي بىلەن يەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئارىلىقى 384 مىڭ 401 كىلومېتىر، ئاي يەر شارىنىڭ ئەتراپىنى $27\frac{1}{3}$ كۈندە بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدەك يەر شارى بىلەن بىللە قۇياشنىڭ ئەتراپىنى ئۇزلۇكسىز ئايلىنىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، هازىرقى زامان ئاسترونومىيىسى يۇقىرى توققۇز سەييارىنى بىلىشكە قادىر بولدى. ئېهتىمال مۇندىن كېيىن يەنە باشقا يېڭى سەييارىلەرمۇ بايقىلىشى مۇمكىن.

بىز تۆۋەندە، خەلقىمىز ئارىسىدا ناهايىتى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك ساددا ئاستىرو ـ كوسمولوگىيىلىك قاراشلار بىلەن يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى ئاسترونومىيە هەققىدىكى بايانلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى هەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. ماقالىمىزنىڭ تېمىسىمۇ دەل مۇشۇ مەسىلىگە مەركەزلەشكەن.

ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇنداق هۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئەمەلىي تەجرىبىلىرى ئاساسىدا توپلانغان ساددا ئاستىرونومىيىلىك قاراشلار ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە شائىر يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئەسىرىدىكى ئاسترونومىيىلىك ۋە كوسمولوگىيىلىك بايانلىرى ئۈچۈن ئېتىنولوگىيىلىك مەنبە بولغان. تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئاسترونومىيىلىك كۆزقارىشىنىڭ تارىخىي مەنبەسى ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي هاياتىدا كەڭ ئومۇملاشقان تەبىئەت ئالىمى هەققىدىكى ئەمەلىي ئىزدىنىش-

لىرىنىڭ يەكۈنلىنىشى، شۇنداقلا يەنە غەرب ۋە شەرق ئاستىرونومىيە ئىلمىنىڭ تەسىرى بىلەن گۈللەنگەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئاستىرونومىيە ئىلمىنىڭ تەسىرىدىن ئىبارەت، خالاس. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بايان قىلىنغان ئاسترو - كوسمولوگىيىلىك قاراشلارنى مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

1. يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) قارىشى: «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج بايانىدا» ناملىق 5 بابىدا شېرئىي يول بىلەن يەتتە يۇلتۇز (يەتتە پىلانېت) نىڭ سۈپىتى مۇنداق يېزىلغان:

128 كۆكتىكى يۇلتۇزلار بەزىسى بېزەك،
يول باشلار بەزىسى، بەزىسى يەزەك (خەۋەرچى، چارلىغۇچى).

129 كىشىگە يورۇقلۇق بېرۈر بەزىسى،
يول يۈتسە كۆرسىتۈر يەنە قانچىسى.

130 بەزىسى، ئېگىزدە، بەزىسى تۆۋەن،
غۇۋا دۇر بەزىسى، بەزىسى روشەن.

131 بۇلاردىن ئەڭ ئۈستۈن سەككىزىنتىسى تۇرۇر،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر بۇرجىتا قالۇر.

132 ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي،
قالۇر بىر بۇرجىتا ئۇ دەل ئون ئىككى ئاي.

133 ئۈچىنچىسى كۈرۈددۇر غەزەپتە يۈرۈر،
قايان بارسا بارلىق ياشارغان قۇرۇر.

134 تۆتىنچى قۇياشتۇر يورۇتار جاھان،
يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان.

135 بەشىنچى سەۋىتتۇر، سۆيۈملۈك ئۆزى،
ئۇ باقسا كۆرەرسەن خۇشاللىق يۈزى.

136 ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇ كېلەر،
ئۇ كىمگە يۇقۇشسا، تىلەككە يېتەر.

137 بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق تۇرار،
قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولار.

يۇقىرىقى بېيىتلاردا يەتتە يۇلتۇز (يەتتە پىلانېتا) نىڭ نامى، ئاسمان بوشلۇقىدىكى ئورنى، يۇلتۇزلارنىڭ بىر - بىرىدىن يىراق - يېقىنلىقى، پىلانېتلارنىڭ ھەر بىر بۇرۇجتىكى ۋاقتى ۋە ھالىتى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن. بۇ مەلۇماتلارنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيىدىكى يەتتە يۇلتۇز ھەققىدىكى ساددا چۈشەنچىلەر بىلەن سېلىشتۇرساق، ئاساسەن ئوخشاشلىق بار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. لېكىن «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى «يەتتە يۇلتۇز» (ماھىيەتتە يەتتە پىلانېتا) نىڭ تەرىپى خەلق ئاسترونومىيىدىكى چۈشەنچىلەرنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى ئەمەس، بەلكى مەلۇم ئىلمىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق ئىسپاتلانغان ۋە دەللىلەنگەن ئاستروئونومىيىلىك قاراشتۇر. بۇ بىزگە شەرق ئالىمىدە ئاسمان جىسىملىرىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا كۆزىتىدىغان «ئۇلۇغبېك رەسەتخانىسى» (1394 — 1449) يىللىرى ياشىغان ئۇلۇغ ئۆزبېك ئالىمى ئۇلۇغبېكنىڭ

سەمەرقەنتتە قۇرغان رەسەتخانىسىنى كۆرسىتىدۇ) قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىدىغان رەسەتخانىلارنىڭ بولغانلىقىنى ھەمدە ئاستىرونومىيە ئىلمىنىڭ خېلى راۋاجلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى بايانلىرىدا يالغۇز يۇلتۇزلارنىڭ ئوخشاش تەكشىلىكتە ياتمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى قۇياش سىستېمىسىدىكى پىلانېتىلارنىڭ تىزىلىش تەرتىپىنى گېئوتسېنتىرىك (يەر مەركەزلىك) چۈشەنچىسى بويىچە تىزىپ كۆرسىتىپ، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ يۇكسەلگەن ئاستىرونومىيىسىنى نامايان قىلغان.

«قۇتادغۇبىلىك» تېكىي يەتتە يۇلتۇزنىڭ جايلىشىش سىخېمىسى مۇنداق:

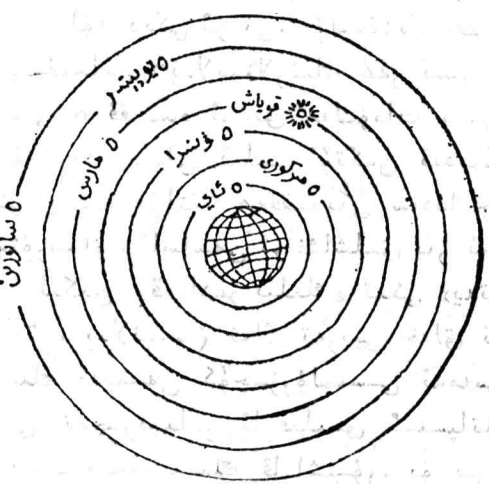

شۇنى ئەسكەرتىش لازىمكى، «يەر مەركەز قارىشى» نى ئەڭ بۇرۇن يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل (مىلاددىدىن ئىلگىرى 384 — 322) ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن كېيىن پېتولە-

مى (165 — 85) ئەينى زامانىدىكى ئاسترونومىيە بىلىملىرىنى يىغىنچاقلاپ «ئومۇمىي بايان» دەپ ئاتالغان 13 تومлуق ئەسەر يېزىپ چىققان. ئۇ ئارىستوتېلنىڭ «يەر مەركەز قارىشى» نى ئالغا سۈرگەن ۋە مۇشۇ قاراش بويىچە يەرگە ئەڭ يېقىن ئايدىن باشلاپ ئاي، مېركۇرىي ۋېنېرا، قۇياش، مارس، يۇپىتىر، ساتۇرن يۇلتۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەربىرىنىڭ ئاسمانىنىڭ رەت تەرتىپىنى تۈزۈپ، توققۇز قەۋەتلىك ئاسمان قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يەتتە يۇلتۇزنىڭ تىزىلىش سىخېمىسى گەرچە مەلۇم نۇقتىدىن پېتولېمىنىڭ قارىشىغا ئوخشىسىمۇ، لېكىن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى «يەتتە پىلانېت» نىڭ نام - شەرىپى ھەققىدىكى شېئىرىي بايانلارنىڭ مەزمۇن ماھىيىتىدە «قۇياش مەركەزلىك قارىشى» گە ئۇيغۇن كېلىدۇ. 134-ۋە 137-بېيىتلاردا يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېنىق قىلىپ، قۇياش سىستېمىسىنىڭ ئىچىدە قۇياشنىڭ «مەركەز» ئاسمان جىسمى ئىكەنلىكىنى «قۇياش يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى يورتىدۇ»، «ئاي قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇن بولىدۇ» دېگەن سۆز بىلەن بايان قىلغان.

ھازىر خەلقئارادا پولشالىق ئالىم كوپېرنىك (1474 — 1543) «يەر مەركەزلىك» تەلىماتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، «قۇياش مەركەز» تەلىماتىنى ئۆزىنىڭ ئاسترونومىيىلىك ئەمەلىيەتتى ئارقىلىق ئىسپاتلىغان، دەپ قارايدۇ. دەرۋەقە، كوپېرنىك «قۇياش مەركەز» تەلىماتىنى ئىلمىي ھالدا ئىسپاتلاش ئارقىلىق ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا زور يېڭىلىق ئېلىپ كەلگەن. ھالبۇكى «قۇياش مەركەز» لىك قارىشى كوپېرنىكتىن 500 يىل ئىلگىرى ئۇلۇغ ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس

هاجىپىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا شەھبرىي تىل بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

2. «ئون ئىككى بۇرج» قارىشى:

يۇسۇپ خاس هاجىپ يەنە خەلق ئارىسىدىكى ئاستىرونومىيىلىك چۈشەنچىلەرگە ئاساسلىنىپ، يىلنىڭ هەر قايسى پەسىللىرىدە ئاددىي كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان ئاسمان گۈمبىزىدىكى يۇلتۇز تۈركۈمىنى ئون ئىككى بۇرجقا، يەنى هازىرقى زامان ئاستىرونومىيىسىدە زودىياك دەپ ئاتىلىدىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىگە بۆلۈپ كۆرسەتكەن.

138. ئون ئىككى بۇرج باردۇر بۇلاردىن بۆلەك،
جۈپ ئۆيلۈك بەزىسى ۋە بەزىسى يەك.

139، قوزى يازغى يۇلتۇز، كېيىن ئۈي كېلۇر،
جەۋزا بىلەن سەرەتان تۇرتۇشۇپ يۇرۇر.

140، ئىرۇر قوشنا بۇغداي بېشى، ئارسلان،
كېلەر ئارقىدىن قەۋس، ئەقرەپ، مىزان.

141، كېلۇر ئاندىن ئوغلاق، سۇغا هەم بېلىق،
تۇغۇلسا بولار كۆك بولغۇسى يورۇق.

يۇقىرىقى بېيىتلاردا بۇ ئون ئىككى بۇرجنىڭ يۇلتۇز-لۇق ئاسمانداا بىر-بىرى بىلەن قوشنا يۇلتۇز تۈركۈملىرى ئىكەنلىكى ۋە يىل ئىچىدە بۇلارنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسمانىدىكى پەسىللىك كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقى هەمدە هەر بىر بۇرجنىڭ بەلگىلىك ئاي، پەسىللەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن. بۇ ئون ئىككى بۇرج ئەمەلىيەتتە ئاستىرونومىيىدە زودىياك دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان قۇياشنىڭ يۇلتۇزلار ئارىسىدىكى يىللىق كۆرۈنمە هەرىكەت يولى، يەنى ئىكلىپتىكا ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمى بولۇپ، ئەينى

زاماندا بۇ يۇلتۇز تۇركۈملىرىنىڭ نۇرغۇنلىرىغا ئوخشىتىش ئۇسۇلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە نام قويۇلغان، شۇنداقلا ئەينى دەۋردە ئۇ يەنە ھەر بىر ئايىنىڭ نامى سۈپىتىدىمۇقوللىنىلغان.

142 ئۇچ يۇلتۇز باھارنىڭ، ئۇچى يازغىدۇر،
قىشنىڭدۇر ئۇچى، ئۇچى كۈزگىدۇر.

143 ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇد.

بۇ بەيىتلاردا ئون ئىككى بۇرج (ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمى) پەسىللەرگە ئايرىلغان. بۇنى بۇنداق سىخىمىغا چۈشۈرۈشكە بولىدۇ:

باھار

① ھەمەل (ئۇۋىتىش) قوزى = 21-مارت — 22 -ئاپرىل
② ئۇي (سەۋر، ئود، تېلېتىس) = 22-ئاپرىل — 21 -ماي
③ ئەرەندىز (قوشكېزەك) جەۋزا = 21-ماي — 22 -ئىيۇن

ياز

① كوچىك (سەراتان، تىمساھ، راك) = سەرەتان-چىللە-تومۇز
② ئارسلان (ئەسەد - لېۋ)
③ بۇغداي بېشى (سومبولە - ۋېس)

كۈز

① ئۆلگۈ (مىزان - تارازا - ۋېس)
② چايان (ئەقرەپ - سكورپىئون)
③ يا (قەۋس - سىترېلېتىس)

قىش

① ئوغلاق (جەدى - كوزىروگ)
② سوغا (كۆنەك - دەلۋ - ۋۇدولىس)
③ بېلىق (ھوت - رىبىس)

143 - بەيىتتا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ، تۆت پەسىلگە ئايرىلغان بۇ يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ مېتىرولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئۇنى يەنە دۇنيانىڭ ئاساسى دەپ قارالغان «تۆت زات» نىڭ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيىتىگە تەتبىقلاپ چۈشەندۈرگەن. يەنى:

1. سۇ ←① قوۋۇ (ھەمەل)؛ ② ئۇد (سەۋرە، ئۇي)؛ ③ قوشكېزەك (جەۋزا).

2. ھاۋا ←① كۇچىك (سەرەتان)؛ ② ئارسىلان (ئەسەد)؛ ③ بۇغداي بېشى (سۇمبۇل).

3. ئوت←① ئۆلگۈ (مىزان، تارازا)؛ ② چايان (ئەقرەپ)؛ ③ يا (قەۋس).

4. تۇپراق ←① ئوغلاق (جەدى)؛ ② سوغا (كۆزنەك)؛ ③ بېلىق (ھوت).

بۇ سۆزلەرنىڭ بويىچە؛ باھار پەسلى ۋە ئۇنىڭغا تەئەللۇق يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ خاراكتېرىستىكىسى مېتېئورولوگىيە جەھەتتىن سۇ تەبىئەتلىك، ياز پەسلىنىڭ ھاۋا تەبىئەتلىك، كۈز پەسلىنىڭ ئوت تەبىئەتلىك، قىش پەسلىنىڭ تۇپراق تەبىئەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم بولمدۇ. ئاسمان جىسىملىرى (يۇلتۇزلار تۈركۈمى) نىڭ ئاستروكوسمولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئالەمنىڭ نېگىزى بولغان «تۆت زات» (تۆت مادا) غا تەتبىقلاپ چۈشەندۈرۈش—«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن تەبىئەت دىئالېكتىكىسىنىڭ تۇپ يادروسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھال بىزگە قەدىمكى زامانلاردىلا بىرقەدەر سىستېمىلاشقان ساددا دىئالېكتىك مەزمۇنغا ئىگە «يۇلتۇز كالېندارى» نىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ھوت-كەتمەن سېپى تۇت»، «سۇمبۇل يېمى — قىشنىڭ

غبمى»، «سۇمبۇلدا سۇ سال، مىزاندا تېرى، مىزاندا تېرىمەس ساڭ قوي نېرى»، «مىزان ئاپىتى كۆرمىگەن ئۇزۇمدە مۇسەللەس پىشماس»، «ئانارنى قەۋىس تە ئۇز، قەۋىس كىرمىگۈچە بولماس كۆز»، «ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار، كۈن قوتانلىسا كۈندە ياغار»، «ئاينىڭ بېشىدىن قورققۇچە بەشىدىن قورق»، «ئۈكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە»، «تارازا تۇغسا تاڭ سالقىن، بۇغداي، ئارپا پىشىدۇ...» قاتارلىق ماقال-تەمسىللەرمۇ يۇقىرىقى پىكىرلەرگە ئىتنولوگىيىلىك مەنبە بولالايدۇ.

ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تۇرمۇشى مۇچەل كالېندارى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى. مۇچەل كالېندارلىق ھېسابى بويىچە، ئۇيغۇرلار بىر يىلنى تۆت پەسىلگە بۆلۈپ، ھەر ئۈچ ئاينى بىر توقسانغا (بىر پەسىلگە)، ھەر بىر ئاينى ئىككى مەزگىلگە، يەتتە كۈننى بىر ھەپتىگە ئايرىغان. يىل بېشىنى كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن (22-مارت) نورۇز ئېيى بىلەن ھېسابلاپ ① نورۇز (يېڭى ئاي)، ② ئوغلاق ئاي، ③ ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي، 4 ئۇلۇغ ئاي دەپ تۆت پەسىلنى پەرقلەندۈرۈپ ئاتىغان. مۇچەللىك كالېندار بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ «يۇلتۇز كالېندار» ى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى تۆۋەندىكى سۆھبەتتىن كۆرگىلى بولىدۇ:

① سۆھبەت (مۇچەللىك كالېندار بىلەن ئۇيغۇر يۇلتۇز كالېندارىنىڭ سېلىشتۇرمىسى)

3. «تۆت زات» (تۆت ماددا-تۆت تادۇ) قارىشى: «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئالغا سۈرۈلگەن تەبىئەت پەلسەپىسى (تەبىئەت دىئالېكتىكىسى) قاراشلىرىنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى بولغان ئاستروكوسمولوگىيىلىك چۈشەنچىلەرنى تەپسىلىي سېلىشتۇرغاندا، «تۆت زات» تىن ئىبارەت تۈپ نۇقتىغا

تۇپراق ـ قىش	ئوت ـ كۆز	ھاۋا ـ ياز	توشقان ـ ھەمەل
كالا ـ جەدى	چاشقان ـ مىزان	يولۋاس ـ سەرەتان	قوي ـ ئۆد (ئۆي)
يىلان ـ سوغا	بېلىق ـ چايان	ئات ـ ئەسەد	چوشقا ـ قوشكېپ ـ زەك
توخۇ ـ بېلىق	مايمۇن ـ يا	ئىت ـ سۇمبۇل	سۇ ـ باھار

مەركەزلىشىدۇ، داستاندا ھەقىقەتەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە سازاۋەر بولىدىغان ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە مۇھىم ئامىللار بار؛ يەنى ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستانىدا كائىنات «تۆت زات» تىن تەركىب تاپقانلىقىنى گەۋدىلىك تىلغا ئالىدۇ، ئالەمنىڭ ھۆلى بولغان «تۆت زات» قا تەقلىد قىلىپ، تۆت پەرسۇناژ (كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆدغۇرمىش، ئۆزغۇرمىش)؛ تۆت سۈپەت (مىزاج)، (ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق)، «تۆت خىلىت» (سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا)، تۆت ھايات دەۋرى (بالىلىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق، قېرىلىق). تۆت پەسىل (باھار، ياز، كۈز، قىش)، تۆت تەرەپ (شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇب ـ كۈن چىقىش، كۈن پېتىش، ئوك تەرەپ، سول تەرەپ) نى مىسالغا ئېلىپ، ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەپ بېرىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ غايىسىنى ئىپادىلەشتە نېمە ئۈچۈن ئارتۇقمۇ ئەمەس، كەمىمۇ ئەمەس تۆتلىكلەر گۈرۈپپىسى بويىچە ئوبرازلاشتۇرغان؟ بۇنىڭدا بىرەر مەقسەت بارمۇ ـ يوق؟ بىزنىڭچە، ئاپتور داستان ۋەقەلىكىنى مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشتا مۇئەييەن مەقسەتنى كۆزلىگەن. يەنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئارقىلىق كائىناتتىكى پۈتكۈل ئۆزگىرىشلەر ئۇنىڭ ھۆلى بولغان «تۆت زات» قا

مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى، ئالەمدە يۇز بېرىدىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇرەككەپ سىرى مانا شۇ. بۇ كۆز قاراشلار يەنىلا «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئاستروكوسمولوگىيىلىك بايانلار بىلەن زىچ باغلىنىدۇ. بۇ ھال مۇتەپپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى سادىدا ماتېرىيالىستىك قاراشلىرىنى ھەيران قالارلىق شائىرانە ماھارەت بىلەن ئوبرازلىق سۆزەتلەپ بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرمەمدۇ؟! بىز بۇ قاراشلارنى مۇنۇ سۆھبەتتىن مەركەزلەشتۈرۈپ ماقالىمىزنى خۇلاسىلەيمىز:

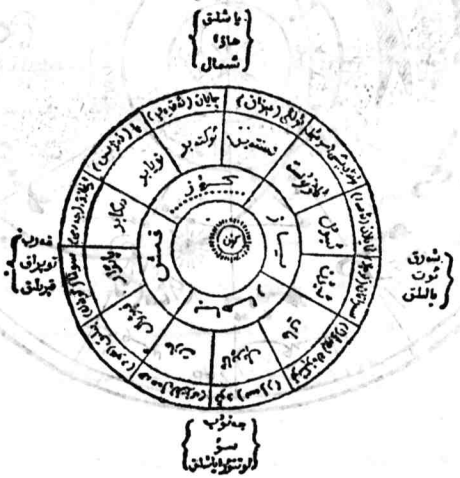

سۆھبەت I

1 ئون ئەككى بۈرج ۋە قۇياشنىڭ ئېلكەپتىكا بويلاپ يىللىق ئايلىنىش ـ كۆرۈنۈش سەپىسى

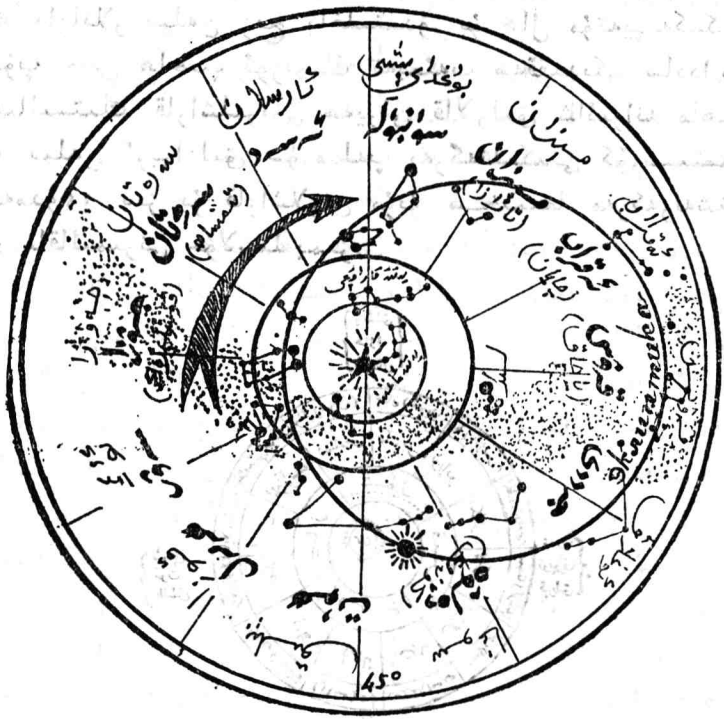

★ ـ «تۆمۈر قوزۇق» ـ قۇتۇپ يۇلتۇزى

☼ ـ كۈن ـ قۇياش

ـ سامانيولى

η ـ ئۈكەر ـ ئەڭ يورۇق يۇلتۇز ـ ئالمتسونا يا كى سەۋرنىڭ η (ئېتا) سى دەپ ئاتىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ۋە ئۇيغۇر فولكلورى

XI ئەسىر ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ يېتۈك نەمۇنەسى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئىدىئولوگىيىسى ۋە مەدەنىيەت ھاياتىنىڭ مۇكەممەل قۇتاتقان يادىكارى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان ھەرقانداق بىر كىتابخان بۇ ئەسەرنىڭ چوڭقۇر ۋېتالىزم روھى بىلەن سۇغىرىلغانلىقى، بەدىئىي غايىلىرىنىڭ يۈكسەكلىكى، تېماتىك مەزمۇنىنىڭ ئىنتايىن كەڭلىكى، ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلمىدۇ. بولۇپمۇ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن ئەنە شۇ XI ئەسىر جاھالەتلىك فېئودال مۇناراخىزم شارائىتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئەسەرنى دۇنياۋى بەدىئىي ئەدەبىيات ئاسمىنىدا چاقناپ تۇرغان يۇلتۇز، شەرق كلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر دېيىلسە ئارتۇق كەتمەيدۇ.

بىز بۇ ماقالىمىزدە ئەنە شۇنداق كەڭ ۋە چوڭقۇر مەزمۇنلار بىلەن تولغان ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاق دەستۇرىنىڭ تېخى «قۇتادغۇبىلىك» شۇناسلار تەرىپىدىن ئانچە كۆپ تىلغا ئېلىنىمغان كىچىكرەك بىر تېمىسىنى كىتابخانلارنىڭ سەمگە سېلىپ قويۇش بىلەنلا كۇپايىلىنىمىز. ئۇ بولسىمۇ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر فولكلورىغا دائىر مەسىلىلەردىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، فولكلورىنىڭ بىزدىكى ئىستېمال مەنىسى كۆپ-رەك ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئۆرپ-ئادىتى ۋە ئېتىقاد-دىكى ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېتنىك تەركىب-لەرنى كۆرسىتىدۇ.

فولكلور كەڭ مەنىدە «خەلق ئەقىل-پاراسىتى» ۋە «دا-نىشمەنلىكى» ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئۇنىۋېرسال (سىنكمر-تىك) سەنئەت بولۇپ، ئۇ ئىككى تەرەپلىمە مەنىگە ئىگە: بىرى، ئۇ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كې-لىۋاتقان ئېتنىك ئۆرپ-ئادەت، ئىدىيۇى ئېتىقاد ھەمدە خەلق ئاغزاكى پوئېتتىك ئىجادىنى كۆرسەتسە، يەنە بىرى، يوقىرقىلارنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىمنى كۆرسىتىدۇ. فولك-لور تەتقىقاتى ئاساسەن مەزمۇن دائىرىسىدىكى شەكىلەنلىككە ئىگە بولغان ئاممىلارنى يېقىندىن يىراقتا قاراپ يۇزلەندۈرۈپ ئۇنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش ئاساسلىرىنى ئېت-نىك جەھەتتىن ئىسپاتلاشنى مەقسەت قىلىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، مىللىي ئالاھىدىلىك دېيىلگەندە، ئۇ پەقەت بەلگىلىك بىر مىللەتكە تەئەللۇق بولغان ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئىندىۋىدۇئال خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. لې-كىن ئۇنىڭ دائىرىسىگە كىرىدىغان خېلى كۆپ مەزمۇنلار زا-مان، ماكان ۋە شارائىت ئېتىبارى بىلەن كۆپ جەھەتلەردە خەلقئارا ئومۇملۇققا ئىگە بولىدۇ. بۇ خۇددى ئېنگېلسنىڭ «بىز تارىخنى قانچىلىك چوڭقۇرراق ئىچكىرىگە قاراپ تەك-شۈرسەك كېلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچىلىك كۆپ يوقىلىپ بېرىشىنى كۆرىمىز»① دەپ كۆرسەتكىنىگە ئوخشاش،

① «ئۇزبېك تىياتىر تارىخى» تاشكەنت، 1976-يىلى ئۇزبېكچە نەشرى، 4-بەت.

گىپىنچە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىنسانلار-نىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق قارىشىدا ۋە ئۆرپ-ئادەت، ئىدىيە-ۋى ئېتىقادلىرىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىشلەر بولغانلىقتىن تاشقىرى مۇئەييەن ئايرىملىق، خاسلىق بارلىققا كەلدى ۋە ئۇنىڭغا مۇۋاپىق مىللىي مەدەنىيەت شەكىللەندى. ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىيەت نەمۇنىلىرى، مىللىي تۇرمۇش مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن ئىدىيىۋى ئېتىقادى ۋە ئۆرپ-ئادەت، مۇراسىملىرى شۇ خەلقلەرنىڭ كىلاسسىك يازما ئەدەبىياتىدا قايتا ئەكس ئېتىلىپ بىر پۈتۈنلۈككە ۋە ئورىگىناللىققا ئىگە بولدى. بۇ جەھەتتە «قۇتادغۇبلىك» داستانى بىزنىڭ باي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

× × ×

«قۇتادغۇبلىك» داستانى ــ ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولغان خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەت دوراملىرى ۋە باي ئەنئەنىۋى تەجرىبىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئەدەبىي يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ داڭلىق ئەسىرىنى فولكلوردىن ئىبارەت خەلقنىڭ بۇسراپ چەشمىسىدىن بەھرىلىپ يازغانلىقى مەزكۇر ئەسەرنىڭ بارلىق سەھىپىسىدە روشەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادىيىتى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن چوڭقۇر، بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن پۇختىدۇر. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مىسال تەرىقىسىدە كەلتۈرۈلگەن تۈرلۈك مەزمۇندىكى قوشاقلار، ھېكمەتلىك ۋە ئىبرەتلىك ماقال-تەمسىللەر بۇنىڭغا روشەن دەلىل

بولالايدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىشتا خەلق ئىجادىنىك مانا شۇنداق پۇتمەس - تۈگىمەس نەمۇنىلىرىدىن ئىجادىي ئىلهام ئالغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. ئەسەر مۇئەللىپى قانداق ماۋزۇدىن بەهمس ئاچسا، ئۆزىنىك بۇ قىسمدىكى پىكىر - مۇلاهىزىلىرىنىك دەلىل - ئىسپاتى ئۈچۈن شۇ تېمىغا ماس كەلگەن خەلق ئاردىسىدىكى ئىبرەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ماقال - تەمسىللىردىن پايدىلىنىشتا «ئىرسالولمەسەل» (سۆزلەرنى مەسەل بىلەن كۆچلەندۈرۈش) سەنئىتىگە ئىمەل قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ماهىرلىق بىلەن پايدىلىنىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇنداق ئافۇرىزملاردىن پايدىلىنىشتا «دانا نېمە دەيدۇ؛ ئىشىت»، «هەكسىلەر ئېيتىدۇ»، «تۈركچە مەسەل بۇ-ئا ماس كېلىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش دەۋەتلەر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىنىك دىققەت - ئېتىبارىنى شۇ ماقال ۋە هېكمەتلەرگە تارتىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپ ئۆز ئەسىرىدە پايدىلانغان بۇنداق ماقال ۋە هېكمەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى هېچقانداق ئۆزگۈرۈشسىز ئەينەن قوللانسا، يەنە بىر قىسمىنى ئىجادىي ئىشلەپ، شېئىرى ئۇسلۇبقا ماسلاشتۇرغان هالدا ئومۇمىي مەنە-سىنى بايان قىلىدۇ.

مەسىلەن:

110.

يەشمىسى:

تولا كونا بىر سۆز مەسەلدە كېلۈر،
ئاتا ئورنى، ئاتى ئوغۇلغا قالۇر.

- 881

يەشمىسى:

ئەگەر كىرسە ئاق سۈت بىلەن ياخشى خۇلۇق،
ئولۇم تۇتمىغۇنچە ئۆزگەرمەس قىلىق.

4548

يەشمىسى:

ئۆي ئالماق تىلىسەڭ، قوشنىسىغا قارا،
يەر ئالماق تىلىسەڭ، سۈيىنى ئارا.

1046

يەشمىسى:

ئەجەب ياخشى ئېيتمىش دانا ــ بىلگۈچى،
«تەل بولغاندا نېمەت يۇقار يېگۈچى».

مۇنداق مىساللارنى ئەسەرنىڭ كۆرۈنەرلىك ھەممە سەھىپىلىرىدە ئۇچرىتىمىز.

ئومۇمەن «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدە «ئىرسالولمەسەل» ئۇسۇلى بىلەن كەلتۈرۈلگەن بىر يۈز سەكسەنگە يېقىن ئىبرەت دەرىجىسىدىكى تۈرتىلمىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئايرىم ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئەمەلدە قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مىسال كەلتۈرۈلگەن مەۋسۇم ۋە مۇراسىم قوشاقلىرىدىكى ئايرىم تېمىلار ۋە بەزى ھېكمەتلەر «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدىمۇ ئوخشىشىغان شەكىللەر بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا:

ئالىپ ئەرتۇڭا ئولدىمۇ
ئەسىز ئاڭۇن قالدىمۇ
ئوزلەك ئۇچمىن ئالدىمۇ
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» دە:

بۇ تۇرك بەگلىرىدە ئاتى بەلگۈلۈگ
توڭا ئالىپ ئەردى قۇتى بەلگۈلۈگ

بۇ پىكرىمىزنى تېخىمۇ دەلىللەش ئۈچۈن «دىۋان» دا خاتىرە-لەنگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەند-نەسىھەت خاراكتېرىدىكى ھېكمەت قوشاقلىرىنىڭ تېمىسى بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» دىكى بەزى شېئىرلارنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇن ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي باغلىنىشىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك كۇپايىلىنىمىدۇ.

«دىۋان» دا:

ئالغل ئۇگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە
بويمدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلگىڭ ئولە ①

يەشمىسى:
ئەي ئوغۇل، مېنىڭ نەسىھىتىمگە قۇلاق تۇت پەزىلەت تىلە،
ئەل ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارقات.

بىلىمگە ئەرىگ ئەدگۈ تۇتۇپ سۆزىنى ئەشىت
ئەردەمنى ئۇگرەنىپەن ئىشقا سورا②

يەشمىسى:
بىلىملىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ سۆزىنى ئاڭلا
پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ، ئىشقا ئاشۇر

①، ② «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 72—558- بەت.

«قۇتادغۇبىلىك»تە:

154

ئوقۇش قايدا بولسا ئۇلۇغلۇغ بولۇر
بىلەكسىمدە بولسا، بەدوكلۇك ئولۇر

155

ئوقۇشلۇق ئۇقار ئول بىلىكلىگ بىلىر
بىلىكلى ئوقۇغلى تىلەككە تەگىر

بىلىملىك بولۇشنىڭ خاسىيىتى ھەققىدىكى ئۇندەشلەر قەدىمكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بىر ئەنئەنىسى سۈپىتىدە، خەلق ئارادا «تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن مەشھۇر بولغان قۇجۇ (ئۇيغۇر) ئۇيغۇر پادىشاھلىقى (850 — 1250) دەۋرىگە تەۋە شېئىر - قوشاقلاردىمۇ ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

بىلىمگىگ ئەر بىلىگە،
ئاش قۇرسانسا قاش بولۇر.
بىلىمگىسىزنىڭ يانىغا،
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر.①

يەشمىسى:

بىلىملىك ئەرنىڭ بىلىمگە،
تاش قىستۇرسا قاشتېشىغا ئايلىنىدۇ.

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تالالانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 304-بەت.

بىلىمسىزلىك يېنىغا،
ئالتۇن قويسا تاش بولمىدۇ.

بىلىم، ئەقىل ـ ئىدراك ئىگىسى بولۇشنىڭ ئاساسىي ئاچقۇچى ـــ تىلدۇر، ئۇ ئىنسانلىقنىڭ ئىلمىي ـ ئىرپانى، ئەقىل ـ ئىدراكى ۋە دانىشمەنلىكىگە جولا بېرىدۇ، پىكىرنى روشەنلەشتۈرۈپ، كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ، ئىنسانغا بۈيۈكلۈك ۋە ئۇلۇغلۇق ئاتا قىلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار تىلغا تولسىمۇ ئەھمىيەت بىلەن قاراپ، بۇ ھەقتە «پۇت يۈگۈرىكى ئاشقا، تىل يۈگۈرىكى باشقا»، «ئويلىماي سۆزلىسەڭ، ئاغرىماي ئۆلسەن»، «ئاز سۆزلە، ساز سۆزلە»، «ئارتۇق سۆز بىر ئېشەككە يۈك» قاتارلىق كۆپلىگەن ماقال ـ تەمسىللەرنى ياراتقان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى روھىي ئېستېتىكىلىق خەزىنىلىرىنىڭ ئەسىرلەر قاينىمىدا ئۆزۈلمەي كېلىۋاتقان مۇنداق ئېسىل دۇردانىلىرىدىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ يەتتىنچى بابى ـــ «تىلنىڭ پەزىلىتى بىلەن قۇسۇرى ۋە پايدىسى بىلەن زىيىنى بايانىدا» (162 ـ بەتتىدىن 191 ـ بەتكىچە) ئوبرازلىق ھالدا تىلنىڭ خاسىيىتى ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلارنى سۆرەتلەپ بەرگەن. داستانىنىڭ مۇنداق پۈتۈنلىكى، ئىجتىمائىي ـ مەنىۋى مەزمۇنىدىن ھەمدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرىدىن خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى روھى، ئەخلاقى ـــ ئېتىكىلىق باغلىنىشى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن ئەدەبىياتىنىڭ باي تارىخىي ئەنئەنىسىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز. قىسقىسى، تىلنىڭ خاسىيىتى ھەققىدىكى بۇ تېما ئالدى بىلەن ئۇيغۇر فولكلورىدا كىشىلىك ئەخلاق ۋە ئىنسان پەزىلىتى بىلەن باغلىنىشلىق بىر مۇھىم ئەنئەنە سۈپىتىدە «قۇتادغۇبىلىك» ۋە باشقا بە-

دىنىي ئەدەبىيات ئۇلگىلىرىدە ئىزچىل ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ كەلگەن.

فولكلوردىن تەسىرلىنىش، ئاشۇ پەيتتە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەلۇم بولغان ئىلىم ـ ئەردەم ھەققىدىكى ھېكمەتلىرىدىن ئۈزۈقلىنىش «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا يارىتىلغان بارلىق بەدىئىي ئوبرازلاردا كۆزگە تاشلىنىدۇ. گەرچە ئەسەر مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ فېئودال سىنىپ مەنپەئەتلىرىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ پىكىر يۈرگۈزسىمۇ، دۆلەتنى باشقۇرۇشتا ھەققانىيەت، ئادالەت، ئىنساب ۋە دىيانەت قاتارلىق دۇنياۋى تېمىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلىدۇ. شائىرنى ئەنە شۇنداق ئىلھام ئىجتىمائىي پىكىرگە ئۇندىگەن تۈرتكىلىك كۈچ ئۇنىڭ ئوبىيېكتىپ رېئاللىق ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىلغار قاراشلىرى بىلەن بىللە، يەنە خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىدا ئەنە ئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان يۇقىرىقىدەك تۈرلۈك مەزمۇندىكى ھېكمەتلەر ۋە ماقال ـ تەمسىللەردىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، ئۆتمۈش فېئودالىزم جەمئىيەتتە پادىشاھ، خان سۇلتانلارنى ئادالەتكە چاقىرىش، ئادالەتلىك، ئىنسابلىق ھۆكۈمدارلارنى ئارزۇ قىلىش ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىلغار غايىسى بولۇپ كەلدى. بۇ غايە ئالدى بىلەن خەلق ئاغزاكى ئىجادىنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدا ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. خەلق داستانلىرىنى ئالساق ئۇ، ئۆزىنىڭ غايىۋى، بەدىئىي قىممىتىنى، تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇش ۋاستىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە تۈرلۈك يىرتقۇچ ۋە ئۆي ھايۋانلىرى ھەمدە ئۇچار قاناتلارغا خاس بولغان سۈپەتلەرنى قەھرىمانلارغا كۆچۈرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئۆز ئەسىرىدە خەلق ئىغىز ئىجادىغا خاس بولغان مۇنداق مەجازى ۋاستىلاردىن ئىنتايىن كەڭ پايدىلانغان. ئۇ،

قوي، قوزا، سەركە، تېكە، كېپىك، بۆرە، ئارسلان، قاپلان، توڭگۇز، ئېيىق، قوتاز، تۆگە، قۇزغۇن، شۇڭقارغا ئوخشاش ھايۋانلار ۋە ئۇچار قاناتلارنىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆز قەھرىمانلىرىغا كۆچۈرۈپ سىمۋوللايدۇ. سۇباشى (لەشكەر بېشى) لەردىن يولۇاستەك يۈرەكلىك، قاپلاندەك ئىرادىلىك، بۆرىدەك كۆچلۈك، ئېيقتەك ھەمدەملىك، قوتازدەك ئۆچمەن، تۈلكىدەك ھىيلىگەر، نار تۆگىدەك قىساسكار، سېغىزخاندەك ھوشيار قۇزغۇندەك ئۇزاقنى كۆرەلەيدىغان بولۇشلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پوئېتىك ئەنئەنىسى داستانىدىكى باش قەھرىمانلارنىڭ نامىنى بەلگىلەشتە قوللىنىلغان، كۆنتۈغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمش، ئۇدغۇرمىشلارنىڭ نامىرى، شۇ نامىلارنىڭ تەركىبىنى تەشكىل قىلغان ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلاردىكى ئاساسىي سۈپەتلەر جەھەتتىن ئالغاندىمۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پوئېتىك ئەنئەنىسى (خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئەنئەنىسى) دىن كەلگەنلىكى سېزىلىپ تۇرىدۇ. ئالايلۇق:

1- كۆنتۈغدى—(كۆنى تۆرۈ) —ئادىل ۋە مۇستەھكەم قانۇن.

2 - بەخت (قۇت) — ۋەزىر ئايتولدىنىڭ سۈپىتى.

3 - ئەقىل - پاراسەت (ئوقۇش) — ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئوگدۈلمىشنىڭ سۈپىتى.

4 - كېلىنجەك يەنى ئاخىرەت (ئاقىۋەت) — ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى زاھىت ئودغۇرمىشنىڭ سۈپىتى.

ئايتۇلدىنىڭ سىمۋولى بولغان «قۇرت» قۇياشنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان تۆرۈ (قانۇن) غا تەۋە بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ نەمەنگان قولىيازمىسىدا بۇ تۆت ئوبرازنىڭ نامى «ئادىل»، «دۆلەت»، «ئەقىل»، «قانائەت» دەپ ئىپادىلەنگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تېئىزملىق قاراشلىرىدا تەڭرى-

نى ھەممىدىن بۇيۇك ۋە قۇدرەتلىك ھېسابلاپ، ئىنسانىنىڭ پۈتۈن ئىقتىدارى، كەچمىشى - كەچۈرمىشلىرى تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق دەپ قارايدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىمۇ «قۇت» نىڭ ئىلاھىي مەنبەيى ھولغانلىقى، بۇ مەنبەنىڭ تەڭرىدىن كەلگەنلىكى بىلدۈرۈلىدۇ: «ھەر ئىشتا خۇدادىن سەن تەۋپىق تىلە، سېنى قوللار ھەق، شۇبھىسىز كۆچ بىلە»، «بۇ بەگلىك ئىشىن كىمگە بەرسە خۇدا، بېرور ھەم ئەقىل كۆڭۈل لايىقىدا»، «كىمكى بەگ يارلىقاق تىلىمە بايات، بەرۇر باشتا خۇلق - ئەقىل، قول - قانات»، «بۇ بەگلىكنى كۆچەپ ئالمىدىڭ تىلەپ، خۇدا بەردى پەزلى بىلەن بەلگىدەپ»، «بۇ بەگلەر خۇدادىن قويۇلغان ئىرۇر، خەلق ياخشى بولسا، بىگى خوپ بولۇر»، قاتارلىق مىسرالاردا كۇنتۇغدىنى تەڭرى ئوبرازى بىلەن ئاراكتېرلەيدۇ. قانۇننى تەڭرى بىلەن بىر قاتارىدا قويۇشتىن ئىبارەت بۇنداق تېما كۆلتىكىن ۋە بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىدىكى خاتىرىلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. قانۇنىڭ ئادىل بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئاۋام خەلقنىڭ ئۇنىڭغا قارشى چىقىشىمۇ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى، «قۇت» قا بەرگەن جاۋازاسى. مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى قارىشى بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك» ئىسمىنىڭ بىلۋاستە «قۇت» قا باغلانغانلىقىمۇ مۇشۇ ئەنئەنىدىن كەلگەن. «قۇت» ئۇيغۇرچىدا ئەڭ قەدىمكى سۆزلەردىن بىرى بولۇپ، ئەسلىدە ياخشى ھاكىمىيەت ئۇقۇمىنى ئىپادە قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى تەڭرىقۇت مودۇننىڭ خەن سۇلالىسىغا يازغان خېتىدە، ھۆكۈمدارنىڭ ئىسمى ئورنىدا «تەڭرى قۇتى - تاڭ - ھو» (تەڭرىنىڭ ھۆكۈمدارلىق ھوقۇقى بىلەن قورالانغان ھۆكۈمدار» دەپ ئىمزا قويۇلغان. مەھمۇد قەشقەرىمۇ «قۇت» سۆزىگە ئاۋۋال «دۆلەت» مەنىسىنى بەرگەن

نەدى. بۇ مەنىسى بويىچە ئالغاندا، ئەسەركە «ھۆكۈمدارلىق بىلمىي»، «سىياسىي ھاكىمىيەت بىلمىي»، «دۆلەتلىك بولۇش بىلمىي» دەپ نام بېرىشكىمۇ بولىدۇ.

قىسقىسى، پېرسۇناژلارنىڭ سىمۇوللۇق نامىدىن تارتىپ، ئەسەرنىڭ بەدىئىي غايىسى، ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىجتىمائىي مەسىلەردىن قارىغاندا مەزكۇر داستان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتۈنلەي ئەنئەنىسى بىلەن ئاھاڭداش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھال «قۇتاد غۇبىلىك» نىڭ غايىۋى - بەدىئىي قىممىتىنى، ھاياتىي ئەھمىيىتىنى ۋە خەلقچىللىق روھىنى ئاشۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەسەر قايسى ئىقلىمغا ياكى قايسى پادىشاھلىققا يېتىپ بارغان ھامان شۇ جايدىكى كىشىلەر تەرىپىدىن سۆيۈپ ئوقۇلغان ۋە تەقدىرلەنگەن.

× × ×

كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەت — جەمئىيەت ئەزالىرى ئارا ئالاقىسىنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئامىلى ھېسابلىنىدۇ. ئۆزئارا ھۆرمەت - ئېھتىرامنىڭ ئادەتتىكى كۆرۈنۈشىدىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەڭ ئالىي فورمىسىغىچە بولغان بارلىق مەسىلەرنىڭ يېغىندىسى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ ئاساسىي ماۋزۇلىرىنىڭ بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. چوڭلارنىڭ كىچىكلەرگە، كىچىكلەرنىڭ چوڭلارغا، ئەمەلدار - مەنسەپدارنىڭ قول ئاستىدىكى پۇقرالارغا، پۇقرالارنىڭ ئۆز خوجايىنلىرىغا، تۇرلۇك ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ، تەبىقىلەرنىڭ بىر - بىرلىرىگە، پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆز ئاتا - ئانىلىرىغا، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرى ۋە باشقىلارغا نىسبەتەن بولىدىغان ھۆرمەت - ئېھتىراملىرى ... غەچە يۈسۈپ خاس

هاجمپنىڭ دىققەت مەركىزىدە تۇرىدۇ. داستاندا ئۆزئارا ھۆرمەت ۋە ئىھتىرامنىڭ ئائىلىسى، جەمئىيەت ۋە دۆلەت ئىشلىرىدا ئاساسىي مىزان ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن بىرلىكتە، بۇ مەسىلىلەرنىڭ ئەڭ نازۇك تەرەپلىرىنى ھاياتىي ۋە جانلىق مەسىلىلەرگە ئاساسلانغان ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇپ، كىشىلەرنى ئۆزئارا ھۆرمەت - ئىھتىراملىققا بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.

ئۆزئارا ھۆرمەت ۋە ئىھتىرام باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسرلەر مابەينىدە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك» تە مۇشۇ تېمىغا ئائىت 60 تىن ئارتۇق بەيىت بار. شائىر بۇ بەيىتلار ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەب - ئەخلاقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ھەرقايسى تەرەپلەردىن ئىزاھلايدۇ.

مەلۇمكى، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئەنئەنىۋى ئادىتى ۋە قائىدە - يوسۇنى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى گەرچە دىنىي ئەقىدىچىلىكنىڭ مۇئەييەن شارائىتتىكى ئىنكاسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتى يەنىلا ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىكىنى يادرو قىلغان كىشىلىك ئەخلاق قارىشىدىن ئىبارەت. شۇڭا بىر مىللەتنىڭ ئىدىيىۋى ئىشەنچىسىدە ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىنى قارا-قويۇقلا «خۇراپاتلىق» دەپ قاراپ ئىنكار قىلىۋېتىش تارىخىي رېئاللىققا ئويغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى «دىنىي خۇراپاتلىق» نىڭ خاراكتېرى بىلەن خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاق ئادىتىنىڭ خاراكتېرى ماھىيەت جەھەتتىن پەرق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر مىللەت تۇرمۇشىدا شەكىللەنگەن مىللىي ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرگۈچى ئۆرپ - ئادەتلەرنى تەتقىق قىلىش شۇ مىللەت خەلقلىرىنىڭ

ئېتنىك ئالاھىدىلىكىنى بىلىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىسى ئېنىقكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىشتا نوقۇل ھالدا ئويغۇر ئۆرپ ـ ئادەتىنى ئېتنوگرافىيە نوقتىسىدا تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئەمەس، لېكىن ئۇ كىشىلەردە بولۇشقا تېگىشلىك ياخشى خۇلق ـ سۇپەتلەرنى شەرھلىگەندە، ئۇنى تەبىئىي ھالدا شۇ خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە بەزى ئەنئەنىۋى مۇراسىملار ئىچىدە گەۋدىلەندۈرىدۇ؛

1725

يەشمىسى:

كىشىگە قەدىرلىك بۇ ئالتۇن ـ كۆمۈش،
كۆمۈشتىن ئەزىز ئەرگە ئۇزنى تۇتۇش.

ئاپتور نەزەرىدە يۇقىرىقى بېيىتتا قەيت قىلغاندەك، ئەدەب ـ ئەخلاقنى دۇنيادىكى ھەرقانداق نەرسىدىنمۇ ئۈستۈن قويىدۇ. شۇڭا بۇ ئاكتۇئال تېمىنى تۇرمۇشنىڭ خىلمۇخىل كۆرۈنۈشلىرى ئىچىدە سۈرەتلەپ، ئۆز ئەۋلادلىرىنى ئەنە شۇ ئەخلاق ئەنئەنىسى بىلەن تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

مەلۇمكى: ئىسلام دىنى 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كېلىپ، قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئەرەب رايونىدا ئومۇملاشقاندىن كېيىن ئاستاـئاستا سىرتقا كېڭىيىشكە باشلاپ، 1400 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت مابەينىدە دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا تارقالىپ، دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ دىنىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلارنىڭ سىياسىي ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ۋە ئىدىئولوگىيە جەھەتلەردە غەيرىي دىنىدىكى رايونلارغا ئوخشىمايدىغان ئۆزىگە خاسلىق شەكىللەندى. جۈملىدىن ئويغۇرلار ۋە ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا

كىرگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋى ئېتىقادىدىكى ئۆزگىرىش شۇ خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىدىئولوگىيىسىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتتىپ، ئىسلام ئۆرپ-ئادەتلىرى خەلقىمىزنىڭ كوللېكتىپ ۋە يەككە پائالىيەتلىرىدە يېتەكچى ئورۇنغا كۆتۈرۈلدى. ئىدىئولوگىيە ساھاسىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر مۇقەررەر ھالدا، شۇ خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىدە ئەكس ئەتمەي قالمىدى. بۇ نوقتۇل دىن تەشۋىقاتى ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىجاد قىلغان دىنىيمىستىك ئەدەبىياتتىن تاشقىرى، يەنە ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق ۋە دىداكتىك روھ بىلەن سۇغىرىلغان دۇنياۋى ئەدەبىياتتىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتى. ئىسلام دىنى مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن تۇنجى يېزىق بەدىئىي داستان — «قۇتادغۇبىلىك»مۇ ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي، بەدىئىي غايىلىرىنى ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى رامكىسى ئىچىدە ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان ئۆرپ - ئادەت ۋە ئىدىيەۋى ئېتىقادلارنىڭ ماھىيىتىنى ئەنە شۇ ئىسلام ئىدىيەۋى قاراشلىرى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ خاس ھاجىپ بولۇش سۈپىتى بىلەن تابىلىق مۇناسىۋەت نۇقتىسىنەزەرى ئاساسىدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇلۇغلىرى (چوڭلىرى) ئالدىدا «كىچىك» لەرنىڭ قانداق ئەدەب ساقلاش لازىملىقى ھەققىدە ئۆگۈتلەپ مۇنداق دەيدۇ:

4052

قىلىنچ ئېت يۈرۈق توز ئوزۇڭنى كۆدەز
كوڭۈل تىل كۆنى توت قىمۇرغىل سوزۇڭ

يەشمسى:

تۇزەپ خۇلقى ھەرىكمتمك ئۆزۈكنى كۆزەت،
كۆكۈل، تىلنى رۇس تۇت ۋە قىسقارت سوزۈك.

4056

ئەلىگ قاۋۇشۇر تۇت ئاداقمك تۇز،
بۇ ئوك ئەلگمك ئورغمل سول ئەلگمك تۇز.

يەشمسى:

قولۇكنى قووۇشتۇر، پۇتۇكتى تۇزۇپ،
بۇ سول قول ئۆز، ئوك قولۇكنى قويۇپ.

4057

قاپۇ غمدا كىرۇردە ئوكۈك ئاشنوماك
تىلمن يارلىقادا ئۇكۈك بىرلە ماك

يەشمسى:

ئىشمكتمن كىرۇردە كىر ئوك پۇت بىلەن
ئەمر قىلسا ئاكلا، پاراسەت بىلەن.

4059

قىيا باقما ئاندا سۇلۇن يا ئۇكۈن
ئوزۈك ئەيمەنۇتۇر ئەشمت سوز ئۇكۈن

يەشمسى:

چەپ ـ ئوك ياققا ئۇندا قىيا باقمغىن،
ئوزۈك ئەيمنمپ تۇر، سوزىن ئاكلمغىن.

4108

يوكا ما كىشمگ سەن ئۇشاق سوزلەمە،
كۇنى سوزلەگمل سوز بارىن كىزلەمە.

يەشمسى:

ئۇششاق سۆز قىلما سەن، كىشىنى چېقمپ،
دۇرۇس سۆزلە، تۇرما بارىنى يېپمپ.

4113

قاقمرما سەن ئاندا ياسودما قاتىق
ئوتۇنلۇق بولۇر بۇ كەتۇرۇر تاتىغ.

يەشمسى:

تۇكۇرمە، گېلىڭنى قاقمرتما قاتتىق
نادانلىق بولۇر ئۇ، يوقاتۇر تاتىق.

يۇقىرىقى بېيىتلاردا ئومۇمەن بىرەر ئېھتىياج بىلەن ئۇلۇغلار (چوڭلار) ئالدىغا بارغاندا ئۆزىنى قانداق تۇتۇش ۋە نېمىلەرگە دىققەت قىلىش لازىملىقى ئەدەب-ئەخلاق مىزانى بويىچە ئۇگۇتلەنگەن. شائىرنىڭ بۇ يەردە نەزەردە تۇتقىنى پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئالدىدا «ئىككى تىز بىلەن چۆكۈپ» تۇرىدىغان ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ قوللىرىدىن بولۇشقا دالالەت قىلىش بولماستىن، بەلكى ئىسلام ئەخلاقىي نوقتىسىدا تۇرۇپ، بارلىق كىشىلەرنى ئۆزىدىن چوڭلارنىڭ ئالدىدا ئەنە شۇنداق ئەدەب ساقلاش ھەمدە ئۇششاق سۆز قىلىپ باشقىلارنى چاقىدىغان پىتنەخور-چېقىمچىلارغا تەنبىھ بېرىش، شاھ ئالدىدىمۇ راست سۆزلەيدىغان ھەقىقەتچىلەردىن بولۇشقا ئۇندەشتىن ئىبارەت. شۇڭا بۇنىمۇ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى بىرخىل ئەنئەنىۋى ئەقلاق مىزانى دەپ قارىغاندا، ئۇنىڭ ماھىيىتى يەنىلا ئەدەب-ئەقلاق ۋە تەلىم-تەربىيە ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن مېھماندوست خەلق، ئۆزئارا مېھمان چاقىرىش، ئۆيىگە كەلگەن مېھمانلارنى مەيلى تونۇسۇن ياكى تانۇمىسۇن ئىززەت، ئېكرام بىلەن قارشى ئېلىش ئۇلارنىڭ شەجەرىسىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن بىرخىل ئەنئەنىۋى ئادەت هېسابلىنىدۇ. بۇ پىكرىمىزنى «تۇركىي تىللار دىۋانى» ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلىك قوشاقلار ۋە هېكمەتلىك ماقال-تەمسىللەر تەستىقلايدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىمۇ ئويغۇر ئېپتىنوگرافىيەسىدىكى بەزى مۇراسىملار (توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم) نىڭ ئادەت-شەكىللىرىنى تىلغا ئالغاندىن باشقا، يەنە مۇهىمى مېهماندارچىلىقنىڭ هەر خىل شەكىللىرى ۋە ئۇنىڭغا ئىشتىراك بولۇشنىڭ كونكرېت قائىدە-يوسۇنلىرى بىرقەدەر ئوبيېكتىپ هالدا بايان قىلىنغان؛

4575

ئۇلاردا بىرى كۆدەنكە ئاش ئول
يا سۇننەت ئاشى يا توغۇرسا ئوغۇل

يەشمىسى:

ئۇلاردىن بىرىكىم نىكاه توي ئول
يا سۇننەت تويى يا توغۇلما ئوغۇل

4577

يوغ ئاشى بولۇر يا ئو لۇگ ئاتىڭا
يا ئۆل ئات بولۇپ ئاش بەرۇر ياتىڭا

يەشمىسى:

يا ئۆلگەن كىشىگە نەزىر ئاتماق
يا ئۆسكەچ مەرتىۋە، ياتقا ئاش تارتماق.

4581

ياقمن قوشنى ئاشنى ئاش ئەتسە ساڭا
ئازۇ تەڭرىلىك ئەش ئوقسا توڭا

يەشمىسى:

يېقىن قوشنا ساڭا بەرسە زىيادىەت
ۋە يا تەڭرىلىك دوست گەر قىلسا دەۋەت

4582

ئۇلار قايەمە بەر كۆدەزگىل كۆڭۈل
سەۋىنىدۇر ئۇلارنى سەۋىن ئاي ئوغۇل

يەشمىسى:

ئۇلارغا بېرىپ سەن، سەن ئالغىن كۆڭۈل
سۆيۈندۇر ئۇلارنى، سۆيۈن ئى ئوغۇل

شائىر ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا مەۋجۇت بولغان يۇقىرىقىدەك مۇراسىملارنىڭ بەزى شەكىللىرىنى ئىزاھلىغاندىن كېيىن، مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنى ۋە مېھمانلارنىڭ دىققەت قىلىشىغا تېگىشلىك ئىزاھلىرىنى سۆزلەتلەپ، بۇ توغرىدا تۆۋەندىكى بېيىتلارنى ھەدىيە قىلىدۇ:

4607

ئاشمغ تاتغانو يەسەن ئەلگىك سۇنۇپ
سەنى كورسە ئەۋلىك سەۋىنسون تۇرۇپ

يەشمىسى:

ئىزانى زەۋق بىلەن يېگىن قول سۇنۇپ
كۆرۈپ ئۆي خانىمى سۆيۈنسۇن تۇرۇپ.

4594

قايۇتۇرلۇگ ئاشقا بارمۇ ئەرسە سەن
ئەدەب بىرلە ئاش يە بىلمۇ ئەرسە سەن

يەشمىسى:

قايۇتۇرلۇك ئاشقا بارار ئىكەن سەن
يېگىن ئاندا ئاشنى ئەدەب بىلەن سەن.

4596

سەنىڭدە ئۇلۇغ ئاشقا سۇئسا ئەلىگ
سەن ئۆتۈرۇ نەلگ سۇن بۇ ئول كوربىلمىگ

يەشمىسى:

سېنىڭدىن ئۇلۇغ ئاشقا سۇنسا قولىن،
يوسۇن شۇكى، قولۇڭنى ئۇزاتقىن كېيىن.

4599

پىچاق تارتما ئاندا كۇتۇرمە سۇڭۇك
ئايى بولما قوۋداش نەسىلىكىم سەپۇك

يەشمىسى:

پىچاقنى چىقارما، غاجىما سۆڭەك
بولۇپ كەتمە چاپقاق، تۆزۈت قىلما بەك

4656

تىلەسە فۇقا بەر، تىلەسە مىزاب
تىلەسە جۇلەڭبىن تىلەسە جۇلاب

يەشمىسى:

تىلىسە فۇقا ① بەر، تىلىسە مىزاب

① فۇقا ــ شارائېنىك بىر خىلى

ھەسەل - گۈل شاراب بەر، تىلىسە جۈلاپ

4660

ئاش ئىچگۈ يەسەلەر نوقۇل ئور يەمىش
قۇرۇغ ئول يەمىش ئور بىر ئانچە سىمىش

يەشمىسى:

غىزادىن كېيىن تارت شېرىنلىك يېمىش
قۇرۇق- ھۆل يېمىش قوي ۋە ئازراق سىمىش

ئۇيغۇرلار ھەرقانداق شارائىتتا ئەدەب - ئەخلاق ۋە قائىدە-يۇسۇننى ئىنتايىن قەدىرلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇز-قول-لارنى يويۇشتىن تارتىپ تاماق تارتىش ۋە يېيىشكىچە، ئۆز ئارا ئۇچراشقاندا قىلىشىدىغان سالام - سائەتتىن تارتىپ ھەمسۆھبەت بولۇشقىچە، يۇرۇش-تۇرۇشتىن تارتىپ بىراۋنىڭ داستىخىنىغا داخىل بولۇشقىچە... دېگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئادەت قائىدىسى بويىچە تۇزۇلگەن قائىدە - يوسۇنلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىش-قىلماسلىق شۇ كىشىنىڭ پەزىلىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆيگە بىرەر مېھمان كەلگەندە خۇش پېئىللىق بىلەن تۆر ئۆيگە باشلاش، چاي تارتىشتىن بۇرۇن ئۆي ئىگىسى پاكىز تازىلانغان ئاپتۇۋا - چىلاپچا (داس-چۆگۈن) تەييارلاپ، سول قولىدا چىلاپچا، ئوڭ قولىدا ئاپتۇۋىنى كۆتۈرۈپ مېھمانىنىڭ قولىغا ئەدەب بىلەن ئۇچ مەرتىم سۇ قۇيۇش ۋە قولىنى سۈرتۈشكە پاكىز لۆڭگە بېرىش، ئارقىدىن سېن چاي قويغاندا چەينەكنى ئېگىز كۆتۈرۈپ شاقىراتما سۇيىدەك كوركۇرتىپ قۇيماسىتىن، پىيالىنىڭ لېۋىنى سۆيدۈرۈپ، كۆڭۈك ھاسىل قىلمايدىغان دەرىجىدە قۇيۇش ھەمدە پەتنۇس بىلەن

مېھمانغا سۇنۇش، مېھمان ئۇچۇن تەييارلانغان تاماقلارنى ئۆز رېتى بويىچە داستىخانغا تارتىش، مېھمانلارمۇ ئالدىغا كەلگەن تاماقنى خۇددى بوۋىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۆرسەتكەندەك ئەدەب بىلەن يېيىش، جامائەت سورۇنلىرىدا گالنى قاقىرىپ تۆكۈرمەسلىك، ياغلىق بىلەن ئېغزىنى توسۇپ چۈشكۈرۈش، تاماق يېگەندە شالاپلىتىپ ئاۋاز چىقارماسلىق، تاماقنى بولۇشىچە ئېغزىغا قاپلاپ ئېلىپ مالاچلىتىپ چاينىماسلىق، كىشىلەر ئارىسىدا خالىغانچە ئەسنەپ ئولتۇرماسلىق، ساھىبخانغا ئورۇنسىز تەلەپ قويماسلىق... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مىللىي ئادەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك نورمال ئەخلاق مىزانلىرى بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەۋزەللىكلىرى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتا-ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئاشۇ ئادەتكە كۆندۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «مەشرەپ كۆرمىگەن بالا ئادەم بولالمايدۇ» دېگەن تەمسىلمۇ ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىدا قائىدە-يوسۇنلۇق بولۇشقا قانچىلىك ئەتىبار بېرىدىغانلىقىنىڭ ئىنكاسى.

كىشىلىك ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان مۇنداق مىللىي ئورۇپ-ئادەتلەر گەرچە تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەزىلىرىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى تارىيىشى ياكى كېڭىيىشى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا، ئۇ ھامان ئەنئەنىۋىلىك ۋە ئارىسچانلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ ئادەتلەرنى ئېتنوگرافىيە جەھەتتىن مۇھاكىمە قىلغاندا، ئۇ يالغۇز ئۇيغۇرلارغىلا خاس بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئومۇمىي كىشىلىك خاراكتېرگە ئىگە ئەكەنلە

لمكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. (ئەلۋەتتىتە ھەرقايسى خەلقىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا).

شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەخلاقىي ئادەت نۇقتىسىدا يۇقىرىقىلارنى بايان قىلغاندىن كېيىن، ئونىڭغا ئۇلاپ، مېھمانغا چاقىرىشنىڭ بىرقانچە خىل بولىدىغانلىقىنى ۋە ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مەقسىتى، بار ئىكەنلىكى، شۇ سەۋەبتىن چاقىرىلغۇچى كىشى قايسىسىغا بېرىش، قايسىسىغا بارماسلىقنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، بېرىشقا تېگىشلىكلەرگە چوقۇم بېرىش، بارمىسىمۇ بولىدىغانلىرىغا بارماسلىق توغرىسىدا ياخشى مەسلىھەتلەر بېرىدۇ:

4583

قالى ئەتسەلەر ئاش ساڭا ئوغرايۇ
ئول ئاشقا يەمە بارسەۋىندۇر يېيۇ

يەشمىسى:

ئەگەر خاس زىياپەت ئاتاركەن ساڭا
يەپ ئاشنى خۇشال قىل، بېرىپ سەن ئاڭا

4584

ئاپاڭ مۇندا ناشتىن بولۇر ئەرسە ئاش
ئاڭار بارماسا يەگ كۆڭۈل بولغا باش

يەشمىسى:

بۇلاردىن تاشقىرى بولسا زىياپەت،
بارماسلىق تۇزۇكرەك، دىل چەكمىگەي دەردە.

4586

يا ئەسرۈك تۇتۇش قىلغا ئاخسۇملا غايى،

ئاشمك سىڭمەي تەك كۆكۈل ئاغرىغاي.

يەشمسى:

يا مەسلەر تۇتۇشۇپ چېدەل باشلىغاي،
ئېشمك سىڭمىگەي ھەم دىلمك ئاغرىغاي.

4587

قامۇغ بىر تودوم يەم ئاش ئىچگۈ ئۇچۇن،
ئۆزۈڭنى ئۇچۇن قىلما غەل سەن كۆچۇن.

يەشمسى:

دېمەك بىر تۇيۇم ئاش ۋە ئىچكۈنى دەپ،
بېرىپ خار ئەيلىمە ئۆزۈڭنى كۆچەپ.

بۇ پىكىرلەر گەرچە مۇندىن مىڭ يىللار ئىلگىرىكى تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنە بەلگىلىك رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

شائىرنىڭ ئۇيغۇر فولكلورى بابىدا يازغان يۇقىرىقى بايانلىرى بىلەن بىرگە، يەنە ئىسلامىيەت قاراشلىرى بويىچە ئاياللار ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ھەققىدىكى بېيىتلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ:

4517

تەشىگ قاتما ئەركە يېگۈ ئىچگۈدە،
قالى قاتتىڭ ئەرسە كەچەر كەچگۈدە.

يەشمسى:

ئايال ـ ئەر بولسۇن ھەرگىز ھەمداسقان،
ئەگەردم قوشۇلسا بۇزۇلماي مىزان.

ئاغرتۇت تىشىڭ سەن نەگۇ قولسا بەر،
ئەۋىڭ قاپىغى بەكلە يىراق تۇتغىل ئەر.

يەشمىسى:
ئەزىز كۆز خوتۇننى، نېمە دېسە بەر،
ئۆيۈڭ ئىشىگىن ئەت، يولاتمىغىن ئەر.

دەرۋەقە، تاكى ئازادلىققىچە ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ھامان ئەرلەردىن تۆۋەن تۇراتتى، فېئودالىلىق ئەرلەر ھوكۈمرانلىقى ئىسلام دىنىنىڭ بەزى شەرىئەتلىرىنى ئۆزىگە مەنپەئەتى تۇغرۇك قىلىپ، ئاياللارنى فېئودالزمنىڭ تۆمۈر قامچىسى ئاستىغا تاشلاپ بەرسە، يەنەبىر تەرەپتىن،ئەنئەنەۋى قاراشلار ۋە ئادەت كۆچى تۆپەيلىدىن ئاياللار ئەرلەرنىڭ قولىدىكى ئەركىن تاۋارغا ئايلىنىپ، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كىشىلىك ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قالغانىدى. ئۆز دەۋرىنىڭ ئابرويلۇق ئىسلام ئەربابى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەلئۇەتتە ئاياللار ھەققىدىكى مۇنداق ئىدىئالىستىك قاراشلارنىڭ تەسىرىگە يولۇقماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەبتىن 4517 – ، 4518 – بەيىتلىرىدا ئەنە شۇ خۇراپىي، باراۋەرسىز قاراشلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەخلاق ئادىتى تەرىقىسىدە تىلغا ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرنىڭ بۇ ساھەدە ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلىرىنى ئوبيېكتىپ ۋە تارىخىي يوسۇندا مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەكسىچە، ئەر – ئاياللار ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش ھەققىي تەمىن ئېتىلگەن، ئاياللار مەنپەئىتى تولۇق ھىمايىگە ئىگە بولغان بۇگۈنكى سوتسىيالىستىك ئازاد زامانىدا شائىرنىڭ ئاياللار بابىدا يازغان يۇقىرىقى يازمىشلىرىنى پۈتۈنلەي قارارلاشتۇرۇپ قايتا بازارغا سالسا، شۇبھىسىزكى،

ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر گۈمىنىڭ قايتا تىكلىگەنلىك بولۇپ بىر-
مەنە كۆلكىلىك ئىش بولمىغانلىقى هەممىگە ئايان.

دېمەك، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى قەدىمكى ئۇيغۇر فولكـ
لورىغا ئائىت يۇقىرىقىمەك كۆپلىگەن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان بولۇپ، بۇلار ئەلۋەتتە ئېتنوگرافىيە، مىللەتشۇناسلىق،
ئىنسانشۇناسلىق، ئەخلاقشۇناسلىق تەتقىقاتىدا پايدىلىق ماتې-
رىيال بولالايدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئائىلە ۋە ئائىلە تەربىيىسى تېمىسى

قەدىمكى ۋە يۇكسەك بىر مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بۇاستە مەھسۇلى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئەدەبىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە ھەم تارىخ، ھەم پەلسەپە، ھەم سىياسەتنامە، ھەم ئىجتىمائىي تەلىم ـ تەربىيە ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈش ھاياتى بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى رېئال ھاياتنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن سىستېمىلىق ئىلمىي قامۇستۇر. مەزكۇر ماقالىدە بايان قىلماقچى بولغان تېما ئەسەرنىڭ ئومۇمىي تېماتىك پىلانىدا ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرمىغان بىلەن، ئەسەر مۇئەللىپىنىڭ ئېستېتىك ئىدىيالىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان ھالقىدۇر. چۈنكى، ئائىلە ۋە ئائىلە تەربىيىسى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمى ئىجتىمائىي كەيپىياتىدا تەڭپۇڭلۇق رول ئوينايدۇ، ئائىلە تەربىيىسى، مەكتەپ تەربىيىسى، جەمئىيەت تەربىيىسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ ئورگانىك بىرلىكمىسى مۇئەييەن ھالدىكى كىشىلىك ئەخلاقنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ ئۈچ كاتېگورىيە ئىچىدە ئائىلە تەربىيىسى تەبئىي ئاساس بولۇپ، ئىنسانىنىڭ تۈپ خاراكتېرى ئائىلىدىن ئىبارەت ئەنە شۇ بۆشۈكتە يېتىلىدۇ.

ئائىلە ـ جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ھۈجەيرىسى ۋە ئەڭ كىچىك ئورگىنى، بەلگىلىك دائىرىدىكى قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىدىن قۇرۇلغان ئەڭ كىچىك تۈرمۈش بىرلىكى. ئائىلە بىر تارىخىي ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم

باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن، مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «ئائىلە ــ ئاكتىپ ئامىلدۇر، ئۇ ھەرگىز ھەرىكەتسىز ھالەتتە تۇرمايدۇ، بەلكى ئۇ، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تۆۋەنرەك شەكىلدىن يۇقىرىراق شەكىلگە كۆچىدۇ». دېمەك، بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئائىلىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئورگان بىۋاستە ھالدا ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تۈغۇلۇش ۋە ئۆلۈشىگە ئاساس بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ راۋاجلىنىدۇ ۋە مۇستەھكەملىنىدۇ. ئائىلىدىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي بىرلىك ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ئورتاقلىقىدىن تەشكىل تاپقان بولغاچقا، ئۇ ئۆزىگە تەئەللۇق ئەزالارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىجتىمائىي ئورنىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئائىلە جەمئىيەتنى ئەمگەك كۈچى، ئەقلىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى بىلەن تەمىنلەشتەك مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، ئائىلىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە نىسبەتەن بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىش ۋە چەكلەش رولى بار.

ئائىلە تەربىيىسى، شۇ ئائىلىدىكى چوڭلارنىڭ ئۆز ئەۋلادلىرىغا، ئائىلە ئىستىلىغا مۇناسىپ ھالدا ئېلىپ بارىدىغان تەربىيە ئادىتىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئۇ، ئەزالدىن پۈتۈن جەمئىيەت تەربىيىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلدى. ئائىلە تەربىيىسى، ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش، ئەۋلادلارنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت مۇھىم ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئومۇمەن، ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگەكچان، باتۇر، سەمىمىي، ئاق كۆڭۈل، راستچىل، كۆيۈمچان، مەۋقەلىك ۋە بىلىملىك

قىلىپ تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئائىلە قائىدە - يوسۇنى (ئىستىلى) ئائىلە تەربىيىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئائىلە قۇرۇلمىسىنى قوغداشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن تۈزۈلگەن بەلگە لىمىلەردۇر. ئۇ ئوخشىمىغان رايون، ئوخشىمىغان مىللەتلەر ئارىسىدا ئوخشاش بولمىغان شەكىلدە ئىپادىلىنىپ، شۇ خەلقلەرنىڭ ئەخلاق پىسخىكىسىغا ماس هالدا ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىدۇ ھەمدە مۇئەييەن دەۋرنىڭ ئەدەب - ئەخلاق مىزانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ، مىللىي ئەخلاق مىزانىغا ئايلىنىدۇ. جەمئىيەت ئەزالىرى تەبىئىي هالدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بۇنداق مىزانلار ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ پۈتكۈل ماددىي ۋە مەنىۋى هاياتىدا روشەن ئەكس ئېتىدۇ.

دېمەك، ئۆز دەۋرىدىكى رېئاللىقنى ئىسلاھ قىلىشنى نىشانلىغان مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس هاجىپ، ئۆزىنىڭ بۇ گىنىئال ئەسىرىدە ئائىلە ۋە ئائىلە تەربىيىسىگە شۇنىڭ ئۈچۈن كەڭ سەھىپە ئاجراتقان.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 62 - ، 63 - ۋە 65 - بابلىرى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت كاتېگورىيىسىدىكى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئەخلاق مىزانىدا نېمىلەرگە ئەمەل قىلىش ۋە نېمىلەردىن ھەزەر ئەيلەش لازىملىقىنى قانائەت سۈمۈولى بولغان ئۇدغۇرمىش (زاھىت) بىلەن، ئەقىل - پاراسەت سۈمۈولى ئوگدۇلمىش ئارىسىدىكى دىئالىتىك سۆھبەتكە سىڭدۈرۈپ ئۆزىنىڭ دىداكتىك ئىدىيىسىنى نامايان قىلىدۇ.

مەلۇمكى، ئەسەر مۇئەللىپى قاراخانىلار دەۋرىدىكى يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ شەخس بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى ۋە ئائىلە تەربىيىسى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئەلۋەتتە ئومۇمىي جەمئىيەت قاراشلىرىغا بېقىنماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، شۇ سەۋەبتىن بۇ تېمىغا ئائىت بەزى بېيىتلار ھا-

زىرقى زامان تەلەپپۇزىغا زىتتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن شائىر ياراتقان ماكان ۋە زامان ئېتىبارىدىن ئالغاندا، ئۇ پۈتۈن ئەسەرگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان شائىر ئېستېتىك ئېڭىغا قىلچە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ.

شائىرنىڭ ئائىلە تەربىيىسى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەت (هايات پەلسەپىسى) توغرىسىدىكى بايانلىرى مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلەشكەن:

بىرىنچى، پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيىلەش؛ پەرزەنتلەر ئائىلىنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئائىلە پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئاتا ـ بالا مۇناسىۋىتى ۋە قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى پۈتكۈل ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ تۈگۈنى بولۇپ كەلدى. پەرزەنتنى ئاسراش، قوغداش ۋە ئۇنىڭغا كۆيۈنۈش ئادەمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن جانلىقلارغا ئورتاق بولغان بىر خىل بىئولوگىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتتۇر. ۋەھشىيلىكتە ئۇچىغا چىققان يىرتقۇچ بۆرىمۇ ئۆز بالىسى ئالدىدا تەڭدىشى يوق مېھرىبان؛ ئۇ بالىسىنى قاتارغا قوشقۇچە ھەر قانداق رىيازەتلەرنى چېكىشكە رازى. بۆرىنىڭ يىرتقۇچلۇق تەبىئىتى ئۆز بالىلىرىنى تەربىيىلەپ، ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىرسىيەتلىك قانۇنىيەت نېگىزىدە شەكىللەنگەن. كەپتەر، قۇچقاچ، تۇرغاي... قاتارلىق ئۇچار قاناتلارمۇ ئۆزىدىكى فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشىنى سەزگەندىن باشلاپلا، جۈپتى بىلەن ھەمكارلىشىپ، دۈشمەنلەردىن خالىي جايىنى تاللاپ، ئىنسان ئەقلىنىڭ لال قىلغۇدەك چېۋەرلىك ۋە ماھىرلىق بىلەن بالىلىرىغا ئاتاپ «ئۇي» تەييارلايدۇ. يىراق ـ يىراقلارغا ئۇچۇپ بېرىپ بالىلىرىغا دان، سۇ تۇشۇپ بېرىشنى ئۇنتۇمايدۇ.

ئىنسان ئائىلىنى «هايۋان» بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاڭسىز

هايۋانلاردىن تۆپ ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئەمما، بالىلار كۆيۈمىدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي ئىرسىيەتلىك خۇسۇسىيەت ھەممىگە ئورتاق. دۇنيانىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىسى، ئاتا ـ بالىلىق مۇناسىۋەتنى دەۋر قىلغان ھالدا ئۆز تەڭپوڭلۇقىنى ساقلاپ قالىدىغان بولغاچقا، پەرزەنتلەرنىڭ قانداق تەربىيىلەش مەسىلىسى نوقۇل ئۆرپ ـ ئادەت مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئىجتىمائىي سوتسىئولوگىيىلىك ھادىسىدۇر ھەمدە ئىجتىمائىي ئەخلاق قائىدىلىرىنى تەتقىقاتىدىكى مەڭگۈلۈك تېمىدۇر. شۇنداق بولغاچقا، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ قانۇن، بىلىم ۋە ئەخلاق ـ پەزىلەت بىلەن ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى بىر قاتار غايىۋى قاراشنىڭ بەدىئىي مۇجەسسىمى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، ئاتا ـ بالا مۇناسىۋىتىنى ئوبيېكت قىلغان ئائىلە ۋە ئائىلە تەربىيىسى ھەققىدىكى بەدىئىي دېتاللارمۇ ئاپتور نەزەرىدىن چەتتە قالمىغان.

مەسىلەن:

4504 تۇغۇلسا ساڭا ئەي كەبى قىز ـ ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيىچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

4506 ئوغۇل ـ قىزغا ئۆگەت بىلىم ۋە ئەدەب،
بېرۇر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ.

4508 پەزىلەتنى قويماي ئوغۇلغا ئۆگەت،
ئاڭا مال بەرگۈسى يىغىپ پەزىلەت.

4059 ئوغۇلنى بىكار ـ بوش يۈرمە سەن قويۇپ،
بىكارچى بولۇر ئۇلار لاغايلاپ يۈرۈپ.

101. تولا كونا بىر سۆز مەسىلىدە كېلۈر،
ئاتا ئورنى، ئاتى ئوغۇلغا قالۈر.

يۇقىرىقى بەيىتلاردا ئاپتور ئائىلە تەربىيىسىنىڭ مۇھىم لىقىنى ھەمدە ئۇنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرىنى ئەقلىيە تۈسىدە بايان قىلىپ، ئاتىنىڭ ئورنى بالىغا قالىدۇ، دېگەن مەنتىقىي خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

دەرۋەقە، ئومۇملۇق جەھەتتىن، داستاندىكى ئاتىنىڭ ئورنى بالىغا قالىدۇ، دېگەن شەرتلىك ھۆكۈمنى فورمۇلىلاشتۇرۇپ مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئوبيېكتىپ رېئاللىق (جەمئىيەت)نىڭ، سۇبيېكتىپ ئاڭغا (كونكرېت ئىنسانلارغا) كۆرسىتىدىغان ئىجابىي تەسىرى ناھايىتى زور بولىدۇ. بۇ خۇددى «سادىن نار چىقار» دېگەن خەلق تەمسىلىگە ئوخشاش. لېكىن، بۇنى ئائىلە تەربىيىسىنىڭ كىشىلىك خاراكتېرىنى يېتىلدۈرۈشتىكى ھەل قىلغۇچ رولى بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ قويغىلى بولمايدۇ. خۇددى مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەيت قىلغىنىدەك، كىشىلىك پەزىلەت، ئىنسان خاراكتېرى ئالدى بىلەن ئائىلىدىن ئىبارەت مۇشۇ بۆشۈكتە شەكىللىنىشكە باشلايدۇ. شۇڭا ئائىلە تەربىيىسى، پۈتكۈل تەربىيىنىڭ خېمىرتۈرۈچى، ئاپتور ياشىغان فېئودالىزىم جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇشۇنداق قاراش ھەقىقەت ئوبيېكتىپ رېئاللىققا ئىگە. چۈنكى، فېئودالىزىم تۈزۈمى، ئائىلىنىڭ ئەڭ مۇستەھكەملەنگەن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئاتا ـ ئانىنىڭ بالا تەربىيىلەشتىكى بۇرچىنى ئەڭ مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلە سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ.

ئىككىنچى، ئاپتور ئائىلە تەربىيىسى ۋە باشقا ئائىلىۋى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى بايانلىرىدا، يالغۇز ئاتا ـ ئانىنىڭ پەرزەنتىنى قانداق تەربىيىلەش ھەققىدىكى يۇقىرىقى ئۇقۇت ـ

نەسىھەتلىرى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، بەلكى، يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ، ئىسلام ئەخلاقىغا دائىر كونكرېت مەزمۇنلارنى ئەسەردىكى بەدىئىي ئوبراز — ئوگدۇلمىش بىلەن ئودغۇرمىشنىڭ سۆھبىتى ئارقىلىق تىپىكلەشتۈرۈپ بايان قىلىپ بېرىدۇ.

تاماق يېيىشىمۇ بىر خىل مەدەنىيەت بولۇپ، بۇ مەسىلىمۇ يەنىلا ئائىلە تەربىيىسى بىلەن زىچ ئالاقىدار. بەزى ياشلىرىمىز جامائەت سورۇنلىرىدا، تاماق يېيىشتىكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرگە ئېتىبار بىلەن قارىمىغاچقا، ھەمىشە چوڭلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغايدۇ ياكى «تەربىيە كۆرمىگەن بالىكەن» دەپ ئەيىبلىنىشكە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، ئاپتور بۇ تېمىنى ئەقىل — پاراسەت سىمۋولى بولغان ئوگدۇلمىشنىڭ پۇتۇن جەمئىيەتكە قىلغان ئۇگۈت — نەسىھىتى تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇچىنچى، ئاپتور زىياپەتكە بېرىشنىڭ قائىدە — يوسۇنلىرىنى بايان قىلىپلا قالماستىن، يەنە 66 — بابتا زىياپەتكە چاقىرىشنىڭ قائىدىلىرى توغرىسىدىمۇ ئوگدۇلمىشنىڭ تىلى بىلەن تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىدۇ:

4644 قىچقارماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى،
قىچقىر، ياخشى قىلغىن كۆتۈش ئىشىنى.

4645 سېلىپ كۆرپە، داستىخان، قاچا تازا قىل،
يېمەك — ئىچىمىكىنى ئوبدان خىللىغىن.

4646 غىزانى ياسا پاك، ھەم تاتلىق قىلىپ،
يېسۇن زەۋقى بىلەن قولىنى سېلىپ.

4659 ئاش يەتسۇن ھەممىگە كۆرۈپ تۇر ھامان،

قەلەم ئاش يانمىسۇن سېنى تىللىمان،

دېمەك ئائىلە ۋە ئائىلە قائىدە - يوسۇنلىرى توغرىسىدىكى بۇنداق دىداكتىك مەزمۇنلار «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن ناھايىتى كەڭ ئورۇن ئالغان. ئەلۋەتتە، بالىلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلۇق بولۇپ چوڭ بولۇشى، شۇ ئائىلىنىڭ تەربىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، مەكتەپ تەربىيىسى ئەنە شۇ ئائىلە تەربىيىسىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە ئۇنى تولۇقلاش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قائىدە - يوسۇن بىلمەپدىغان ئەدەبسىز بالىلار چېلىقسا، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنى ئەيىبلەپدۇ. «چاقتا گۈناھ يوق شادىسى بۇزۇق، قىزدا گۈناھ يوق ئانىسى بۇزۇق» دېگەن تەمسىل ئەنە شۇنىڭدىن چىققان. ئائىلە پەيدا بولغاندىن تارتىپ، ھەر قايسى ئائىلىلەرنىڭ ئەمەل قىلىشىغا تېگىشلىك ئۆزىگە خاس قائىدە - يوسۇنلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ، ئائىلىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەم خاسلىق، ھەم ئورتاقلىققا ئىگە. گەرچە ئۇلار، خۇددى، «ئاساسىي قانۇن»غا ئوخشاش مۇقىم خاتىرە شەكلىدە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دىلىغا پۈتۈلگەن «خاتىرىسىز ئاساسىي قانۇندۇر». شۇ سەۋەبتىن، ئۇ، تارىختىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە داۋاملىشىپ، بىر پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئەخلاقىغا خىلاپ ھەرىكەتلەرنى ئەيىبلەش ۋە چەكلەش رولىنى ئويناپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە. نۆۋەتتە «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى بۇ نۇقتىلارنى تىلغا ئېلىش ۋە تەكىتلەش پۈتۈن جەمئىيەت كۆلىمىدە بۆلۈۋاتقان كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىشتە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىپتىدائىي ئىجتىمائىي تۈزۈم بىلەن دىنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

ئىجتىمائىي تۈزۈم ئاساسىدا پەيدا بولغان دىنىي ئېتىقاد ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ تارىخىي جەريانلىرى بولىدۇ. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ پەيدا بولۇش بىلەن تەڭلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تەبىئىي مەۋجۇت بولغان پىسخىك ھادىسە ئەمەس، بەلكى ئۇ، ئىنسان ھاياتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرى ھەققىدىكى سادىدا چۈشەنچىلىرىدىن پەيدا بولغان بىر خىل ئاڭ فورمىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك تۈرلۈك-تۈمەن ئادەتلەرنى ئادەتتە مەنىۋى ئادەت دەپمۇ ئاتايمىز، چۈنكى ھەر قانداق بىر ئىجتىمائىي ئىنسان مەنىۋىيىتىدە شەكىللىنىدىغان ھادىسىدۇر. شۇڭا مەنىۋى ئادەت ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان دائىرە ئىنتايىن كەڭ ۋە خىلمۇ خىل بولۇپ، ئومۇمەن دىنىي ئادەتلەر، ئىجتىمائىي ئەخلاق (ئىجتىمائىي ئەدەپ)، سېھىر، پەرھىز، مۇراسىم (ھېيت-بايراملار-نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەمدە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى... قاتارلىق كۆپ تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەنىۋى ئادەتلەرنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا شۇ نەرسە ھېس قىلىنىدۇكى، مەنىۋى ئادەتلەر داۋاملىق ھالدا ئىجتىمائىي ئادەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شۇ ئادەتلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن

كەن، شۇنداقلا ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرمۇ ھەمـ
شە دېگۈدەك مەنىۋى ئادەت تۇسىدە ئىپادىلەنگەن. بۇ شۇ
نى ئىسپاتلايدۇكى، مەنىۋى ئادەتلەر ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي
ئادەتلەرنىڭ روھىي دۇنيادىكى ئەكس ساداسىدىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، مەنىۋى دۇنيادا شەكىللىنىدىغان ھەرقانداق
بىر ئىقتىقاد ھادىسىسى مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنـ
كاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ يەردىكى دىن ئۇقۇمى تەبـ
ئىي خاراكتېر ئالغان ئىپتىدائىي دىنلاردىن نەرسىلەرگە چو
قۇنۇش —(拜物教)، توتېم ئېتىقادى —(拜崇腾图)، ھايـ
ۋانلارغا چوقۇنۇش —(拜崇动物)، ئۆلۈكـكە چوقۇنۇش —
(拜崇死者)، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش —(拜崇祖先)، جىنغا چو
قۇنۇش —(拜崇鬼多)، كۆپ ئىلاھقا چوقۇنۇش —(教神多)،
تەبىئەتكە چوقۇنۇش —(拜崇自然) قاتارلىقلارنى ۋە سىنىـ
پىي جەمئىيەتنىڭ ئىكاسى سۈپىتىدە ئىنسان شەخسىيىتى
ئۈچۈن يارىتىلغان ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك دىنلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالىدۇ. تەبىئىي خاراكتېرلىك ئىپتىدائىي دىنلار بىـ
لەن ئۇنىڭ راۋاجى ۋە داۋامى بولغان ئىجتىمائىي خاراكتېر
لىك دىنلار ئوتتۇرىسىدا تۈپ ماھىيەتلىك پەرقلەر بولۇشتىن
قەتئىينەزەر، «دىن دۇنياسى پەقەت رېئال دۇنيانىڭ ئەكس
ئېتىشىدۇر»①. دىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تە
رەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلگەن.
ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي باسقۇچىدا
سىستېمىسىز، مەزمۇنى ئاددىي، گەۋدىسى مۇكەممەل بولمىغان
كۆپ خۇدالىق سىستېمىلىك دىنلار بارلىققا كەلگەن. ئىپتىدائىي

① ماركس ـ ئېنگېلس: «دىن توغرىسىدا» مەسىلەتلەر نەشرىياتى 1969 يىل
ئۇيغۇرچە نەشرى، 10 ـ بەت.

دىنلارنى چوقۇنۇش ئوبيېكتى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇن خاراكتېرىگە ئاساسەن ئۈچ چوڭ گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن.

1. تەبىئەتكە چوقۇنۇش.

ئىنسانلار ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى گۈزەللىك دەۋرىدە ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان ئالەمنىڭ سىرىنى بىلمىشتىن مەھرۇم بولغاچقا، تەبىئەت ئالدىدا ئاجىزلىق قىلغان. نەتىجىدە كىشىلەر دائىم يولۇقتۇرۇپ تۇرىدىغان، ھاياتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلانغان، چوقۇنۇلىدىغان بۇنداق ئوبيېكتىدا سەزگۈ بىلەن ھېس قىلغىلى بولمايدىغان تەبىئىي خۇسۇسىيەتلەر بولغاندىن تاشقىرى، سەزگۈ بىلەن ھېس قىلغىلى بولمايدىغان خۇسۇسىيەتلەرمۇ شۇ نەرسىگە تېڭىلغان. نەرسىلەرگە چوقۇنۇشنىڭ بۇ دەسلەپكى باسقۇچىدا، ئېتىقاد قىلىدىغان كونكرېت ئوبيېكتلارغا تېخى «ئىلاھ» تۈس بېرىلمىگەن، پەقەت بۇ خىل نەرسىلەردە تەبىئەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان خۇسۇسىيەت بار، دەپ قارالغان. كېيىنچە ئوبيېكتىپ نەرسىلەرگە چوقۇنۇش ئېتىقادى تەدرىجىي ھالدا مۇرەككەپلىككە، تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا قاراپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. بۇ باسقۇچقا كەلگەندە چوقۇنۇلىدىغان ئوبيېكت كۆرگىلى ۋە سەزگىلى بولىدىغان مەنبەگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، يەنە كۆرگىلى، تۇتقىلى، سەزگىلى بولمايدىغان، ئەمما ئالدىنقىسىغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم، ھەرىكەتچان بولغان سىرلىق مەنبەگە ئىگە، بۇ مەنبە تەبىئەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان كۈچلەر خاراكتېرىنىڭ مۇجەسسەملىشى «ئىلاھ» دىن ئىبارەتتۇر، دېگەن قاراش شەكىللەندى. مانا بۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي ئىككى مەنبەچىلىك (原始二元论) نەزەرىيىسى بارلىققا كېلىپ، تەبىئەت كۈچلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشتى، بۇنداق «ئىلاھ»لار

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا ھېسسىياتىدا ئابستراكت چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولغان كونكرېت ئوبراز ھېسابلىناتتى، شۇ سەۋەبتىن ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قارام كۈچلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈمىدىنى ئاشۇ «ئىلاھ» لارغا بېغىشلاپ تەبىئىي ھالدا تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

كۆككە (تەڭرىگە) چوقۇنۇش: كۆككە بولغان ئېتىقاد قۇياش تەڭرىسىگە مەركەزلىشىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان تەبىئىي ھادىسە ــ كائىناتنى «تەڭرى» دەپ ئاتىغان ۋە ئۇنى «يورۇقلۇق ئالەم» دەپ چۈشەنگەن، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغان. «تەڭرى» ئاتالغۇسى ئەسلىدە ئالتاي شامانىستلىرىنىڭ تىلى بولۇپ، «كائىنات»، «كۆك»، «سامان» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى، بارا ــ بارا «خۇدا» (ئاللا) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «ئىلاھ» نامى بولۇپ قالغان. كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان ئىلاھ شۇنىڭ ئۈچۈن «تەڭرى» دەپ ئاتالغان ۋە قەدىمكى ئالتاي ئەپسانىلىرىدە بۇ «تەڭرى» نىڭ «قاراخان» دېگەن خاس ئىسىمىمۇ بولغان. ئۇخۇددى قەدىمكى يۇنان مېغىلىرىدىكى قۇياش خۇداسى ــ ئاپوللوغا، ئىران مېغىلىرىدىكى قۇياش ۋە يورۇقلۇق خۇداسى ــ مېھىراغا ئوخشاش يورۇقلۇق ۋە بەخت ئاتا قىلغۇچى بۇيۇك تەڭرىدۇر.

كۆككە چوقۇنۇش قۇياشنى مەركەز قىلغان ھالدا ئاسمان گۈمبىزىدە جىمىرلاپ تۇرغان ئاي ۋە يۇلتۇزلارغا بولغان ئېتىقادنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆككە چوقۇنۇش ئېتىقادى كېيىنچە خەلق ئارىسىدا ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدە تونۇمۇ قىزىقارلىق بولغان ئاستىرو ــ كوسمولوگىـ

يىلنىڭ قاراشلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان.

تۈپراقنىڭ چوقۇنۇش: بۇ ئېتىقادنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەنە شۇ تۈپراقتىن ئىبارەت ماددىي ئاساسقا تايىنىپ ھايات كەچۈرگەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان ئۇچ چوڭ تەڭرىنىڭ بىرى — يەر تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ نامى «ئىدۇق — يەر — سۇب (مۇقەددەس يەر — سۇ) دەپ ئاتالغان. «ئىدىقۇت» دېگەن نام ئاشۇ ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان (ئىدىق — قۇت — قۇت بەرگۈچى خۇدا دېمەكتۇر). ئەنە شۇ تۈپراقنى چوقۇنۇش ئېتىقادىدىن كۆپلىگەن خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي مېھرىبانلىرىدا ئەكس ئېتىلگەن «ئادەم توپىدىن يارالغان» دېگەن ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسى بارلىققا كەلگەن. يەر (تۈپراق) ئېتىقادى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تاغ ئىلاھى، سۇ ئىلاھى، ئورمان (دەل — دەرەخ) ئىلاھى قاتارلىق روھلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاساس بولغان.

يەر — سۇ روھلىرىنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋەكىلى تاغدۇر، تاغلارنىڭ يۇكسەك ھەيۋىتى قەدىمكى دەۋرلەردە ئىككى خىل تونۇشنى پەيدا قىلغان؛ بىر خىلى، تاغ تەڭرىلەرنىڭ يولى بولۇپ، ئىلاھىي كۈچكە ئىگە دەپ قاراش؛ يەنە بىر خىلى، تاغلار خىيالىي روھلارنىڭ ماكانى، دەپ قاراش. مانا شۇ ئىككى خىل تونۇشتىن تاغلارنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئېتىقادى كېلىپ چىققان. خۇددى قەدىمكى يۇنانلىقلار ئولومپوس (ئولىمپىك) تېغىنى «خۇدالارنىڭ دەرگاھى» دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغانغا ئوخشاش قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرمۇ ئۆتۈكەن، خانتەڭرى، ئۇلۇغ تاغ (يەتتە سۇ ۋىلايىتىدە) قاتارلىق ئۇچ تاغنى «خۇدالار دەرگاھى» دەپ ئولومپۇس تېغىغا تەڭلەشتۈرگەن. بۇ مۇقەددەس تاغلارغا بولغان ئېتىقاد تۈپەيلى ھون،

كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاندانلىقلىرى ئۆتۈكەننى ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى قىلغان. «ئاقساقاللار كېڭىشى» قاتارلىقلارنى ئاشۇ مۇقەددەس تاغلارنىڭ ئۈستىدە ئۆتكۈزگەن.

سۇ ۋە ئوتقا چوقۇنۇش: سۇ ۋە ئوتقا بولغان ئېتىقاد چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئومۇملاشقان ئىككى خىل ئىپتىدائىي شەكلىدۇر.

سۈنئىي ئىنسان تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ پاكلىقى، بەزىدە كەلكۈن، بەزىدە قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرىنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ئىپتىدائىي ئىنسان چۈشەنچىسىدە «سۇ ئىلاھى»نىڭ كارامىتى دەپ قارالغان. نەتىجىدە سۇ (دېڭىز، دەريا، كۆل، بۇلاق، يامغۇر...)نى مۇقەددەس بىلىپ، كۆپ خىل سۇ ئىلاھلىرىنى يارىتقان. سۇ ئېتىقادى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن خانلار ۋە قەھرىمانلار ئۆزلىرىنى سۇ ئىلاھىنىڭ پەرزەنتلىرى دەپ ھېسابلاپ، ئىسىمنىڭ بېشىغا سۇنى ئىپادىلەيدىغان «كۆل» سۆزىنى قوشۇپ ئاتاشقانىدى. مەسىلەن، «كۆل ئەركىن»، «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان»، «كۆل بىلگە قاغان»، «كۆلتىكىن»، «بىلگە كۆل قىدىرخان»، «كۆل تارقان» قاتارلىقلار.

ئوت ئېتىقادىمۇ ئىنسانلار تارىخىدا نىسبەتەن كەڭ يېيىلغان ئىپتىدائىي ئېتىقادلارنىڭ بىرى. ئىنسانلار بىلەن ئوت ئوتتۇرىسىدىكى زىچ ئالاقىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچىتىن مەدەنىيەتلىك باسقۇچقا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ناھايىتى سىرلىق بولغاچقا، ئۇ ئىپتىدائىي ئېتىقاد تونى بىلەن تولۇپ تاشقان. شۇنىڭ بىلەن مەخسۇس ئوت ئىلاھى بارلىققا كەلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئىپتىدائىي

ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئالەمنىڭ نېگىزى ــ ھايات‌لىقنىڭ ھۆلى بولغان «تۆت زات» (تۆت تادۇ ــ ھاۋا، تۇپراق، سۇ، ئوت) قارىشىنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت. ئەگەر مەسىلىگە مۇشۇنداق قارالسا، تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت بۇ ئېتىقادنىڭ ئېتنىك مەزمۇندە يەنىلا ئالەمنىڭ ماددىيلىقىدىن ئىبارەت تۈپ ئاساسىنىڭ گەۋدىلەنگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

2. توتېمىزم (توتېمىزم)

توتېمىزم ــ بىر خىل ئىپتىدائىي دىنىي سۇبىتمەدە قەبىلە ۋە قانداشلىق تاسىمىسى كىشىلەرنى ئۆزئارا چېتىشتۇرۇپ تۇرىدىغان دەۋرگە كەلگەندە بارلىققا كەلدى. ئىپتىدائىي ئىنسانلار قەبىلىنىڭ بىرلىكىنى پۈتۈن قەبىلە ئەزالىرىنىڭ بىر مەنبەدىن كەلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى دەپ قارىدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئوخشىمىغان قەبىلىلەر، ئوخشىمىغان مەنبەلەر (ئەجدادلار)غا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا ھەربىر قەبىلە ئۆز ئەجدادىنى ئەتراپىدىكى ئۆزلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە بولغان ھايۋانلار دۇنياسى ۋە ئۆسۈملۈكلەر (دەل ــ دەرەخلەر) دۇنياسىدىن ئىزدىدى. ئۆزئارا بىر ــ بىرىگە ئايلىنىش كۆز قارىشى بۇ خىل قىياسقا ئىدىيىۋى ئاساس ھازىرلاپ بەردى.

شۇنىڭ بىلەن توتېم ئېتىقادىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى بولغان ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ۋە دەل ــ دەرەخلەرگە چوقۇنۇش كېلىپ چىقتى. لېكىن ھايۋانلارغا چوقۇنۇش بىلەن توتېمىزم پۈتۈنلەي بىر نەرسە ئەمەس. چۈنكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان ناھايىتى كەڭ چۈشەنچىدۇر. توتېمىزم بولسا، ئۇرۇق دەپ ئاتالغان ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ (جەمئىيەت) ئەزالىرىنى مۇقەددەس سانالغان بەزى مەخلۇقلارغا ياكى شەيئىلەرگە باغلىنىشىدۇر.

قەدىمكى ئىپتىدائىي دىنلاردىن بىرى. ئەنە شۇ دىنىدىن تۆتەم (Totem) ئېتىقادى كېلىپ چىققان. توتېم ــ شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ تىلى بولۇپ، «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. بۇ سۆز قەدىمكى تۈركىي تىللدا «ئونگون» دېيىلىپ «ئۇزۇق بولسۇن» «قۇتلۇق بولسۇن» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن.

توتېم ــ بىر ئۇرۇقنىڭ پۈتۈن ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلانغان بەزى مەخلۇقاتلار ۋە نەرسىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ بەزىدە بىر ھايۋان، بەزىدە بىر ئۆسۈملۈك، بەزىدە دېڭىز، يامغۇر ۋە يۇلتۇزلار بولاتتى. ئومۇمەن، ئۇرۇق ئەزالىرى ئۆز توتېملىرىنى ئېتىقاد سىمۋولى سۈپىتىدە چېدىرلىرىغا، قالقانلىرىغا، بايراقلىرىغا... سىزىشاتتى. قەدىمكى ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ ھەر بىر رىدە بىرى شەخسىي، يەنە بىرى ئومۇمىي بولۇپ ئىككى توتېم بولاتتى. كۆپلىگەن ئالىملار توتېمغا چوقۇنۇش ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بولغان كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى يا كى ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن، دەپ قارايدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ نەزەرىدە توتېملار ئىنسانلارغا قارىغاندا ناھايىتى زور ئىقتىدارغا ئىگە بولغاچقا يا كى ئىلاھ دەپ قارالغاچقا، ئۇلارغا چېقىلىش قەتئىي مەنئى قىلىنغان. بۇ ناھايىتى ساددا چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن ئەينى تارىخىي شارائىتتا ئىپتىدائىي ئۇرۇق ئەزالىرى بۇخىل خىيالىي تەسەۋۋۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ باشقا ئۇرۇق كوللېكتىپىدىن (قەبىلىدىن) پەرقلىق ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن توتېمىزم مۇئەييەن ئېتىقاد نۇقتىسىدا ھەم بىر خىل ئىپتىدائىي دىنى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، ھەم ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرىنى قانائەتلەندۈرۈش ئارزۇسىنى ئىپادىلەش، ئۇرۇق جامائەلىرى باشقا ئۇرۇق

جاھائەلەر ددىن ئۆزلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن تەبىئەتتىن تالـ
لىۋالغان بەلگە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

3. ئانىمىزم (روھىناتلارغا چوقۇنۇش) ئېتىقادى. ئانىمىزم ئومۇملۇق جەھەتتىن بارلىق شەيئىلەردە ئىنسان روھىغا ئوخشاش «مەڭگۈلۈك روھ» نىڭ بارلىقىنى قوبۇل قىلغان قاراش نامى. ئانىمىزم پۈتۈنلەي دېگۈدەك مەۋھۇم غەيرىي روھ لارغا چوقۇنۇپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇـ رۇشنى ئۆزىگە باش پرىنسىپ قىلغان.

ئانىمىزم XIX ئەسىردە ئۆتكەن ئەنگلىيىلىك فولكلورـ شۇناس تىلورتەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاتالغۇ بولۇپ، ئېتنولوگىيە جەھەتتىن «ھەممە نەرسىدە روھ بولىدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئانىمىزمنىڭ قارىشىچە، روھ خالىغان ۋاقىتتا بەدەندىن ئايرىلىپ، يەنە خالىغان ۋاقىتتا بەدەنگە قايتىپ كېلىدۇ، ئۆلگەنلەر يەنە ياشايدۇ، ئۆلۈكلەر دۇنياسى ھايات لار دۇنياسىنىڭ ئەكسى، بىزنىڭ كېچىمىز ئۇلارنىڭ كۈندۈزى، ئۇلارنىڭ كۈندۈزى بىزنىڭ كېچىمىز، شۇ سەۋەبتىن يەر يۈزىدىمۇ كېچە (قاراڭغۇلۇق) بولىدۇ. ئانىمىزمدا ئۆلۈش بىلەن بەدەندىن ئايرىلغان روھلار «پاك روھلار»، «يامان روھلار» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەجدادلار روھىنى «پاك روھ» ھېسابلاپ، ئەجـ دادلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى شەكىللەنگەن. دېمەك، تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا شەكىللەنگەن «ھەممە نەرسىدە روھ بار» دەيدىغان قاراش ياكى ئېتىبىدائىـ ئىككى مەنبەچىلىك» قارىشى ئەجدادلار (بوۋىلار)غا چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى.

ئانىمىزم ۋە ئاتىمىزم ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە قەبىلە باشـ لىقلىرى سايلاپ چىقىلغاندىن كېيىن بۇ قەبىلە باشلىقلىرى

ئۇرۇق كوللېكتىپى ئارىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن ۋە يو-
قىرى ئابرويغا ئىگە بولدى. ئۇرۇق ئاقساقاللىرىغا بولغان
سېغىنىش، ھۆرمەت، تەلپۈنۈش ھېسسىياتلىرى «روھ ئۆلمەيدۇ»
دېگەن ئىپتىدائىي قاراش بىلەن بىرلىشىپ ئۆلگۈچىگە بولغان
دىنىي پوزىتسىيە ئاستا-ئاستا ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ئېتىقا-
دىغا ئايلاندى. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدىكى مەۋھۇم
روھقا ئالاقىدار ئۇقۇمنىڭ پەيدا بولۇشى مانا شۇنىڭ بىلەن
مۇناسىۋەتلىك. ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «ئىراق قە-
دىمكى زامانلاردا كىشىلەر ئۆزىنىڭ تەن تۈزۈلۈشىنى پۈتۈن-
لەي بىلمىگەنلىكى ھەمدە چۈشىدىكى نەرسىلەرنىڭ تەسىرىگە
ئۇچرىغانلىقى ئارقىسىدا، ئۇلاردا، تەپەككۇر ئەمەس بىلەن ئۇي-
غۇمەس تېنىمىزنىڭ ھەرىكىتى ئەمەس، بەلكى بىر ئۇرلۇق
ئالاھىدە بولغان، تەنىدە مەۋجۇت بولۇپ ئۇرغان ۋە ئادەم
ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىدىغان جانىنىڭ ھەرىكىتى ئىكەن،
دەيدىغان ئىدىيە بارلىققا كەلگەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن
كىشىلەر مۇنداق جانىنىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان مۇناسىۋىتى
ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزۈدىغان بولدى. ئەگەر جان ئادەم
ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىپ داۋاملىق ھايات ئۇرۇۋېرە-
دىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئۆلۈدىغانلىقى
توغرىسىدا بىرەر تەسەۋۋۇرنىڭ بولۇشىغا ئاساس قالمايدۇ؛
مۇنداق ئىدىيىنىڭ شۇ تەرەققىيات باسقۇچىدا ۋۇجۇدقا كېلىشى
ھەرگىز بىر ئۇرلۇق تەسەللى ئەمەس، بەلكى قارشى ئۇرغىلى
بولمايدىغان بىر ئۇرلۇق تەقدىر ئىدى... شەخسىنىڭ ئۆلمەيدە-
غانلىقى توغرىسىدىكى ئېتىقادىز ئويدۇرمىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك
پەيدا بولۇشىغا دىنىي جەھەتتىكى تەسەللىنىڭ ئېھتىياجى
ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نادانلىقتا ئۇرۇۋاتقان
ئەھۋال ئاستىدا مەۋجۇت دەپ قارالغان جانىنى تەن ئۆلگەندىن

كېيىن زادى نېمە قىلىشنى بىلمەسلىكى سەۋەب بولغانىدى.»①

دۇنيادىكى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇرلاردىمۇ قەدىمكى دەۋرلەردە روھىناتلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى بولغان. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە نۇرغۇن قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن جەسەتنىڭ يېنىغا قويۇپ قويغان ئوقيا، كىيىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەك قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى تېپىلدى. بۇ ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھى ھايات بولغاچقا، ئاشۇ نەرسىلەرنى ئىشلىتىدۇ، دەيدىغان ئانىمىزملىق ئېتىقادنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. تۇركىي خەلقلەرنىڭ ماكانلىرىدا ئادەم شەكلىدە ياسالغان ناھايىتى نۇرغۇن بالىمال تېكلەنگەن، بۇمۇ ئەجدادلىرى ئۈچۈن تۇرغۇزۇلغان روھىي ھەيكەلدۇر، ئەنە شۇنداق «ھەممە نەرسىدە روھ بار» دەيدىغان قاراشنىڭ تۇرتكىسى ئاستىدا ھەر خىل جىن (يەگ) لارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى كېلىپ چىقىقان. ئېپتىمدائىي ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى جىن-ئەرۋاھلار ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ماكانىدىن (ئادەم تېنىدىن ياكى نەرسىلەردىن) ئايرىلغان روھنىڭ مۇستەقىل جىسىمغا ئايلىنىشىدۇر. شۇ سەۋەبتىن ئېپتىمدائىي ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە ئۇلار (جىن-ئەرۋاھلار) ئادەتتىكى ئادەملەردىن ئۇستۇن كۈچكە ۋە بەھەيۋەت كۆرۈنۈشكە ئىگە، ئۇلار پىنھان ماكاندا تۇرۇپ بىزنى كۆرەلەيدۇ، بىزنىڭ قىلىۋاتقان ئىشلىرىمىزدىن خەۋەر تېپىپ تۇرىدۇ، ئەمما بىز ئۇلارنى كۆرەلمەيمىز ۋە سېزەلمەيمىز، ئۇلار تەبىئەتتىن ئۈستۇن تۇرىدىغان ھەرخىل ئۈسۈللار ئارقىلىق بىزگە تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ، قىسقىسى، ئۇلار ھەممىگە قادىر

① «ماركس - ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن» تالالانما، (پەلسەپە تەسىي) مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى ۹۹ - ۱۰۰ - بەتلەر.

ۋە قاتارلىرى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دەرەخنى، بەزىلىرى تاغلارنى، بەزىلىرى ئۆگكۈرلەرنى ... قىسقىسى خىلمۇخت جايلارنى ماكان تۇتۇپ، شۇ جايىنىڭ ئىگىسىگە ئايلانغان ... دېگەندەك غەيرىي قاراشلار شەكىللەنگەن. بۇ قاراشلار نېگىزىدە جىنلارنىڭ ئوبرازىدا ياخشى - يامان سۈپەتلەر پەيدا بولغان. سېھىرگەرلىك، ئەپسۇن - ئىرقۇش يولى بىلەن يامان سۈپەتلىك جىنلارنىڭ ۋەھىمىسىدىن «قورقىدىغان» ... ۋەھاكازالار.

دېمەك، ئانىمىزم ئەجدادلار روھىغا چوقۇنۇش، كۆپ خىل جىنلارغا چوقۇنۇشتەك كۆپ ئىلاھلارغا چوقۇنۇشنى مەزمۇن قىلغان بولۇپ، بۇ ئاساسەن ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە مەنسۇپتۇر، لېكىن جىنلارغا چوقۇنۇش بىلەن كۆپ ئىلاھلىق دىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. چۈنكى ئەمىلىيەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاتالمىش «جىن - يەر» بىلەن روھىي مەنبىئى - ئىلاھ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ.

ئادەتتە «ئىلاھ»لار تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1. ئىلاھلار ھەممىگە قابىل ۋە قادىر كېلىدۇ.

2. ئىلاھلار بۇ دۇنيانىڭ سىرتىدا ياشايدۇ. بۇ دۇنيادا ياشىغان تەقدىردىمۇ كىشىلەر بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىدە بولمايدۇ.

3. ئىلاھلار ئاق كۆڭۈل ۋە شەپقەتلىك كېلىدۇ. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھىمايىچىسى ۋە ياخشىلىق مۇجەسسىمى.

4. ئىلاھلار ئىنسانىي سۈپەتكە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىنسانىي سۈپەتلىرى بىلدۈرۈدىغان خاس ئىسىملىرى بولىدۇ. ۋەھالىنكى، جىنلار ئادەم سۈپىتىگە ئىگە ئەمەس، شۇنداقلا خاس ئىسىمۇ يوق. ئۇ ھەم ياخشىلىق، ھەم يامانلىق ھامىسى سۈپىتىدە تۇمەن خىل ئۆزگىرىش

هاسىل قىلالايدۇ.

كۆپ ئىلاھلىق دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىيات دەۋرى ئىپتىدائىي جەمئىيەت دائىرىسىدىن ھالقىپ چىققان بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئاستا-ئاستا پارچىلىنىپ، سىنىپىي جەمئىيەت شەكىللىنىشكە باشلىغان دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى بىرخىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكىللىرى بولۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى دىن دېيىشكە بولمايدۇ. لېكىن بۇ خىل سادىدا قاراشلارنىڭ كېيىنكى دىنىي ئېتىقادلارنىڭ شەكىللىنىشىدە بەلگىلىك رولى بولدى. ئېنگېلس كېيىنكى سۇنئىي دىنلارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى چۈشەندۈرگەندە، ستېخىيىلىك دىنلارنىڭ قوشقان تۆھپىسىنى مۇۋاپىق باھالاپ، مۇنداق دېگەنىدى: «بىراق، بۇ خۇدانىڭ ئۆزى — ئۇزاق مۇددەتلىك ئابستراكتسىيە لەشتۇرۇش جەريانىنىڭ مەھسۇلى. ئىلگىرىكى نۇرغۇنلىغان قەبىلىۋى خۇدالار ۋە مىللىي خۇدالارنىڭ توپلانمىسىنىڭ جەۋھىرى. بۇنىڭغا ماس ھالدا بۇ خۇدادا ئەكىس ئېتكەن ئادەممۇ رېئال ئادەم بولماستىن، ئوخشاشلا نۇرغۇنلىغان رېئال ئادەم ملەرنىڭ جەۋھىرى — ئابستراكت ئادەم. شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزى پىكىردىكى ئوبراز»① دەرۋەقە، توتېمىزم ۋە ئانىمىزمنىڭ ئاساسىي قاراشلىرى تەسىرىدە مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئېتىقاد سىستېمىسىغا ئىگە بولغان شامانىزم بارلىققا كەلگەن. لېكىن شامانىزممۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بىخلىنىپ، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئۇندۇرمىسى بولغان. شۇنداق بولغاچقا شامان دىنىدىكىلەرنىڭ گەرچە «قام» دەپ

① ئېنگېلس: «لىۋدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى ئۈيغۇرچە نەشرى، 122 - 123 - بەتلەر.

ئاتالغان دىن ئادەمى بولسىمۇ، لېكىن يا ئىبادەتخانىسى، ياخاس مۇقەددەس كىتابلىرى بولمىغان.

شامانىزم «يامان روھلارنىڭ تەسىملىكلىرىنى قايتۇرۇش ۋە ياخشى روھلارنىڭ ياخشىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش» دىن ئىبارەت ئاساسىي پىكىر ئۇستىگە قۇرۇلغان. شامانىزمنىڭ قارىشىچە، دۇنيا (كائىنات) ياخشى روھلار ۋە يامان روھلار بىلەن تولغان، شامان (قام، كاھىن) دەپ ئاتالغان دىن ئادەمنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن يامان روھلار قوغلىنىدۇ، ھەتتا قوغلىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئۇلار دۇشمەن ئۇستىگە بالا-قازا تەرىقىسىدە ئەۋەتىلىدۇ، ياخشى روھلار-نىڭ ياخشىلىقلىرى داۋام قىلىۋېرىدۇ. شامانىستلار ئالەمنى ئۈچكە، يەنى جەننەت — پەرىشتىلەر ماكانى، پانىي دۇنيا (يەر ئۇستى) — بەندىلەر (ئىنسانلار) ماكانى، جەھەننەم (يەر ئاستى) جىن-شەيتانلار ماكانى دەپ بۆلگەن. دىنىي ئىمتىياز جەھەتتە شامان (پېرىخۇن، باخشى) لار ھەممىگە قابىلىمز دەپىشىدۇ. ئۇلار يامان روھلارنى قوغلاپ، بىمار-لارنى داۋالىغاندىن سىرت، پال ئېچىش، سېھىرلەش، چۈشكە تەبىر بېرىش ئارقىلىق ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئالدىن بېشارەت بېرەلەيدۇ. ئاشۇ سەۋەبتىن شامانىزم دەۋرىدە ئەپسۇنچىلىق، رەمبالىلىق ۋە سېھىرگەرلىك كامال-لەتكە يەتكەن.

شامانىزم ئالدى بىلەن ئورال-ئالتاي قوۋملىرى ئارىسىدا پەيدا بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى مۇشۇ رايوندىكى خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزاق داۋاملاشقان. ئۇيغۇر-لارمۇ تارىختا ئۇزاق ۋاقىت ئېتىقاد قىلغان دىن شامانىزم بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى قۇيۇق ساقلىنىپ قالغان، ساپ ئىسلام مۇھىتىدا ياشىغان مەھمۇد

قەشقەرى ئۆزبېكنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا شامان دىنىغا ئائىت 40 تىن ئارتۇق سۆزلەرنى ئىزاھلاپ، ئىسلام دىنى شارائىتىدىمۇ خەلق تۇرمۇشىدا شامان تەسىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا گۇۋاھلىق بەرگەن.

دېمەك، تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ تەرەققىياتى بولغان روھىناتلارغا چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان ئالاھىدە ئېتىقاد شەكىللىرى ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەممىسى تەبىئەت ئېيتىقادىنىڭ ھەرخىل ئىپادىلىرىدۇر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىن كېلىپ چىققان ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ يالغان ئىنكاسىدۇر.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا پەيدا بولغان يۇقىرى قىدەك ئېتىقاد شەكىللىرى مەزمۇن ماھىيىتى جەھەتتىن ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشقان بولۇپ، ئۇرۇق كوللېكتىپىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ فولكلور تەتقىق قىلىدىغان تەبىئىي خاراكتېرلىك ئېتىقاد ئادەتلىرى دائىرىسىگە كىرىدۇ. مۇشۇ نوقتىدا ئۇ، سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىن سىنىپىي مەنپەئەت ئۈچۈن يارىتىلغان دىنلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرق تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردە كۆرۈلىدۇ:

1. خەلق ئارىسىدا ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلارنىڭ مۇقىملاشقان تەشكىلىي ئاپپاراتى بولمايدۇ. ئەكسىچە، كېيىنكى ئىجتىمائىيلاشقان دىنلارنىڭ مەخسۇس دىنىي تەشكىلاتلىرى ۋە دىنىي گۇرۇھ ئاپپاراتلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى، ئىسلام دىنى جەمئىيىتى، بۇددا دىنى جەمئىيىتى، يەھۇدىي دىنى جەمئىيىتى، داۋجاۋ دىنى جەمئىيىتى، شىنتو دىنى جەمئىيىتى (ياپونلارنىڭ

دىنى)، ھىندى دىنى جەمئىيىتى قاتارلىق دىنىي ئاپپاراتلار ۋە ئۇنىڭ شۆبە تەشكىلاتلىرى ئۆز ئېتىقادچىلىرىنى تەشكىللەيدىغان مۇقىم ئاپپاراتلاردۇر. ۋەھالەنكى، قەدىمكى خەلق ئاربىسىدىكى ھەرخىل ئېتىقادلار تېخى مۇنداق مۇستەقىللىككە ئىگە تەشكىلىي ئاپپاراتلارغا بۆلۈنمىگەن ۋە ئىجتىمائىيلاشمىغان.

2. خەلق ئاربىسىدىكى ئەپتىمدائىي ئېتىقادنىڭ بەلگىلىك چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ چوقۇنىدىغان ئوبيېكتى كۆپ خىل. لېكىن كېيىنكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بەلگىلەنگەن يۇكسەك چوقۇنۇش ئوبيېكتى بار، خۇددى خرىستىئان دىنىدىكىلەر ئاسمانغا، ئىسلام دىنىدىكىلەر «ئاللاھ» ياكى خۇداغا، بۇددا دىنىدىكىلەر بۇددا (بۇت) قا ئېتىقاد قىلغانغا ئوخشاش.

3. خەلق ئاربىسىدىكى قەدىمكى ئېتىقادلارنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان ياراتقۇچىسى بولمايدۇ. بۇنداق ئىپتىدائىي ئېتىقادلارنى قەدىمكى ئەجدادلار كۆللېكتىپ، ستېخىيىلىك ھالدا ئىجاد قىلغان. ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ياراتقۇچىسى ياكى پەيغەمبىرى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە پەيدا بولغان دەۋرىمۇ ئېنىق بولىدۇ. مەسىلەن، خرىستىئان دىنىنىڭ ياراتقۇچىسى (پەيغەمبىرى) ئەيسادۇر. خرىستىئان دىنى ئەڭ بۇرۇن يەھۇدىيلار ئاربىسىدا مىلادى 1-ئەسىردە بارلىققا كەلگەن. 1979-يىلدىكى مەلۇماتتا ئاساسلانغاندا ھازىر خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مىليارد 200 مىليونىدىن ئارتۇق مۇرىدى بولۇپ، دۇنيا ئاھالىسىنىڭ $\frac{1}{4}$ نى ئىگىلەيدۇ. خرىستىئان دىنى 150 دۆلەت ۋە رايونغا تارقالغان.

خرىستىئان دىنىنىڭ تەرەققىياتى ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئالدىنقى باسقۇچ I ئەسىرنىڭ 30 – يىللىرىدىن 60 – 70 – يىللىرىغىچە بولۇپ، بۇ مەزگىلدە خرىستىئان دىنى يەھۇدىي دىنىنىڭ بىر مەزھىپى ئىدى. 2 – باسقۇچ 1 ئەسىر ئاخىرىدىن VII ئەسىرگىچە بولۇپ، بۇ خرىستىئان دىنىنىڭ پىشىپ يېتىلگەن مەزگىلىدۇر. بۇ باسقۇچقا كەلگەندە خرىستىئان دىنى يەھۇدىي دىنىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل ۋە مۇكەممەل دىن بولۇپ شەكىللەندى.

ئىسلام دىنىنىڭ ياراتقۇچىسى مۇھەممەت پەيغەمبەردۇر. ئۇ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ئۇرەيش قەبىلىسىدىن بولۇپ، مىلادى 571 – يىلى تۇغۇلۇپ، 632 – يىلى ۋاپات بولغان. 1985 – يىلدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانى 880 مىليوندىن ئارتۇق. ئۇلار ئاساسەن ئاسىيا، ئافرىقا قىتئەلىرىدىكى 77 دۆلەتكە جايلاشقان. ھازىر 42 دۆلەتتە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى ھېسابلىنىدۇ.

بۇددا دىنىنى قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ ساكيا قەبىلىسى گاۋتاما جەمەتىدىن كېلىپ چىققان ساكيامۇنى ئىجاد قىلغان. ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرى 485 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىك ۋاقتىدىكى ئىسمى سىددا ئارتا (سانسكرىتچە مەنىسى — ھەممىگەقادىر ئەۋلىياھ دېمەكتۇر).

4. خەلق ئارىسىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقادلاردا ھېچقانداق دىنىي مەزھەپ شەكىللەنمىگەن. ئۇ تارقىلىش جەھەتتە ستېخىيىلىك ھالدا مەلۇم خەلق تويى ياكى مۇئەييەن رايون بىلەن چەكلەنگەن. ۋەھالەنكى، كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەرقايسىسىدا ئوخشاشمىغان كۆپ خىل مەزھەپلەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، بۇددا دىنى شىرائىغا تارقالغاندىن كېيىن ئۇ يەردە لاما دىنى (مەزھىپى) بولۇپ شەكىللەندى.

لاما مەزھەپدە يەنە «نىگما مەزھەپى»، «زاجا مەزھەپى»، «گېلو مەزھەپى» قاتارلىق مەزھەپلەر بارلىققا كەلدى؛ خرىستىئان دىنىدىمۇ «كاتولىك مەزھەپى»، «ئورتودوكس مەزھەپى»، «پروتىستانلىق مەزھەپى» قاتارلىق ئۇچ چوڭ مەزھەپ بار؛ ئىسلام دىنى بىرقەدەر چوڭ سەككىز مەزھەپتىن تەشكىل تاپقان. بۇلار؛ سۈننىي (ھەنەفىيە، شافىئى، مالىكى، ھەنبەلى)، شىئە (زەيىد، جەففەرى، ئىسمائىلى، ئەلەۋى)، خارىجى، باخائى، ئەھمەدى، دروزى، يەزىدى ۋە ساباتائىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىچىدە سۈننىي مەزھەپى بىلەن شىئە مەزھەپىنىڭ تەسىرى بىرقەدەر چوڭ. دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 80 پىرسەنتى سۈننىي مەزھەپتە تەۋە.

5. خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى ئېتىقادلارنىڭ مۇكەممەل ئېتىقاد سىستېمىسى يوق. كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەممىسى مۇكەممەل دىن ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى ئېتىقاد سىستېمىسىغا ئىگە. قەدىمكى ئېتىقادلارنىڭ گەرچە ئېتىقاد مەزمۇنى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تارقاق ۋە قالايىمقان ھالەتتە بولۇپ قانۇنلاشمىغان. كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇكەممەل سىستېمىلىق دىنىي دەستۇرى بار بولۇپ، ئۇ شۇ دىنلارنىڭ قانۇنىي نىزامى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى — «قۇرئان كەرىم» دۇر. خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى — «ئىنجىل» دۇر. بۇددا دىنىنىڭمۇ ھەر خىل مۇقەددەس بۇددا نوملىرى بار.

6. خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى ئېتىقادلارنىڭ قەتئىي ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇئەييەن قائىدە-قانۇنلىرى ۋە دىنىي ئەھكاملىرى بولمايدۇ، ئۇنىڭ بىر يۇرۇش ئېتىقاد ئاساسى مۇستەھكەم بولمىغان ئېتىقاد شەكلى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ھەمدە ئۇنىڭدىكى ھەرخىل سېھىرلەر ۋە

پەرھەزلەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تەبىئىي خاراكتېرلىك ئېتىقاد ئەنئەنىلىرى تەرىپىدىن ياكى مەۋھۇم «ئىلاھ ھۆكمى» تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. كېيىنكى دىنلاردا بولسا شۇ دىن تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئېتىقاد ئەھكاملىرى ۋە دىنىي قائىدە ـ قانۇنلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇتلەق ئەمەل قىلىش شەرت قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈملىرى ئوچ بولۇپ، ئۇلار بىرىنچى ئېتىقاد ھۆكۈملىرى، ئىككىنچى ئەمەلىي ھۆكۈملەر، ئۈچىنچى ئەخلاقىي ھۆكۈملەردىن ئىبارەت. ھەر بىر ھۆكۈمنىڭ مۇتلەق ھالدىكى كونكرېت مەزمۇنلىرى بولۇپ، ئۇنى ئەينەن ئورونداش مۇسۇلمانلىقنىڭ تۆپ شەرتى قىلىنىدۇ. خرىستىئان دىنىنى ئالساق ئۇنىڭدىمۇ خرىستىئانلارنىڭ قەتئىي ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك «پەرز» لىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

7. خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ مەخسۇس ھۆكۈماسى ياكى كەسپىي دىن خادىمى بولمايدۇ. پەقەت پېرىخون ۋە سېھىرگەرلەر سودا خاراكتېرىنى ئالغان سېھرىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ستېخىيىلىك ھالدا ئىپتىدائىي دىنىي قاراشلارنى باشقۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمايدۇ، ئۇلارنىڭ كېيىنكى دىن ھۆكۈمالىرىغا ئوخشاش دىنىي ئىمتىيازى ۋە تەشكىللەش ھوقۇقى بولمايدۇ. ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەممىسىنىڭ مەخسۇس دىنىي كەسىپ قىلىنغان دىن تەشكىلاتچىسى بار. مەسىلەن، خرىستىئان دىنىدىكى پاپا، روھانىي پوپ؛ ئىسلام دىنىدىكى ئەئىلام، داموللا، ئىمام، مەزىن، قارى قاتارلىقلار؛ بۇددا دىنىدىكى دالاي، لاما، راھىب قاتارلىق ئۆلىمالار شۇ دىنىنىڭ شەرىئەتىلمۇنى يۈرگۈزگۈچى ئاساسلىق تەشكىلاتچىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

8. خەلق ئارىسىدىكى ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادنىڭ

پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مۇقىم مەيدانى بولمايدۇ؛ ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مۇقىم ئىستىقامەت ئورۇنلىرى بار. مەسىلەن، ئىسلام دىنىنى جامە، مەسچىت، خانىقالارنى؛ بۇددا دىنىنى بۇتخانىلارنى؛ خرىستىئان دىنى چېركاۋلارنى مەخسۇس دىنىي پائالىيەت سورۇنى قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنداق ئىستىقامەت ئورۇنلىرى شۇ دىن مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن ناھايىتى ھەشەمەتلىك ياسىلىدۇ. دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ مۇسۇلمان دۆلىتى ھېسابلانغان ھىندۇنېزىيەدە 360 مىڭدىن ئارتۇق مەسچىت بار. جاكارتا شەھىرىنىڭ ئۆزىدىلا مەسچىتنىڭ سانى 5200 دىن ئاشىدۇ. سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مەككە شەھىرىدىكى بەيتۇللاجامەسى پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىستىقامەت قىلىدىغان مەركىزي ئورنى ھېسابلىنىدۇ.

9. خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ ئالاھىدە بەلگىلەنگەن دىنىي مۇراسىملىرى، ئىبادەت قىلىشنىڭ تەرتىپ - نىزامىلىرى، دىنىي كىيىم - كېچەكلىرى ۋە قوراللىرى بولمايدۇ. ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ ئۆزىگە خاس مۇراسىملىرى (ئىسلام دىنىدىكى روزا ھېيت، قۇربان ھېيت مۇراسىمى، خرىستىئان دىنىدىكى روژدىستوۋ بايرىمى، تېرىلغۇ بايرىمى، ئەيسانىڭ قايتا تىرىلگەنلىكىنى خاتىرىلەش بايرىمى، قاتارلىقلار) پەرقلىق دىن كىيىمى ۋە دىنىي قورال - سايمانلىرى (چېركاۋ قوڭغۇرىقى، بۇتخانا دۇمبىقى، بۇت چىرىغى، ئىسرىقدان ... مەسچىت جەينامىزى قاتارلىقلار) بولىدۇ. مۇشۇنداق پەرقلىق بەلگىلەرگە قاراپ ھەر قايسى دىن مۇرتلىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ.

10. خەلق ئارىسىدىكى ئىپتىدائىي دىن ئېتىقاد چىلىرىنىڭ ئاڭلىق ھالدا شەكىللەنگەن ئېتىقاد ئېڭى

بولمايدۇ. ئۇلار ئەزەلدىن ستېخىيىلىك ھالىدا قارىغۇلارچە، ئۆز ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتسىز كەلگەن. كېيىنكى دىن ئېتىقادچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئاڭلىق ئېتىقاد ئېڭىغا ئىگە، ئۇلار ناھايىتى ئىنىق ھالدا ئۆزلىرىنىڭ قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى بىلىدۇ، ھەممە ئىشىغا شۇ دىنىي ئاڭ يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئەكسىچە، ئېتىقادىمي دىن ئېتىقادچىلىرى ئاڭلىق ھالدا ئۆزلىرىنىڭ قايسى دىن مۇرىتى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقى پەرقلەردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، خەلق ئاريىسىدىكى ئېتىقاد ئادەتلىرى ئاھايىتى روشەن ھالدا تەبىئىي ھالەتكە ۋە ستېخىيىلىك ھالەتكە ئىگە. مانا بۇ خەلق ئاريىسىدىكى ئېتىقادنىڭ ئىنتايىن چوڭ سىرلىقلىقى، كۆپ خىللىقلىقى، كۆپ قاتلاملىق قۇرۇلمىلىقى، خۇراپىيلىقى ھەمدە ئەينى ۋاقىتتا خەلق تۇرمۇشى بىلەن ھەمنەپەسلىكتەك بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرىنى بەلگىلىگەن. بىز بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى فولكلور نۇقتىلىسىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەتنى بىلىش جەريانىسىدىكى ئوي-پىكىر ۋە تەسەۋۋۇرلىرىغا ياغلاپ تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

دەرۋەقە، خەلق ئاريىسىدىكى ئېتىقادىمي ئېتىقادلار مۇكەممەل پەلسەپە ۋە ئەخلاق سىستېمىسىنى ئۆزىدە ھازىرلىمىغاچقا (ئەلۋەتتە ھازىرلىيالمىشمۇ مۇمكىن ئەمەس) ئۇنىڭ ۋارىسچانلىق خۇسۇسىيىتى ھامان ئۆزگەرمەي قالمايدۇ. ئىلمىي كۆزقاراشنىڭ ماتېرىيالىستىك تەلىماتلىرى خەلق ئاريىسىدا ئومۇملاشقانسېرى خەلق ئاممىسى تەبىئىي ھالدا ئاشۇ خىل ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ئادەتلىرىدىن قول ئۈزۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلمىي بولغان يېڭى ئېتىقاد ئېڭىنى تۇرغۇزالايدۇ. بۇنداق ئاڭ ھەقىقىي ھالدا ماددىي

ئىشلەپچىقىرىش كۆچىگە ئايلىنىپ جەمئىيەتنىڭ قىياپىتىنى يېڭىلاش رولىنى ئوينايدۇ. لېكىن ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ئادەتلىرى خەلق ئاممىسىغا چوڭقۇر سىڭگەن روھىي پىسخىك ھادىسە بولغاچقا، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە يوقىلىش جەريانلىرىغا تارىخىي ھالدا مۇئامىلە قىلىش لازىم.

ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكىللىرى بىلەن ئىجتىمائىيلاشقان دىنىي ئېتىقادلارنى خاراكتېر جەھەتتىن ئۆزئارا سىلىشتۇرغاندا شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەككى، دىننىي مىللىي مەدەنىيەتۋە مىللىي پىسخولوگىيىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ قاراشقا زادى بولمايدۇ. دىنىي ئەنئەنە ۋە خۇراپىي ئادەتلەرنى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە شەكىللەنگەن خەلقنىڭ ھەقىقىي ئەنئەنە ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە «تەڭلەشتۇرۇش» پەقەت ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى دۇشمەنلىرىمىز ئۈچۈن پايدىلىق. شۇڭا قەدىمكى ئەنئەنىلەرنىڭ مىللىي ۋە ئىنتېرناتسىئوناللىق دېئالېكتىكىسىنى پىشىپ بېرىش پەقەت نەزەرىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن زور ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

«نوروز» بايرىمى توغرىسىدا

«نوروز» بايرىمى قويۇق مىللىي سەنئەت تۈسىگە ئىگە بولغان، ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئادەتنوگرافىيىسىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئادەت، ئېتىقاد، ئىدىيىۋى ئىشەنچ ۋە ئېستېتىك قاراشلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇراسىم شەكلىدە ئىپادىلىنىشى بولۇپ، كۆلىمىنىڭ كەڭلىكى ھەمدە مەزمۇنىنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن باشقا ئىجتىمائىي مۇراسىملاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

«نوروز» نىڭ لوغەت مەنىسى «يېڭى كۈن»، «باش باھار» دېمەكتۇر.

دېمەك، «نوروز» دېھقانلارنىڭ كونا كالېندارى بويىچە 1 ـ ئايىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچىلى قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ھاياتىدىن دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك ھاياتىغا كۆچۈش ئارقىسىدا، يىلنىڭ ئايلىنىپ تۇرغۇچى پەسىللىرىدە تۈرلۈك مۇراسىم ۋە بايرام ئۆتكۈزۈش ئادىتىگە كىرگەنلىكى ھەققىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار بار. ئەنە شۇنداق تېياتىر خاراكتېرىنى ئالغان مۇراسىم ۋە بايراملار ئەينى مەزگىلدىكى قۇلدارلىق تۈزۈمى دەۋرىدە جامائەت ئىشلىرىنى تەشكىل قىلىش بىلەن ئالاقىدار بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدە

ئىجتىمائىي ۋە تەربىيەۋى ئەھمىيىتى بولغان باھاردا تەبىئەتنىڭ ئويغىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان يىل پەسىللىرىنى ئۇلۇغلىغۇچى مۇراسىملاردىن بىرى «نوروز» بايرىمى بولۇپ، ئۇ قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئويغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن، ئەزەربەيجان، تاجىك قاتارلىق خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان ۋە ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ قەدىمكى ئەنئەنىۋى بايرىمى شەمسىيە كالېندارى بويىچە يىل ئاخىرلىشىپ، يېڭى يىل كىرگەن كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ ئەسلىدە يېڭى يىل بايرىمى بولۇپ، كېچە بىلەن كۈندۈز ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن تەڭشىلىدىغان مىلادىيە كالېندارى بويىچە 3 - ئايىنىڭ 21 - 23 - كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

«نوروز» قىش زىمىستان تۈگەپ، پۈتۈن تەبىئەت ئويغانغان، قار - مۇز ۋە توڭلار ئېرىپ، ئەگىزلەر ۋە ئېرىق - ئۆستەڭلەردە سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىشقا باشلىغان، دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلارغا سۇ يۈگۈرۈپ، كۆكىرىپ چېچەكلەشكە يۈز تۇتقان، دېھقانلار ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا كىرىشىدىغان گۈزەل باھار، پەسلىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇ باھارنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە، كىشىلەر قەلبىدە شاد - خۇراملىق گۈزەل تۇيغۇ ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھال نوروز قوشاقلىرىدا ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن:

نوروز كەلدى جاھانغا، جاھان بولۇر ئەرزانلىق،
ياغدىلەر ئايبنسان ① بۇغدايلار بولۇر دانلىق.
ئاچ - ئوروق ھەم كەمبەغەل بارچىسى بولۇر نانلىق،

① ئايبنسان — باھار يامغۇرى، نوروز تامىقىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

نانـغا تويۇپ ھەر گاداي ئۆيمده قىلۇر خانـلىق،
توخۇلار تۇخـۇم باسمپ، چۆجـلەر كۆنـەدۇر بۇ كۈن.

كەلـدى نوروز يىل باشى، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى،
نوروز دىبان كىلۇرلەر، خاتۇنلەرنىڭ تۇركىنى.
گۈللەر قىسمپ قىز ـ ئوغۇل ئەگرى قويار بۆكىنى،
مىلىس ① قىلمپ ئويىنمشار ئاچۇر كۆڭۈل مۇلكىنى.
قايغۇ ـ مىھنەتلەر كىبتمپ، يايراشۇر كۈنـدۈز بۇ كۈن.

بۇ بىيىتلاردا كونا يىلنى ئۇزىتمپ، ئۇنىڭ بىلەن خوشلىشىش، يېڭى يىلنى قۇتلۇقلاپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق بولۇشىنى تىلەشتىن ئىبارەت مەزمۇن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

«نوروز بايرىمىنىڭ» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا زادى قاچاندىن باشلاپ پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق تارىخىي مەلۇماتلار يوق، لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسىدە تېپىلغان بەزى ساپال قاچىلار ۋە قىيا تاشلاردىكى نوروز مۇراسىمىغا قىياسەن ئويۇلغان سۈرەتلەر ئۇنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا شەكىللەنگەنلىكىدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ.

دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك ھاياتىغا خاس شەكىللەنگەن «نوروز بايرىمى» نىڭ قەدىمكى پائالىيەت شەكىللىرىدىن قارىغاندا، ئۇ، قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ ئەنئەنەۋى دىئونىس مۇراسىملىرى بىلەن خاراكتېرى جەھەتتىن ئوخشاشلىقىغا ئىگە. قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ مەي ۋە ئەيش ـ ئىشرەت

① مىلىس ــ مەيلىس دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر يەرگە جەم بولۇپ، كۆڭۈل ئاچىدىغان مەللىي ئويۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھازىر قۇمۇل رايونىدا «مايسا مەشرىپى» نامى بىلەن داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

خۇداسى ـ دىئونىس شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇ مىللىي بايرىمى، ئېرامىزدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن باشلاپ يۇنانلىقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلىش بىلەن بۇ رايونلارغا سىڭىپ كىرگەنلىكى ھەمدە بۇ جايدا ياشىغۇچى يەرلىك خەلقلەرنىڭ مەھەللىۋى مۇراسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ناھايىتى زور تەنتەنىلىك ۋە دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان «نوروز بايرىمى» بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى مەلۇم. بۇنىڭغا تېرمىزدىن تېپىلغان ئىدىشتىكى ئويما سۈرەتلەر، بۇخارادىن تېپىلىپ ھازىر بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان كۈمۈش ئىدىشتىكى سۈرەتلەر، بەدەخشاندىن تېپىلغان كۈمۈش ئىدىش ۋە تۈركمەنىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى نىسادىن تېپىلغان سۆڭەكتىن ئىشلەنگەن ـــ قەدەھتىكى ھەربىكەتلىك سۈرەتلەر ھەمدە «قارا سۇك مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان. قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە ئائىت تارىخىئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىكى سۈرەتلەر ئىسپات بولالايدۇ. يۇقىرىقى يادنىكارلىقلاردا تەسۋىرلەنگەن سۈرەتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە خاس ئىكەنلىكىنى پرفېسسور A . Г پۇگاچېنكوۋا نۇرغۇن ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەرگەن①

مەشھۇر ئالىم ئابۇ رەيھان بېرونى (973 — 1048) ئۆزىنىڭ «كىتابى ئات ـ تەۋھىم» (چۈشەندۈرۈش كىتابى) ۋە «ئەل ـ ئاسار، ئەل ـ باقيا» ئەسەرلىرىدە ئەرەب ئىستېلاسىدىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقلەر تارىخىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان «نوروز بايرىمى» توغرىسىدا

① ئالىملىرىمىز مەدەنىيىتى ـــ تېلېمغانلار دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بىلەن يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تارىلاشمىسىدىن تەركىب تاپقان. ئۇ، يۇنان ھۆكۈمدارى ئىسكەندەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغان دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

① «ئۆزبېك تىياتىرى» ژاشكەنت. 1975 ـ يىل نەشرى، 60 ـ بەت.

مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇيغۇلقاسىم فىردەۋس ئۆزىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا كۆرسىتىشىچە نوروز — جەمشىت دەۋرىدە بايرام دەپ ئېلان قىلىنغان. بۇ بايرامنى شائىر مۇنداق تەرىپلىگەن:

جاھانغا زىيا نۇر چاچار پادىشاھ،
بۇ نوروز كۈنى بولدى تەخت ئۆزرەجاھ.
يىغىلدى ئۇلۇغلار بارى شادۇ خۇش،
مەيۇ، ئۇسسۇل، چالغۇ تېپىپ كۆپ خۇرۇش.①

ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا نوروزنى تىلغا ئېلىپ «نوروزدىن كېيىنكى تۇنجى باھار» ئېيىنى (ئوغلاق ئاي) دەيدۇ. چۈنكى بۇ ئايدا ئوغلاق چوڭ بولىدۇ» ② دەپ كۆرسىتىدۇ. 14 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ئەلىشىر ناۋائى ئۆزىنىڭ «چاردىۋان» ناملىق ئەسىرىدە مۇقام ناملىرى قاتارىدا «نوروز مۇقامى»نى تىلغا ئالغان ھەمدە ئۇنىڭ «نوروز بۇزرۇك»، «نوروز ھۈسەيىنى»، «نوروز كۈچەك»، «نوروز بوسبىللا»، «نوروز راست»، «نوروز سۇلتانى» قاتارلىق كۆپلىگەن ۋارىيانتلىرى بولغانلىقى مەلۇم.③

15 - ئەسىردە ياشىغان بەلخلىق تارىخچى خاۋەند شاھ مىرخاۋەند ئۆزىنىڭ «رەۋزە توسساپا» ناملىق ئەسىرىدىمۇ «نوروز بايرىمى» توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «چىڭگىزخان... شەرق پادىشاھى بولۇپ، يېڭى يىلنىڭ نوروزچىدىرىنى قۇرغان پەسلىدە شەرەپ بارگاھى ئۈستىگە

① سۆزبەت ئۆزبېكستان، 1968 - يىل، 31 - مارت 76 - سان.
② «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم 54 - بەت.
③ ئا. مەخسۇم «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى12 مۇقام ھەققىدە» ئۇيغۇرچە نەشرى، 22 - بەت.

چىقتى. ئۇنىڭ خاقانلىق دەۋرى قەبرى - ياش بارلىق ئەل - ئۇلۇسقا ئايلاندى. باھارنىڭ خۇش پۇراق شامىلى ئەۋەتكەن خۇش خەۋەر ئەلچىسى ئۆلۈك ھالەتتىكى يەرنىڭ تىرىلگەنلىك خەۋىرىنى ئەيش - ئىشرەت ئەھلىنىڭ قۇلاقلىرىغا ئاڭلاتتى. باھار زىننەتچىسى گۈل - چېچەك ئويۇنلىرىنى چىگىل كۆز - لىرىگە تىركەپ زىننەتلىدى...»①

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ «نوروز بايرىمى» غا مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئېلىمىزنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدىكى خاتىرىلەرمۇ بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ. بۇ ھەقتە تاڭ دەۋرىنىڭ تارىخچىسى خويلىنىڭ «مۇزىكا تەزكىرىسى» ناملىق كىتابىدىكى خاتىرىلەر بىلەن شاڭدا ئەپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي دىيار ۋە چاڭئەن مەدەنىيىتى» (唐代西域长安文明) ناملىق كىتابىدىكى خاتىرىلەر مەزكۇر جەھەتتىن ئوخشاش، بۇ كىتابلاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «نوروز بايرىمى» نىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى، ئۇ، تىياتىرلاشقان ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇپ، تۈرلۈك ئويۇنلار ئويىنىلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدا يەنە تۆلپار ئۇستىدە ئويناىدىغان «خونتۇ ئۇسسۇلى»، «سالما تاشلاش ئۇسسۇلى»، «ئوغلاق تارتىش ئۇسسۇلى»، ھايۋان قىياپىتىدىكى نەقابلىق ئۇسسۇللار، گويزى (كۇچا) ئۇسسۇلى قاتارلىق كۆپ خىل ئۇسسۇللارنىڭ ناخشا ۋە مۇزىكىغا تەڭكەش ھالدا ئويىنىلىدىغانلىقىنى مۇشۇنداق نەقابلىق ئويۇنلار ئارقىلىق كونا يىلنى ئۇزىتىپ يېڭى يىلنى كۈتۈۋالغانلىقى، جەمئى - ئالۋاستىلارنى قوغلاپ خەلقتە ئاسايىشلىق تىلىگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. شۇنداقلا يەنە بۇ بايرامنىڭ نامى ئەينى ۋاقىتلاردا يەرلىك تىلدا سۇمۇز

① دەۋرە توساپا - تەرجىمە ئورنىغا ئالى، 10- بەت «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1986 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 3- سان 40 - بەت.

(遮莫苏) دەپ ئاتالغانلىقى، بۇ ئەسلىدە غوز تىلى بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىي دىيارىدىكى كۇسەن ئېلىدە بارلىققا كەلگەنلىكى بايان قىلىنغان.

«سۇموز» ئاتالغۇسى ھەققىدە ھازىرغىچە ھەرخىل ئىزاھلاش مەۋجۇت، شاڭدا ئەپەندى يۇقىرىقى كىتابىدا «سۇموز» نوروز قوشاقلىرىنىڭ «مەپىئىلىنىڭ نامى»، دەپ كۆرسىتىدۇ. قەشقەرلىك مەشھۇر بۇددا ئالىمى ئۇيغۇر (732 — 820) ئۆزىنىڭ «نوم سۆزلۈكلىرىنىڭ شەرھىسى» ناملىق كىتابىدا: «سۇموز غەربىي دىيار ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۆزى بولۇپ، ئەسلى سامۇز دەپ ئاتىلاتتى. بۇ پۇتۇن غەربىي كۇچا ئېلىدىن چىققان. ئۇنىڭ ئۆز نەغمىسى ھېلىمۇ بار. بۇ يىرتقۇچ سۈرەتلىك يا بولمىسا جىن - ئەرۋاھلار سۈرتىنىدە ئىقابلار تاقاپ ئويلىنىدۇ ۋە ياكى ئۆتكەن كىشىگە لاي - سۇ چېچىپ ياكى قولغا سالما، ئىلمەك ئېلىپ ئۆتكەن كىشىنى تۇتۇپ قىزىقچىلىق قىلىدۇ»① دەپ يازغان. ھەنزۇچە باشقا مەنىلەردىمۇ، مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ.

ئەڭ قەدىمكى نوروز مۇراسىملىرىنىڭ ئەسىرگىچە يېتىپ كەلگەن شەكىللىرى توغرىسىدا ئەرەب ئالىمى ئەل خىسراۋنىڭ تۆۋەندىكى مەلۇماتلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن نوروز بايرىمى پائالىيەتلىرىنى سىنىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ:

«... نوروزدا، يىگىرمە بەش كۈن ئالدىن سارايدا خىشتىن 12 بۆلەك سۇپا ئېتىز ياسىلىدۇ. ئۇلاردىن بىرىگە بۇغداي تېرىلىدۇ باشقىلارغا رەت بويىچە ئارپا، شال، ماش، قوناق، لوبيا، نوقۇت، كۈنجۈت ... تېرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھوسۇلىنى

① ئا. مەمتىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ئاخشا-ئۇسۇل سەنئىتى» 75—76-بەت.

يىغىشتا ناخشا ئېيتىلمىدۇ. ساز چېلىنمىدۇ ۋە ئۇسسۇل ئويناپمىدۇ. دان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ئېتىز، مەيدانلارغا چېچىۋېتىدۇ. ئەگەر بۇ ئۇرۇق ياخشى ئۇنسە بۇ يىلقى ئېكىنلارنىڭ ئۆسۈشى ياخشى بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. پادىشاھ يېنىدا ئۇنىڭغا ئاتاپ باھار قوشىقى ئېيتىلمىدۇ، پادىشاھنىڭ زەپەردەسىت قەھرىمان ئوغۇللىرى ھەققىدە، يامغۇر ۋە يولتۇزلار ھەققىدە ... مەخسۇس قوشاقلار ئېيتىلىدۇ»①. ئالىم K كىرتبېر 19- ئەسىردە ئۆزى كۆرگەن بىر نوروز بايرىمى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «كىشىلەر يېڭى كىيىملەر كىيىپ، ياسىنىپ، قالپاقلىرىنى قەغەز گۈللەر بىلەن بېزەپ كەتتى. ئۇلار شەھەر ئەتراپىدىكى ئېڭىز ئېگىز جايغا بارىدى، ئۇ يەردە ناغرا، نەي ۋە باشقا مۇزىكا ئەسۋابلىرى چېلىنىپ، ھەممە جاي ھەرخىل ئويۇنلارنىڭ شاۋقۇنى بىلەن تولغانىدى.» ② يۇقىرىقى خاتىرىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا نوروز بايرىمىنىڭ خېلى ئۇزاق تارىخقا ئېگە ئېكەنلىكىگە بولغان چوڭقۇر ئىشەنچىمىزنى ۋە تەسەۋۋۇرىمىزنى كۈچەيتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «نوروز بايرىمى» نىڭ بىرقەدەر ئومۇملاشقان قائىدە - يوسۇنلىرى مۇنداق: نوروز كىرىشى بىلەن كىشىلەر يېڭى يىل شەرىپىگە شاد-خۇراملىق ئەكس ئەتكەن تۇرلۇك شېئىر - قوشاق («نوروزنامە») لارنى يېزىپ تەييارلايدۇ، نوروز كۈنى كىشىلەر چىرايلىق ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىشىپ، يۇرت جامائەت بويىچە مۇقەددەس ئىبادەت ئورۇنلىرىغا، ھاۋالىق ۋە مەنزىرىلىك جايلارغا، دەريا بويلىرىغا ۋە ئاۋات بازارلارغا جەم بولۇپ توپلىشىدۇ. بۇ مەيداندا قىزىقارلىق، يەرلىك مىللىي ئويۇنلار ئويناپمىدۇ. قوشاقچىلار شېئىر ۋە قوشاق توقۇشىدۇ. ناخشىچى

① ② «ئۇزبېك تېياتىرى»، تاشكەنت، 1975-يىلى 99-بەت.

ۆه سازەندىلەر نەغمە ناۋا قىلىشىدۇ. ئۇستۇلچىلار ئۇسسۇل ئويۇنىشىدۇ، ۋايىزلار (مەدداھلار) داستان ۆه قىسسەلەرنى ھېكايە قىلىشىدۇ، قاۋۇل يىگىتلەر چىلىشىپ پالۋانلىق مەيدانىدا ئۆزلىرىنى سىنايدۇ. ئۇچقۇر چەۆەندازلارنى ۆه ئۇچقۇر ئاتلارنى تاللايدۇ. ئوغلاقچىلار ئوغلاق تارتىپ ئۆزلىرىنىڭ ئات ئوستىدىكى ماھارىتىنى نامايان قىلىدۇ. چاقپىلەك (سارغايدى) ئوستىدىكى قىز - يىگىتلەر خوشاللىقتىن بۇلۇت ئوستىدە قاڭقىپىدۇ، ئېگىز دار ئوستىدە يۆكسەك ماھارەت كۆرسىتۈاتقان داۋازلار باتۇرلۇقى ۆه چەبدەسلىكى بىلەن پۈتۈن تاماشىبىنلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ... قىسقىسى، ھەربىر كىشى ئۆزىگە خاس ماھارىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، چەكسىز شاد - خورامىلىق ئىچىدە بايرام تەنتەنىسى قىلىدۇ. نورۇز مۇراسىملىرىغا ھەتتا مەكتەپ بالىلىرىمۇ، كوللېكتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ، ئۇلار رەتلىك سەپ بولۇپ، گۈللۈك تاختىلارغا ھۆسن خەت شەكلىدە يېزىلغان «نورۇزنامە» لەرنى كۆتۈرۈشۈپ، ئۇنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتىدۇ، ھەمدە ئۇنلۈك دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ. «نورۇزلۇق»، «ھەپتە سالام» ئارقىلىق بۇ ئاممىۋى بايرامنى قىزغىن تەبرىكلىشىدۇ. بۇ خىلدىكى «نورۇزنامە» لەر ياش ئوقۇغۇچىلارنى ئىلىم - مەرىپەتلىك بولۇشقا، ئەخلاقلىق ۆه پەزىلەتلىك بولۇشقا ئۇندەيدۇ. مەسىلەن:

كېلىڭپتۇر خۇش مۇبارەك ئۇشبۇ كۈن ياره‌نلەر - ياره‌نلەر
ئەجەب مۇزلۇق دەرەخلەرنى يارار كۈن - كۈندە بورانلار،
تەرەددۇت بىرلە مەكتەپتە ئوقۇپ، ئوغلانلار - ئوغلانلار.
بولۇپ بىر كۈنى ئالەمدە زور ئىنسانلار - ئوغلانلار.

بۇنىڭدىن باشقا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆز ئۆيلىرىگە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا، قوشنا - قۇلۇملىرىغا ئاپىرىدىغان ھەدىيە قىلىدىغان «نورۇزنامە» لىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا بالىلىرىنى ئوقۇتۇپ، ياخشى

ئادەم قىلىش ھەققىدە دالالەت قىلىندۇ. مەسىلەن:

كەلدى نوروز كەلدى بۇگۈن، ئەرشى بىنا ئەتكىلى،
بارچە ئادەم كۆڭلىنى شاد - خۇرام ئەتكىلى.
ھەر كىشى موللىسىدىن ئالسۇن دۇئا كۆڭلىنى،
مەرىپەتكە تولدۇرۇپ گۈلى - گۈلزار ئەتكىلى.

بەزى رايونلاردىكى نوروز بايرامىدا (پامىر ئېتىكمەنلىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا) بىرقەدەر قەدىمىي بولغان ئەنئەنىۋى «يولۇاس ئويۇنى»، «شىر ئويۇنى» ئوينىلىدۇ.

بىر ئادەم يولۇاس شەكلىدە نىقابلىنىپ ئىككى دانە خوتەن تەلپەكنى قۇلاق قىلىدۇ. تۆت پۇتلۇق بولۇپ، يولۇاس ھەرىكىتىنى دورايدۇ. بىر كىشى قولىدا قىزىلگۈل تۇتۇپ «يولۇاسنى» ھەر خىل ئۇسسۇلغا سالىدۇ. ساز ئورنىدا قويچى راۋابنى بىلەن بالمان ۋە داپ تەڭكەش قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا يولۇاسچە ياسانغان كىشى نىقابىنى يېشىپ تاشلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا قىزىل گۈل تەقدىم قىلىنىدۇ. يەنە بەزى رايونلاردا «ئارغىماق ئويۇنى» ئوينىلىدۇ؛ بىر كىشى ياغاچ «ئارغىماق» بىلەن بايرام كىيىملىرىنى كىيىپ ئۇسسۇل ئويناپ مەيدانغا كىرىدۇ. بۇنىڭغا نەي تەڭكەش قىلىنىدۇ. بۇ ئويۇنلارنىڭ ھەممىسىدە باھارنى قارشى ئېلىش قىش - زېمىستانىنى قوغلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان.

«نوروز» بايرامىدا «نوروزلۇق» ئاياغلاشقاندا جامائەتتىن يېغىش قىلىپ چوڭ داش قازان ئېسىلىدۇ. بەزى ئائىلىلەر چامىسىنىڭ يېتىشىچە «نوروز ئېشى» تەييارلاپ («نوروز ئېشى» كۆپىنچە بۇغداي، قوناق، ئارپا يامىسى، نوقۇت، كۆك ماش، قاق، جىگدە، چامغۇر، سامساق، گۆش، قوينىڭ كاللا - پاقالچىقى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرغان كۆجە ياكى ئۇماچ بولىدۇ) مۇراسىم مەيدانىغا ئېلىپ بارىدۇ. «نوروز ئېشى»

ئادەتتە «ئابېنسان» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ غەزانى كۆپچىلىك دەرقەمدە ئولتۇرۇپ ئەشتىما بىلەن يېيىشىدۇ. «نوروز بايرىمى» نىڭ بىزگە مەلۇم بولغان بۇ خىل قائىدە - يوسۇنلىرى ئۇيغۇرلار بىرقەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدىكى دېھقان - چارۋىچىلار ئارىسىدا ھازىرغا قەدەر ئاساسىي جەھەتتىن ئەينەن ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئاتاقلىق تىلشۇناس، يېتۇك ئالىم مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئوپالدىكى مازىرىغا (ھەزرىتى مولالام مازىرى) يېقىنقى يىللارغىچە قەشقەر ئەتراپىدىكى رايونلاردىن كۆپلىگەن كىشىلەر كېلىپ «نوروز بايرىمى» ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن بۇ جاي ھازىرغىچە «نوروز بۇلاق» نامى بىلەن مەشھۇر ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان.

باشقا رايونلاردا ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل بۇ ئەنئەنىۋى مىللىي مۇراسىم ئاشكارا ئۆتكۈزۈلۈش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالغانىدى. پەقەت پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپچىلىك رايونلىرىدا بۇ بايرام قايتا ئەسلىگە كېلىپ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ خۇشاللىقىنى ئىپادىلەيدىغان يېڭىچە مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىلدى.

ئومۇمەن ئالغاندا، «نوروز بايرىمى» ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشىدا ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇنىۋېرسال خاراكتېرلىك مەۋسۇم مۇراسىمى بولۇپ، ئۇنى خۇددى دولان مەشرەپلىرىگە ئوخشاش خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپى دېيىشكە بولىدۇ.

دەۋر ۋە خەلق ئەدەبىياتى

خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دەۋر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مەقسەت يېڭى دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەقدىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

بىزگە مەلۇمكى، خەلق ئەدەبىياتى «خەلق، مۇھىمى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى» ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بالىلىق (گۆدەكلىك) دەۋرىدە، يەنى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغان بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى شەكىللىرىيەت گۈلىستانىدۇر. بۇ، «گۈلىستان» شەخس زاكالەتتىن مۇستەسنا هالدا ستېخىيىلىك تۈس ئالغان كوللېكتىپ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ بەدىئىي ئەسەرلىرى بىلەن تولغان شۇنداق بىر تەبىئىي خەزىنىدىكى؛ ئۇنىڭدا تېخى هېچقانداق ماددىي ۋە مەنىۋى چېگرا بىلەن چەكلەنمىگەن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ سادىدا تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇرلىرى جۇلالىنىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ قۇدرەتلىك هاياتىي كۈچكە ئىگە.

خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا هەققىدىكى تونۇشى ۋە چۈشەنچىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرخىل ئالاهىدە خۇسۇسىيەتلىك ئاڭ فورمىسى سۈپىتىدە، تەبىئەت ۋە تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچلەرنى فانتاستىك ئۇسۇلدا ئوبرازلاشتۇرۇش ئارقىلىق هاياتلىقنىڭ مەنىۋى ئوزۇقى بولغان ئىدى. خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ستېخىيىلىك خاراك-

تەرىمۇ ئەنە شۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە شەكىللەنگەن بولۇپ، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن بۇ دەۋر تارىختا «ئەپسانىچىلىق دەۋر» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىيەتنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان مەدەنىيەت تارىخىنى ۋاراقلىساق ئۇنىڭ بىرىنچى بېتىنى ئەپسانىلەر ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخىدا «ئەپسانىچىلىق دەۋر» نىڭ تۇتقان ئورنى ناھايىتى زور بولىدۇ. دەل مۇشۇ نۇقتىسىدا ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى — يۇنان ئەپسانىلىرى، يەنى يۇنانلىقلارنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرلىرى ئارقىلىق بىرخىل ئاڭسىز سەنئەت ئۇسۇلى بىلەن پىششىقلانغان تەبىئەت شەكىلىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي شەكىلنىڭ ئۆزى. مانا بۇ يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ باشلانغۇچ ماتېرىيالى① دېمەك، ئىپتىدائىي دەۋرنىڭ ئەل ئەدەبىياتى شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ فانتازىيىلىك خىيالىدا ئاڭسىز سەنئەت شەكلى ئارقىلىق قايتا ئىشلەنگەن تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئىجتىمائىي فورمىدۇر.

ئىنسانلارنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى تونۇشى تېخىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا، فانتازىيىدىن ئىلمىيلىككە قاراپ يۈزلىنىش ئومۇملاشقان بىر قانۇنىيەتتۇر. شۇ سەۋەبتىن ئىنسانىيەت سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن بارلىق ۋە ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ۋە داىرىسى جەھەتتە زور ئۆزگىرىش بولدى، خەلق ئەدەبىياتى

① «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچەنەشرى، 2 - توم 117- بەت.

يېڭى تارىخنى دەۋرگە قەدەم قويۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز-ئۆزىنى ئىپادىلەشتىكى بۈيۈك مەنىۋى قورالى سۈپىتىدە، ئېتىبارلىق ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولدى. مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتە فانتازىيەدىن رېئىياللىققا، «ئەپسانىچىلىق» تىن «ئىنسان باسقۇچ» قا قاراپ يۈزلەندى. ئەنە شۇ «ئىنسان باسقۇچ» نىڭ يېرىك بەدىئىي ئىنكاسى سۈپەتىدە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن قەھرىمانلىق داستانلىرى پاترىئارخاللىق ــ ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە كۆچمەنچىلىك ھايات شەكلىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە پاترىئارخاللىق-ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە ياكى فېئودالىزمنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە تۇرلۇك ئۇرۇق ــ قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا نىزالار داۋام ئېتىۋاتقان ۋە ئۇلار مۇئەييەن تېرىتوررىيىلەرگە مۇقىم جايلىشىۋاتقان ھەمدە ئۆز ئالدىغا مىللەت ۋە خەلق سۈپىتىدە ئويۇشۇشقا باشلىغان دەۋرلەر بىلەن مەھكەم باغلىقتۇر. جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخىنىڭ ئاشۇ ئوبيېكتىپ باسقۇچىدا بىر قاتار ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ مۇئەييەن خەلق سۈپىتىدە تەشكىل تېپىشى ئىپتىدائىي دۆلەتچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز مۇستەقىللىكلىرى ئۈچۈن باسقۇنچىلىققا قارشى مەردانىلىك كۆرسەتمىلىرى قەھرىمانلىق داستانلىرى ئۈچۈن باي ماتېرىيال بولدى.

سىنىپىي جەمئىيەتنى شەرتلىك ھالدا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. چۈنكى بۇ دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەقىقىي قەلب كۆيى سۈپىتىدە تۇر ۋە ژانىر جەھەتتىن تېخىمۇ كۆپ خىللىققا ئىگە بولۇپ، تېمىماتىك دائىرىسى كېڭەيدى، بەدىئىيلىك جەھەتتىن تېخىمۇ ئۆسۈپ، خەلقنىڭ گۈزەللىك تەلىپىنى ھەقىقىي ھالدا ئىنكاس قىلىپ بەردى، فانتازىيەدىن

رىئاللىققا يۈزلىنىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىزنى ۋە ئىزدىنىشكە قارشى كۈرەش قىلىشتىكى ئۆتكۈر قورالغا ئايلاندى.

ئازادلىقتىن كېيىن، خەلق ئەدەبىياتى بىر يېڭى پارلاق تارىخنى مەزگىلگە كىردى. ئىلىمىزدىكى 50 نەچچە مىللەتنىڭ باي ۋە ئىنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتى پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە پىلانلىق تۈردە توپلاندى ۋە رەتلەندى. خەلق ئەدەبىياتى ساھەسى بويىچە يېڭى بىر زور قوشۇن تەربىيە لىنىپ، خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلدى. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرى بويىچە نەچچە يۈزلىگەن توپلاملار نەشر قىلىنىپ، جۈملىدىن مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئىگىلىدى. سوتسىيالىستىك دەۋرىمىزنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يېڭى خەلق ئەدەبىيات ئەسەرلىرى ئۈزلۈكسىز تۈردە بارلىققا كېلىپ، خەلقنى تەربىيىلەش جەھەتتىكى ئىنئەنىۋى رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇردى.

مەلۇمكى، خەلق ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ئاغزاكىلىق، كوللېكتىپچانلىق، ۋارىسچانلىق ۋە ئۆزگىرىشچانلىقتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئومۇمىي قانۇنىيەت جەھەتتىن خەلق ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىياتنىڭ نەزەرىيىۋى قېلىپىغا سالغىلى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن يېڭى دەۋر خەلق ئەدەبىياتى نەزەرىيىسىگە ھامان يېڭى مەسىلىلەرنى ئېلىپ كىلىدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكى ئاستىدا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ياراتقۇچىلىرى بولغان كەڭ ئاممىسىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە مەدەنىيەت ئىگىلىشى، خەلق ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنىڭ يوقىلىشى، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەلەمگە تاينىنىپ ئىجاد قىلىشنى باشلىشى ۋە مەتبۇئاتلاردا شېئىرىي

نام بىلەن خەلق ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنىڭ نۇقتىلىق ھالدا خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەرخىل تۈرلىرى بويىچە ئىجادىيەت پائالىيەتلىرىنى تەشكىللىشى (قوشاقچىلار جەمئىيىتى، ھېكايىچىلار جەمئىيىتى، ئەلنەغمىچىلەر جەمئىيىتى...) قاتارلىق يېڭى ھادىسىلەر ۋە يېڭى ئۇسۇللار كىشىلەردە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ بەزى ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيەتلىرىدە يېڭىچە ئۆزگىرىش پەيدا قىلغاتلىقىنى ھېس قىلدۇرماقتا. ئالايلۇق، ئاغزاكىلىق ـ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ ئەنئەنىۋى خۇسۇسىيىتى، ئاغزاكىلىق بولمىسا خەلق ئەدەبىياتىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. خۇددى ئىنسان بىلەن ھايۋاننى پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان تۈپ بەلگە ـ ئاڭ بولغىنىغا ئوخشاش، خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنى پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسىي بەلگىمۇ ئاغزاكىلىقتۇر. لېكىن، ھازىرقى يېڭى دەۋردە ئاغزاكى ئىجاد قىلىش ۋە ئاغزاكى تارقىتىشى تەدرىجىي ھالدا يېزىق ئارقىلىق ئىجاد قىلىش ۋە تارقىتىشقا قاراپ ئۆزگەرمەكتە. بۇ خىل ئۆزگىرىش خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاغزاكىلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ تۈپتىن ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ؟ ئايرىم خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئىجادىيىتى شۇ كىشىنىڭ شەخسىي نامى بىلەن ئېلان قىلىنغانلىقىغا قاراپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىق ئالاھىدىلىكى پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتتىمۇ، قانداق؟ مانا شۇ تۈپكى مەسىلىلەر دائىرىسىدە ھازىر ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت؛

بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەرنىڭ تونۇشچە، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرى مۇتلەق بولماس-

تىن، بەلكى يېڭى دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماس ھالدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ، لېكىن بۇ تۈپ ماھىيەتنىڭ ئۆزگىرىش ئەمەس. يېڭى دەۋر خەلق ئەدەبىياتى چوقۇم ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى ۋە ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە، تەرەققىي قىلىدۇ. ئاغزاكىلىق ئومۇمەن ئىنسانلارنىڭ تىلى بىلەن بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ ۋە ئىنسانلارنىڭ تىلى يوقالمىشى بىلەن بىرلىكتە يوقىلىدۇ. ئەمما ئاغزاكىلىقنىڭ دەرىجىسى ئۆتمۈشكە سېلىشتۇرغاندا ئەلۋەتتە ئوخشىمايدۇ، يەنى كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، خەلق ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ئورنىنى ئاستا ـ ئاستا يازما ئەدەبىياتقا بوشىتىپ بېرىپ مۇھىم بولمىغان ئىككىنچى ئورۇنغا چېكىنىدۇ. لېكىن بۇ جەريانلاردا ئاغزاكىلىق خۇسۇسىيەت ماھىيەت جەھەتتىن يەنىلا ئۆزگەرمەيدۇ، قىسقىسى، ئاغزاكىلىق ۋە كوللېكتىپچانلىق خۇسۇسىيەتتىن مۇستەسنا ھالدا، خەلق ئەدەبىياتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

ئىككىنچى خىل پىكىرنىكىلەر، يۇقىرىقى پىكىر بىر خىل ئاتالمىش «كونسېرۋاتىپلىق» كۆز قاراش بولۇپ، ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى دېگەن رامكا ئىچىگە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلمۇاتقان يېڭى دەۋر خەلق ئەدەبىياتىنى قاچىلاشتىن ئىبارەت، دەپ قارايدۇ.

بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ تونۇشىچە، يېڭى خەلق ئەدەبىياتى ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىدە ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش قىلىش ئاساسىدا مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى چوڭ قەدەملەر بىلەن تەرەققىي قىلىدۇ ۋە داۋاملىق گۈللىنىدۇ، يەنى خەلقنىڭ

ئۇزلۇكسىز ھالدا يېزىق ئىشلىشى يازما ئىجادىيەتنى روناق تاپقۇزۇپ، ئاغزاكىلىق، كوللېكتىپچانلىق ۋە ئاپتورلۇق ئىپتىخارىنى يوقىتىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئەكسىچە، يېڭى دەۋر خەلق ئەدەبىياتىمىدا يازما خۇسۇسىيەت بارغانسېرى كۈچىيىدۇ، كوللېكتىپچانلىق خۇسۇسىيەت ئورنىنى ئاپتورلۇق ھوقۇقى ئىگىلەيدۇ. بۇگۈنكى زامان خەلق ئەدەبىياتى ئەنە شۇ يېڭى ئالاھىدىلىكلەرگە ماس ھالدا چوڭ تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ، يېڭى گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ، دەپ قاراپ، بۈنىڭغا ھازىر بارلىققا كېلىۋاتقان يېڭى خەلق قوشاقلىرى ۋە يېڭى ھېكايە-لەتىپىلەرنى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى خىل پىكىرنىكىلەر، ئەنئەنىۋى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بۈگۈنكى زامان خەلق ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت ئەمەس، چۈنكى بۈگۈنكى زامان يېڭى خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات (يازغۇچىلار ئەدەبىياتى) ئۆزئارا بىرلىشىپ كەتكەن. شۇڭا «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» دېگەن نامنى يەنە قوللىنىش مۇۋاپىق ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

تۆتىنچى خىل قاراشتىكىلەر، خەلق ئەدەبىياتى ساھەسىدىكىلەرنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىسى «كونىنى ئۆزگەرتىپ يېڭىنى تۇغۇش» (كونىدىن يېڭىنى يارىتىش)، خەلق ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدىكى «ستېخىيىلىك» نى «ئاڭلىقلىق» قا ئۆزگەرتىش تىن ئىبارەت، بۇ يېڭى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مۇقەررەر يولى، پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، ھازىرقى دۇنيا پۈتۈن تەرەپ تۇرالايدىغان خەلق ئەدەبىياتىنى ئىجاد قىلغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.

يۇقىرىقى 4 خىل قاراشنىڭ يادروسى يېڭى دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتىنىڭ يولى ۋە ئىستىقبالى مەسىلىسىنى ئىزاھلاشتىن

ئىبارەت. بۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان چوڭ مەسىلە، بۇ يالغۇز نەزەرىيە مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا يەنە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھايات ـ ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەمەلىي مەسىلىدۇر. خەلق ئەدەبىياتى نەزەرىيە ساھەسى ئەلۋەتتە مەسئۇلىيەتلىك بىلەن قايىل قىلارلىق ھالدا بۇ مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىش كېرەك. تۆۋەندە بۇ مەسىلە ھەققىدىكى بەزى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈمەن.

مېنىڭچە، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەقدىرى ھەققىدىكى مۇنازىرە سەۋەب بولغان مۇھىم ئامىل ـ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بولغان ئاغزاكىلىق خۇسۇسىيەتنى تونۇشتىكى ئوخشىماسلىقتۇر. خەلق ئەدەبىياتى ئەسلى مەنىسى بىلەن ئاغزاكى ئىجاد قىلىنىپ كۆڭۈلگە خاتىرىلىنىدىغان ئەدەبىيات. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ پەننىڭ تولۇق نامى «خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتى»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، «خەلقنىڭ ئاغزاكى پوئېستىك» دەپ ئاتالغان. پەقەت، خەلق ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ سەنئەت شەكلىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولغان ئاغزاكىلىقتىن ئىبارەت ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكنى چىڭ تۇتقاندىلا، باشقا مەسىلىلەرنى ئاسان ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەم تارىخىي نۇقتىدىن، ھەم سېلىشتۇرما نۇقتىدىن قاراپ تەكشۈرۈش كېرەك.

خەلقنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بەلگىلىك باسقۇچنىڭ مەسئۇلى. ئۇ ئەسلى ماھىيىتى بىلەن پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش، گۈللىنىش، ۋە ئاجىزلىشىش جەريانلىرىنى باشتىن ئۆتكۈزىدۇ. خەلقئارا ئومۇملۇقتىن قارىغاندا، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات يولى مۇنداق ئۈچ تارىخىي باسقۇچنى ئۆز بېشىدىن كۆچۈرۈ-

شى مۇمكىن؛ بىرىنچى باسقۇچ ـ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ تۆرەلـ گەن (بارلىققا كەلگەن) مەزگىلى، ئىككىنچى باسقۇچ، خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ بىرلىكتە بەيگىگە چۈشكەن مەزگىلى، ئۈچىنچى باسقۇچ، خەلق ئەدەبىياتى ئاجىزلىشىپ، يازما ئەدەبىياتنىڭ مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە چىقىدىغان مەزگىلى. بىرىنچى باسقۇچ، خەلقـ نىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى پۈتۈنلەي ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان، يازما ئەدەبىيات تېخى پەيدا بولمىغان مەزگىل بولۇپ، ئۇ ئىنسانلا تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرى (ئىپتىدائىي جەمئىيەت)گە تەئەللۇق. يازما ئەدەبـ يات سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن.

ئىنسانشۇناسلار بىلەن تارىخشۇناسلار بىردەك شۇنداق تونۇيدۇكى؛ ئىنسانلارنىڭ تىلى بىلەن ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى (ماتىرىئارخاتلىق) بىر ۋاقىتتا پەيدا بولغان. چۈنكى ئىنسانلار ھايۋاناتلار دۇنياسىدىن بۆلۈنۈپ چىققاندىن كېيىنلا ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى بولۇپ ئۆيۈشقان. تىل تەرەققىي قىلىپ ئېغىز ئەدەبىياتى پەيدا بولغان مەزگىللەر تەخمىنەن ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق سىستېمىسىدىكى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات مەزگىلى ياكى ئارخېئولوگىيەدىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا تـوغرا كېلىدۇ. دېمەك، خەلق ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئەدەبىي شەكىل ئاغزاكى تىل ئاساسىدا پەيدا بولغان بولۇپ، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر شەكلىمۇ ئاغزاكى ئىجاد قىلىش شەكلىگە ماسلاشقان، ئۇ پەقەت ئاڭلاش ئارقىلىق سېزىم پەيدا قىلىدىغان ئەدەبىيات بولغاچقا، ئاغزاكى ئىجاد قىلىش، ئۇقايلا ئەستە قېلىش، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تېز تارقىلىش

قاتارلىق تەبىئىي قولايلىقلاغا ئىگە بولغان.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاغزاكى تىل تەرەققىياتىنىڭ بىر خىل تەبىئىي ئىنكاسى بولغاچقا، ئۇ ستېغىيلىك ئىجادىيەت دەپ قارالغان. دەرۋەقە، خەلقنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان بۇ ئاغزاكىلىق خۇسۇسىيەت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى سۈپىتىدە باشقا ئالاھىدىلىكلەر بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا باغلانغان. مەسىلەن، كوللېكتىپچانلىق ئالاھىدىلىكىنى ئالساق، ئۇ پەقەت ئاغزاكى تارقىلىش جەريانىدا، كىمنىڭ قانچىلىك قوشۇشى ياكى قىسقارتىپ ئۆزگەرتىشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت كوللېكتىپنىڭ ئىجادىيىتى دەپ ئېتىراپ قىلىنغانلىقىنىڭ بەلگىسىدۇر. شۇنداق ئىكەن، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ يازغۇچىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئايرىغىلى بولمايدۇ، بۇنىڭغا كۆپچىلىكىنى دىققەت قىلمايدۇ. ئېلىمىزنىڭ دۇنياغا مەشھۇر ئۇچ چوڭ گۈھىرى — «ماناس»، «گېسار»، «جاڭگىر» ئېمپوسلىرىنى ھېچكىم مەلۇم بىر شەخسنىڭ ئىجادىيىتى دەپ ئېيتمايدۇ، بۇ ئېپوسلارنىڭ دەسلەپكى ئاغزاكى نۇسخىسى ھازىرقىدەك مۇكەممەل بولۇشىمۇ ناتايىن. ئۇ شۇنچە ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، كوللېكتىپ ئىچىدە قايتا-قايتا تاۋلىنىپ بۈگۈنكى ھالىتىگە كەلگەن. لېكىن بۇ ئېپوسلارنىڭ ھازىرقى نۇسخىسىنىمۇ ئەڭ ئاخىرقى چېكىگە يەتكەن ئۆزگەرمەس نۇسخا دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارقىلىشچانلىق خۇسۇسىيىتىمۇ بىۋاستە ھالدا ئاغزاكىلىق خۇسۇسىيەت ئاساسىدا پەيدا بولغان، ئۆزگىرىشچانلىق بولسا ئاغزاكىلىق، كوللېكتىپچانلىق، تارقىلىشچانلىقتىن ئىبارەت ئۇچ ئامىل ئاساسىدا ھاسىل بولغان. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ

ھەممىسى ئۇنىڭ شۇ ئاغزاكىلىق خۇسۇسىيەتنى ئالدىنقى شەرت قىلغان.

بۇرۇن بىز خەلق ئەدەبىياتىغا ئائىت مۇھاكىمىلەردە كۆلىكتىپچانلىق خۇسۇسىيەتنى كۆپرەك تەكىتلەپ، ئۇنى 1 - ئورۇنغا قويغانىدۇق، ئەكسىچە، ئاغزاكىلىقنى ئانچە نەزەرگە ئالماي، شەكىل جەھەتتىكى ئۆزگىرىشكە «قاراپ ئاغزاكىلىق يوقىلىدىغان خۇسۇسىيەت» دەپ قارىغانىدۇق. بۇ ئىلۇھىتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ ماھىتىنى تولۇق چۈشەنمىگەنلىكتىن پەيدا بولغان قاراش.

2 - مەزگىل، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ تەڭ بەيگىگە چۈشكەن دەۋرى. بۇ دەۋر ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قۇللۇق جەمئىيىتى، فېئودالىلىق جەمئىيەتتىن تارتىپ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان يېزىقىمۇ بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن يازما ئەدەبىيات سەھنىگە چىقىپ، خەلق ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلىنىش ھېسابىغا بارغانسېرى سەمرىشكە باشلىدى. لېكىن بۇ سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكلەر تۈپەيلىدىن مۇتلەق كۆپ سانلىق تەشكىل قىلغان ئەمگەكچىلەر ئاممىسى يېزىق ئىگىلەش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ ئىدىئۇي ھېسسىياتىنى يەنىلا ئەجدادلىرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئاغزاكى ئىجادىيەت شەكلىدە ئىپادىلەنىدى. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تېخىمۇ خاھىشچانلىققا ئىگە بولۇپ، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن كۆپ خىلىققا قاراپ يۆزلەندى. ئېغىز ئەدەبىياتى تېما، ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە تىپىك بەدىئىي ئوبراز جەھەتلەردىن ئەدەبىلەرنىڭ

يازما ئەدەبىياتىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىپ، يازما ئەدەبىياتنى قويۇق كۆممۇنىستىك ۋە خەلقچىللىق روھىغا ئىگە قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى.

گەرچە ئۇزاق مەزگىللىك سىنىپىي جەمئىيەتتە تۆۋەن قاتلام ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ بۇ گۈزەل ئاغزاكى ئەدەبىياتى ھەممىشە بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ئاقسۆڭەك ھۆكۈمرانلارنىڭ كەمسىتىشى ۋە چەتكە قېچىشىغا ئۇچراپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما خەلق ئەدەبىياتى بىۋاستە ھالدا مىللىي تۈپراقتا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولغاچقا، ئۇنى پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتىشى ھېچكىمنىڭ قولىدىن كەلمىدى، ئۇ مەڭگۈگە خەلق ئاممىسىنىڭ ھەققانىي ئاۋازى ۋە قەلب سادالىرىنى ئىپادىلەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈدىغان سەنئەت بولۇپ قېلىۋەردى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنە شۇنداق مۇھىم ئىجتىمائىي قىممىتى ۋە ئېنىستېتىك ئەھمىيىتى يەنىلا ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتى بولغان ئاغزاكىلىق خۇسۇسىيىتىگە باشتىن ئاخىر ۋاردىسلىق قىلىنغانلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

سىنىپىي جەمئىيەتتە يازما ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا مۇناسىۋەت ۋە پەرق مەسىلىسى بارلىققا كەلدى. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنى تەربىيىلەپ ئۆستۈرگۈچى ئىنكىشاپ قىلغان. بۇ نۇقتىنى جەمئىيەت ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلغان. بۇنداق قاراش بىلەن «ئەدەبىياتنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى – تۇرمۇش» دېگەن تۈپ قاراش ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق زىددىيەت يوق. دەرۋەقە تارىختىكى ھەرقايسى دەۋر ئەدەبىياتى پەقەت ئاغزاكى ئەدەبىياتنىڭ تەربىيىسى ۋە ئىلھامى بىلەن ئۆزىنىڭ گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ياراتقان، دۇنيا-

دا شۆهرەت قازانغان مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىۋاستە تەسىرى ۋە ئىلھامى بىلەن بارلىققا كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن تارىختا ئۆتكەن خەلقپەرۋەر مەشھۇر ئەدىبلەر خەلق ئەدەبىياتىنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك باھا بېرىدۇ. «شاھنامە»، «قۇتادغۇبىلىك»، نەۋائىنىڭ «خەمسە»لىرى، «ئوچ دۆلەت ھەققىدە قىسسە»، «سۇ بويىدا»، «غەربكە سايياھەت» قاتارلىق دۇنياۋى بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى نەمۇنىلىرى بۇنىڭغا دەلىل پاكىت بولالايدۇ. «قەزىل راۋاقتىكى چۈش»، رومانىي «ئاتالمىش ساپ» يازغۇچىلار ئەدەبىياتىغا تەنقىدىي بولۇپ، بىۋاستە خەلق ئەدەبىياتىغا ئاساسلىنىپ ئىجاد قىلىنىۋاتقان، ئەمما ئەسەر ئاپتورى ساۋۇشۇن چىنگە خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي خاھىشى جەھەتتىكى ۋاسىتىللىك تەسىرى بولىمغان، دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، يازغۇچىلار ئەدەبىياتىمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن، بۇ تەسىرنى ئىككى تەرەپتىن كۆرسىتىش مۇمكىن: بىرى ئىجابىي تەسىر، يەنى تارىختىكى كۆپلىگەن ئەدىبلەر خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىنى تېخىمۇ پىششىقلاپ بەرگەن ھەمدە ئۆز ئەسەرلىرىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمكى ئۇلگىلىرىنى خاتىرىلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا ۋە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلىشىگە ئېسىل ھەسسە قوشقان.

يەنە بىرى پاسسىپ تەسىر، يەنى ئۆتمۈشتە بەزى ئەدىبلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى خاتىرىلىگەندە سۇبيېكتىپ خاھىشى بويىچە ئۆزگەرتىۋېتىشتىن خالىي بولالمىغان. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ساپلىقى يوقىلىپ، گويياكى گىرىم قىلغان «ئارتىس» قا ئوخشاپ قالغان. بۇ ھال خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىغا بەزى قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەل-

مەكتە. لېكىن بىرىنچى تەرەپ ئاساسلىق ۋە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنداقتا خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ پەرقى زادى قايەردە؟ يىغىپ ئېيتقاندا:

1. يازغۇچىلار ئەدەبىياتى ئاڭلىق ئىجاد قىلىش سەنئىتى بولۇپ، پەقەت ئوقۇش ئارقىلىق تەسىرات پەيدا قىلىدۇ، ئەكسىچە خەلق ئەدەبىياتى ستېخىيىلىك ئىجاد قىلىش سەنئىتى بولۇپ، ئۇ ئاڭلاش سېزىمىگە تايىنىپ تەسىرات پەيدا قىلىدۇ.

2. ئومۇمەن ئېيتقاندا، خەلق ئەدەبىياتى خەلقنىڭ ھېش - تۇيغۇسىنى ئوبيېكتىپ ھالدا بىۋاستە ئاشكارىلاپ، تۇرمۇشنى ئەينەن ئىنكاس قىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا خەلق ئەدەبىياتىنى خەلق تۇرمۇشى ۋە سەنئەت ئۆرۈپ ئادەتتىكى ئورگانىك تەركىبىي قىسمى دېيىشكە بولىدۇ. ئەكسىچە، يازغۇچىلار ئەدەبىياتى ئوبيېكتىپ تۇرمۇشنىڭ ئوبيېكتىپ ئاڭدىكى ۋاسىتىلىك ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ ئىپادىلەيدىغىنى يازغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە «ئۆز-ئۆزىنى ئىپادىلەش»نىڭ بەدىئىي ئىنكاسى. بۇ دېگەنلىك ئەدەبىيات (يازما ئەدەبىيات) قانداقتۇر «سۇبيېكتىپ ئاڭنىڭ ئىنكاسى» دەيدىغان بىر تەرەپلىمىلىك قاراش بىلەن ئوخشاشمايدۇ. چۈنكى ئۆتمۈشتىن تارتىپ تا ھازىرغىچە ئۆتكەن ئىلغار يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتى ئەمەلىيەتتىن قاچىغاندا، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇقەررەر ھالدا خەلقنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ۋە دۇنيا قارىشى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، مانا بۇ يازغۇچى ئېكىدا قايتا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئوبيېكتىپ رېئاللىق ھېسابلىنىدۇ.

3. يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنى تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا شەخسلەر يارىتىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ شەخسكە تەئەللۇق بولىدۇ. خەلق

ئەدەبىياتنى بولسا ھەم كوللىكتىپ ھەم شەخس يارىتىدۇ. «شەخس»دىگەندە خەلق ئارىسىدىكى سەنئەتكارلار ــ قوشاقچىلار، ھېكايىچىلار، داستانچىلار، لەتىپچىلەر نەزەردە تۇتۇلىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلى تەبىئىي ۋە ستىخىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئەدەبىلەرگە ئوخشاش يېزىققا تايىنىپ ئىلىپ بېرىلمايدىغان مەقسەتلىك ۋە پىلانلىق ئىجادىيەت ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئىجادىيىتىمۇ يەنىلا ئاغزاكىلىققا تايانغان بولۇپ، ئۇ تارقىلىش جەريانىدا يازما ئەدەبىياتتەك ئۆزىنىڭ ئەسلى مۇقىملىقىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. شۇنداق بولغاچقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەرقانداق دەرىجىگە ئاپتورلۇق ھوقۇقى بەرمەيدۇ.

4. خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى ئوخشاشمايدۇ. يازغۇچىنىڭ ئىشلىتىدىغىنى قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىل (كتابىي تىل)، يازما ئەدەبىياتتىكى بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ يارىتىلىشىمۇ نىسبەتەن مۇرەككەپ بىرەدەك ۋە ئىنچىكرەك، بەدىئىي ئۇسلۇبمۇ نىسبەتەن مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىل. چۈنكى ئۇ ساۋاتلىق كىشىلەرنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن يېزىلغان. خەلق ئەدەبىياتى بولسا خەلقنىڭ ئاغزاكى تىلىغا ئاساسلانغان بولۇپ، ئاممىباب‌لىققا ئىگە. بەدىئىي ئۇسلۇبمۇ بىرقەدەر ئاددىي ۋە قوپالراق. تىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىكى مۇشۇنداق ئەۋزەللىكلىرى بىلەن، ئۇ ئاڭلىغان كىشىنىڭ ئېسىدە قالىدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان.

5. ھەربىر يازغۇچىنىڭ بەدىئىي ئىختىدارى، ماھارىتى ۋە ئىجادىيەت مېتودى بىر-بىرىدىن ئوخشىمىغاچقا، يازغۇچىلار ئەدەبىياتىنىڭ كومپازىتسىيىلىك قۇرۇلۇشى بىرقەدەر مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىللىققا ئىگە. خەلق ئەدەبىياتىنىڭ كومپازىتسىيىلىك قۇرۇلۇشى مۇرەككەپلىكتىن خالىي بولۇپ،

كۆپىنچە بىر خىللىققا ۋە ئىنتىلىشكە ئىگە بولىدۇ.

6. تۈر ۋە ژانىر جەھەتتىن ئوخشاشمايدۇ. يازما ئەدەبىيات ئەزەلدىن مەزمۇن ئالاھىدىلىكىگە قاراپ شېئىر پروزا، دراما دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن. خەلق ئەدەبىياتى بولسا خەلقنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك تەلىپىنى چىقىش قىلىپ، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، قوشاقلار، ھېكايە ـ چۆچەكلەر، لەتىپىلەر، داستان ۋە قىسسىلەر، ئەلنەغمە تېياتىرلىرى، يۇمۇرلار، تېپىشماقلار، لاپ ئۇرۇش ۋە چاقچاقچىلار، سۆز ئويۇنلىرى قاتارلىق كۆپ خىل تۈر ۋە ژانىرغا ئىگە. خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئىجتىمائىي مەنسۇبىيىتى، ئۇ - تېتىك ئىدىئالى ۋەئۇنۇمى قاتارلىق مەزمۇن قوراللىرى ئىنچىكە تەتقىق قىلغاندا ئىھتىمال يۇقىرىقىدىن باشقا پەرقلەرمۇ سېزىلىشى مۇمكىن. بۇ پەرقلەر ئاساسەن ئىككىنچى باسقۇچتا (خەلق ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئۆزئارا تەڭ بەيگىگە چۈشكەن سىنىپىي جەمئىيەت) تۇرۇۋاتقان ئىككى خىل ئەدەبىياتنىڭ خاراكتېرىگە تەدبىقلانغان بولغاچقا ئەلۋەتتە نىسپىيلىكىگە ئىگە.

ئۇچىنچى باسقۇچ، خەلق ئىجىز ئەدەبىياتى ئاجىزلىشىپ قوشۇمچە ئورۇنغا (ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشكەن، يازما ئەدەبىيات راۋاجلىنىپ مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇنغا چىققان مەزگىل. بۇ دەۋر مۇتلەق كۆپ سانلىق خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۆسۈپ (ساۋاتلىق بولۇپ)،كىتاب ئوقۇش ئارقىلىق يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش ۋاقتىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەزگىلدە دەرۋەقە بىرقەدەر يېرىك بولغان مىفولوگىيىلىك ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، تارىخىي قوشاقلار، ماقال ـ تەمسىللەر لەتىپە ۋە يۇمۇر قاتارلىق ژانىرلارئۆزلۇكسىز پەيدا بولۇۋېرىدۇ. ھازىر تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرى

نىڭ بەزى ئالىملىرى «سانائىەتلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىش ئەھەلگە ئاشقان جايلاردا خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى قايتا مەۋجۇت بولمايدۇ »دەپ قارىماقتا. دەرۋەقە، بۇمۇ بىر رېئال مەسىلە، لېكىن «مەۋجۇت بولالمايدۇ» دېگەندىن كۆرە «تەدرىجى ئاجىزلىشىدۇ» دېيىش تارىخىي رېيالىلىققا ئۇيغۇن.

ئۇنداقتا ئىلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قايسى تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ؟

1949 - يىلى پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن باشلاپ، مۇندىن كېيىنكى ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىلچە (مۇتلەق كۆپچىلىك خەلق ساۋاتلىق بولۇپ، يازما ئەدەبىياتتىن بەۋاستە ھۇزۇرلىنىش سەۋىيىسىگە يەتكۈچە) ئىلىمىزنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى 2 - باسقۇچتىن 3 - باسقۇچقا ئۆتمىدىغان ئۆتكۈنچى باسقۇچتا تۇرىدۇ. بۇ ئۆتكۈنچى باسقۇچ ناھايىتى ئۇزاق دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەلۋەتتە. ئۆتكۈنچى باسقۇچتا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەقدىرى قانداق بولىدىغانلىقى ھەققىدە، ئىلىمىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆز قارىشى بىردەك ئەمەس.

مېنىڭ قارىشىمچە، ئىلىمىزنىڭ كونكرېت ئەملىيەتىدىن قارىغاندا، خەلق ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى يوقاتماىدۇ، خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجاد قىلىش ئەنئەنىسى يەنىلا ئۇزۇلمەي داۋاملىشىدۇ. چۈنكى، تۇزۇم جەھەتتە بىز يەنىلا سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىمىز. ئىلىمىزدە شەھەر بىلەن يېزىنىڭ پەرقى خېلىلا چوڭ. 800 مىليوندىن ئارتۇق يېزا ئىگىلىك ئاھالىسى ئىچىدە ساۋاتسىزلىقنىڭ نىسبىتى خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا ئۇلارنىڭ مەدەنىي ھاياتۇە مەنىۋى تەلىپى مۇقەررەركى، ئۆزلىرىنىڭ ياراتقان ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىگە موھتاج، يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، يۇقىرىدا

ئميتقىنىمىزدەك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ سەنئەت ئۆرپ-ئادىتى ۋە ئۇزاق ئەسىرلىك ئەنئەنىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەنئەنە ناھايىتى ئۇزاقتا سوزۇلۇش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ۋاربىچانلىقى كۈچلۈك. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزنىڭ سوتسىيالىستىك دەۋرىمىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن. شۇڭا ئۇزۇپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئېلىمىزنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئېشىلىرى خېلى ئۇزاق مەزگىللىكچە گۈللەپ-ياشناش باسقۇچىدا تۇرىدۇ. لېكىن بۇ يەكئى دەۋرىدە ئىجاد بولىدىغان خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ خىيالىي فانتازىيىلىك تۈسى ئاجىزلىشىپ، ھەتتا يوقىلىپ رېئاللىققا يۈزلىنىدۇ، تېما دائىرىسى تارىيىدۇ، ئاغزاكى ھالدا تارقىلىشتىن بارا-بارا يېزىق ئارقىلىق تارقىلىشقا كۆچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى خۇسۇسىيىتىمۇ بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ، نىسپىي مۇقىملىققا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. شۇنى سەگەكلىك بىلەن كۆرۈشىمىز كېرەككى، نۆۋەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش ۋە رەتلەش خىزمىتى تېخى ئاخىرلاشقىنىسى يوق. خەلق ئارىسىدا يەنە نۇرغۇنلىغان ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقلىرى كۆمۈلۈپ ياتماقتا. بۇ بايلىقلارنى قېزىش ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇشەققەتلىك ۋە ئۇزاق مەزگىللىك بىرخىزمەت. بەزىلەر، «ئۇچ توپلام» خىزمىتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش ئىشىمۇ ئاساسەن ئاخىرلىشىدۇ، دەپ قاراشماقتا. بۇنداق قاراش بىر تەرەپلىمىلىك بولۇپ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلق ئەدەبىياتى ساھەسىدىكى نەزەرىيە تەتقىقاتىمۇ بىزدىكى بىر ئاجىز ھالقا. خەلق

ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنىڭ چېتىلىدىغان دائىرىسى كەڭ بولغاچقا، ئۇ بىزدىن يۈكسەك تىرىشچانلىقنى ۋە يۇقىرى ئىلمىي لىقنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ھالدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەتقىقاتىغا باغلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۈگۈنكى يېڭى تارىخىي دەۋردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ دەۋر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى توغرا ۋە ئەمەلىي بىر تەرەپ قىلىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى سېھرىي ئوبرازلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئىچىدە ھايۋاناتلار توغرىسىدىكى چۆچەكلەردىن قالسا، تىلسىمات خاراكتېرىدىكى سېھرىي چۆچەكلەر زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھرىلىك چۆچەكلىرى مەزمۇن خاراكتېرى جەھەتتىن قەدىمكى مېفولوگىيىلىك ئەپسانىلەرگە مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھازىرغىچە بۇ ساھەدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردا، بۇ ئوخشىشىغان ئىككى ژانىر مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تولۇق پەرقلەندۈرۈلمەي كەلدى. شۇ سەۋەبتىن ئاكادېمىك مالۇپىنىڭ ئۇيغۇر فولكلورىغا بېغىشلانغان «ئۇيغۇر تىلى» (موسكۋا 1954 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابىدىمۇ «ئەپسانە»، «رىۋايەت» دېگەن ژانىرلارنىڭ نامىلىرى ئورنىغا ئورتاق ھالدا «ھېكايە، چۆچەك» دېگەن ئومۇمىي ئاتالغۇنى قوللانغان. دەرۋەقە، بۇ ژانىرلار بىر-بىرىگە ناھايىتى يېقىن، ھەتتا ئۆزئارا قوشۇلۇپمۇ كېتىدۇ. ئۇلارنى بىر-بىرىگە يېقىنلاشتۇرىدىغان ئىككى ھالەت بولۇپ، بىرى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ مەزمۇنى پىروزا شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. يەنە بىرى، بۇ ژانىرلارنىڭ بايان خەۋىرىدە فانتازىيە ۋە خىيالىي ئويدۇرما ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ ياكى مۇتلەق ئورۇندا تۇرىدۇ، لېكىن مەزكۇر ژانىرلارنىڭ تۈپلۈك مەزمۇن ماھىيىتىدە ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى مەۋجۇت. بۇ ئالا-

هىدايەتكە رنى يەنمۇنچاقلىغاندا، نەمىس چۆچەكشۇناسلىرى ئاكا-
ئۇكا گىرىملارنىڭ ئېنىقلاپ بېرىشىچە، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر
چۆچەكلەردىن بايان قىلىنغان مەزمۇنىنىڭ ئىشەنىدۇرگۈچى
قۇۋۋىتى بىلەن پەرق قىلىدۇ. چۆچەكلەر (جۇملىدىن سېھرىي
چۆچەكلەر) ئەڭ ئاۋال سەنئەتكە تولۇق مەنسۇپ بولغان
ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ،
ئۇ پۈتۈنلەي خىيالىي ئويدۇرما ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ
ۋە ئۆزىنىڭ يالغان قۇرۇلمىسى بىلەن رېئاللىققا زىچ تەتە-
بىقلىنىدۇ. ئوبرازلىرىمۇ بەدىئىي ئەدەبىياتقا خاس خۇسۇ-
سىيەتلەر بىلەن يۇغۇرۇلغان بولىدۇ، ئەپسانىلەر بولسا
ئىناۋەتلىك ھادىسىلەر ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن پروزىلىق
ئەسەر بولۇپ، ئۇلانىڭ سۈزۈت قۇرۇلۇشىمۇ ھەر قاچان
سېھرىلىك چۆچەكلەرگە ئوخشاش خىيال ۋە ئويدۇرمىدىن
تەشكىل تاپقان. چۈنكى ئۇنىڭسىز غەيرىي تەبىئىي ۋە ئاجا-
يىپ سېھرىلىك مۆجىزىلەرنىڭ بايان قىلىنمىشى مۇمكىن
ئەمەس. ئادەتتىن تاشقىرى فانتاستىكىلىك خۇسۇسىيەتلەر-
نىڭ بايان قىلىنمىشى گەرچە ئەپسانىلەرنى چۆچەكلەر بىلەن
يېقىنلاشتۇرسىمۇ، لېكىن ئەپسانىلەردىكى فانتاستىكىلىك
ۋەقەلەر تەزمىسى مېفولوگىك ئوبرازلار بىلەن زىچ باغلانغان
ھالدا ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسى بولغان ئانىمىز-
تىك ۋە توتېمىستىك قاراشلارنى ئۆزىگە ئاساس قىلىدۇ.
ئەپسانىدە چىقىرىلغان خۇلاسە مۇئەييەن پاكىت ھالىدا
تەستىقلىنىپ ئەپسانىلەرنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققە-
دىكى ھەر خىل گۇمانلىق ئىپتىدائىي سوئاللارغا جاۋاب
بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەپسانىلەر بەدىئىي شەكىل جەھەتە-
تىن چۆچەكلەرگە ئوخشاش مۇكەممەل ۋە پۈختا تۈزۈلۈشكە
ئىگە ئەمەس بولۇپ، ئەپسانىلەرنىڭ كۆپچىلىكى كۆچمە سۈ-

ژىتىلار ئاساسىدا پەيدا بولغان. دېمەك، ئۆز پېرسۇناژ-لىرىنىڭ غەيرىي تەبىئي ھالدا تىلسىملىق، سېھىرلىك ۋە فانتاستىكىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتەك تۈپ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا خىلدىكى چۆچەكلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان سېھىرلىك چۆچەكلەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، يىلتىزى ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە بېرىپ تۇتىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر چۆچەكلىرىنىڭ بۇ تۈردە سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرى بىلەن ئىپتىدائىي جەمىيەتنىڭ قەدىمىي ئىدىئولوگىيە قالدۇقلىرى ناھايىتى تەبىي جىپسىلىشىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا سېھىرلىك چۆچەكلەرنىڭ پېرسۇناژلىرى خىلمۇ خىل ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، بۇ پېرسۇناژلارنىڭ بەزىلىرىدە سىنىپىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى روھىي ھالىتى ۋە غايىسى خەلق ئىجادىغا خاس ۋاستىلەر يارىدىمىدە ئەكس ئېتىلسە، بەزىلىرىدە ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىدىئالى، شۇ دەۋرنىڭ بىر پۈتۈن ئىدىئولوگىيىسىگە ماس ھالدا ئەكس ئېتىلىدۇ. بۇ خىلدىكى سېھىرلىك چۆچەكلەرنىڭ كەڭ تارالغان پېرسۇناژلىرى ئۆزلىرىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت توغرۇلۇق ئىنسانلاردا دەسلەپكى تەسەۋۋۇر ۋە چۈشىنىش پەيدا بولۇۋاتقان ئەنە شۇ قەدىمىي دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن.

مەلۇمكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆزىگە نامەلۇم بولۇپ كۆرۈلگەن تەبىئەت ھادىسىلىرى ئالدىدا ۋەھىمىگە چۈشكەن. ھەر قەدەمدە ئۇچرايدىغان خەۋپ-خەتەرلەر ئۇلارنىڭ روھىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئەنە شۇلار (ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتلىرى) ئىنسانلار-نى ئالەم ھەققىدە يۇزەكى مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە ۋە غەيرىي

ئەبىئكي بولۇپ كۆرۈلگەن ھادىسىلەرنى ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار يارىدىمى بىلەن ئىزاھلاشقا مەجبۇر قىلغان. ئوتقا چوقۇنۇش، ئەجدادلار روھىغا سەجدە قىلىش، تەبىئەت ئالىملىرىدىن ھاسىل قىلىنغان ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئادەملىرىنىڭ دۇنيا قاراشلىرى ۋە دەسلەپكى پىكىر-مۇلاھىزىلىرى كىچىك-كىچىك ئەپسانە، چۆچەكلەر، رەسىملەر ۋەك فانتاستىك ئويدۇرمىلارنىڭ يارىتىلىشىغا سەۋەب بولغان. ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان يەتتە باشلىق يالماۋۇز، تەسەۋۋۇرىدىن تاشقىرى قۇدرەتكە ئىگە بولغان جادۇگەر، ئادەملەرچە قىلىقلاندۇرۇلغان ۋەھشىي دىۋە-پەرىلەر، «ئۆزى بىر غىرىچ، ساقىلى قىرىق غېرىچ»، «ئۆزى بىر گەز، قۇيرۇقى مىڭ گەز» كېلىدىغان تىلىسىملىق مەخلۇقلار ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش پەرىسۇناۋلار شۇبھىسىزكى قەدىمكى زامانىدا پەيدا بولغان بولۇپ، توتېمىستىك ۋە ئافېمىستىك كۆزقاراشنىڭ ئىلىمىنتلىرىغا ئىگە بولغان بۇ پەرىسۇناۋلار ۋە ۋەقە-ھادىسىلەر ئادەتتىن تاشقىرى غەيرىي تەبىي ھالدا تەسۋىرلىنىدۇ. مۇنداق تىلىسىملىق ئوبرازلارنىڭ مەنىسى خۇددى ماكسىم گوركى ئېيتقاندەك: «قەدىمكى ئىشچى ئادەملەرنىڭ ئۆز ئەمگەكلىرىنى ئاسانلاشتۇرۇش، ئۇنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇش، تۆت ئاياغلىق ۋە ئىككى ئاياغلىق دۈشمەنلەرگە قارشى قوراللاندۇرۇش، شۇنىڭدەك سۆز كۈچى — «قارغىش» ۋە «ئەپسۇن» لار ۋاستىسى بىلەن تەبىئەتنىڭ سېھرىلىك ۋە ئىنسانغا قارشى ھادىسىلەرگە تەسىر قىلىش ئىستىكىدىن ئىبارەتتۇر.»① دېمەك، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھرىلىك چۆچەكلىرىدىكى ئەپسانىۋى مەخلۇقلانىڭ ئوبرازى كونكرېت

① م. گوركى: «ئەدەبىيات توغرىسىدا» تاشكەنت 1962- يىل نەشرى، 264- بەت.

تارىخى ھەقىقەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ياشىغان ئىنسانلار تاش-سېزىمنىڭ خاراكتېرىنى ئىپادە قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ شۇنداقلا باشقا خەلقلەرنىڭ باي فانتازىيىدىن تۇغۇلغان ئەنە شۇنداق سېھىرلىك چۆچەكلەردىكى ئوبرازلار ۋە غەيرىي تەبىئىي پېرسوناژلار تېخى ئىنسانلار تەرىپىدىن ياخشى چۈشىنىلمىگەن، ئۇلارنىڭ نورمال ھايات تەلىپىگە توسالغۇ كۈچ بولۇپ تۇيۇلۇۋاتقان تەبىئەت كۈچلىرىنى جاللاندۇرۇش ۋە ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى. شۇڭلاشقىمۇ سېھىرلىك چۆچەكلەردىكى مۇنداق تىلسىملىق پېرسوناژلار چۆچەك قەھرىمانىنىڭ ئەشەددىي دۈشمەنلىرى سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ.

سېھىرلىك چۆچەكلەرنىڭ ھەر بىر ئىپىزوتى قەھرىمانلانىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرى سېھىرلىك، تىلسىملىق ھەمدە فانتاستىك ئوبرازلار بىلەن باغلىنىدۇ «يالماۋۇز»، «كەنجە باتۇر»، «ئالتۇن كەش»، «ئادەم قالتىسمۇ، ھايۋانمۇ؟»، «ئۇر توقمىقىم»، «ئېچىل سۈپىرام» قاتارلىق چۆچەكلەردە ئىپتىدائىي دۇنيا قاراش، تەبىئەت كۈچلىرىنى ئىلاھىيلاشتۇرۇش، ھايۋاناتلارنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇلارغا تەۋىنىش، ئوت ۋە سۇنى ئۇلۇغلاش ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. ئەنە شۇ ئىپتىدائىي ئىشەنچ ۋە ئېتىقادلارنىڭ يارىدىمى بىلەن جانسىز نەرسىلەر جانلاندۇرۇلىدۇ. يەر، سۇ، تاغ، تاشلار تىلغا كىرىپ قەھرىمانلار بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە بولىدۇ ياكى ئىنسانلار ۋاقتى كەلگەندە تاغۇ تاشقا ياكى ھەر خىل غەيرىي مەخلۇقلارغا ئايلىنالايدۇ، شۇنداقلا يەنە ئۆز ئەكسىگە قايتالايدۇ. گەرچە شۇنداق چۆچەكلەردە ھېكايە قىلىنغان ۋەقەلەر ھازىرقى زامان تېكىشىۋچىلىرى ياكى ئوقۇغۇچىلىرى تەرىپىدىن «يالغان» دەپ قارالسىمۇ،

لېكىن مۇنداق غەيرىي مۇقەررەر ھادىسىلەرنىڭ ئەينى زامانىدا ئىپتىدائىي ھايات ھەقىقىتىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن مۇنداق فانتاستىك ئويدۇرمىلارنىڭ ھاياتى ئۇزاقىما سوزۇلمىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاسمانىدا ئۇچۇش ئارزۇسى «ئۇچار گىلەم»، «ياغاچ ئات» لارنى، ئۇزاقنى كۆرۈش ئىستىدكى «جاھانىنەما ئەينەكى» نى، مەئىشەتكە ئېرىشىش غايىسى «ئېچىل سۇپرام» نى... كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئىپتىدائىي مەدەنىيەت تارىخچىلىرى، ئەمگەك جەريانلىرى ۋە قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى ھادىسىلەر يېغىندىسى توختاۋسىز ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈۋاتقان ماتېرىيالمىستىك تەپەككۇر نىشانلىرى ھەققىدە لام - جىم دېمىگەنىدى. بۇ نىشانلار ۋە ئىشارىلەر بىزگە پەقەت چۆچەكلەر ۋە مىغلار شەكلىدە يەتكەن بولسىمۇ، ئۇلاردا قەدىمكى كىشىلەرنىڭ ھايۋانلارنى ئۆگىتىشى، مېۋىلىك ئۆسۈملۈكلەرنى كەشىپ ئېتىشى، مېھنەت قوراللىرىنى ئىختىرا قىلىش خۇسۇسىدا ئېلىپ بارغان ئىشلىرى جەريانىدا سېزىلىپ تۇرىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئوبېيېكتىپ دۇنيانى تونۇشى تېيىزلىقتىن چۆكۈرلۈقلا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، مۆلچەردىن ئېنىقلىققا، فانتازىيىدىن ئىلمىيلىككە، غايىدىن رېئاللىققا قاراپ يۈزلىنىش ئومۇملاشقان بىر قانۇنىيەتتۇر. شۇ سەۋەبتىن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئىدېئولوگىيە ھالەتلىرى ئۆزگىرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ، نەتىجىدە پەننىڭ كۆچىگە تايىنىپ تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى سېھىرلىك چۆچەكلەردە يارىتىلغان ھەر خىل تىلسىملىق ۋە فانتاستىك ئوبرازلارنىڭ يوقىلىشىغا شەرت بولىدۇ. ك. ماركس: «يۇنانلىقلارنىڭ خىيالىي

تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئاساسى بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن يۇنان ئەپسانىلىرىنىڭ ئاساسى بولغان تەبىئەت توغرىسىدا ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارنىڭ ئاپتۇماتلاشقان توقۇمىچىلىق ماشىنىلىرى، تۆمۈر-يول، پاراۋوز ۋە تېلېگراممىلار بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىنمۇ؟ روبىلتىس شىركىتىنى تۇرغان يەردە ۋولقان نېمە قىلسۇن؟ چاقماق قايتۇرغۇچ تۇرغان يەردە پوپىتىر نېمە قىلسۇن؟»① دەيدۇ، بۇ بىر ئابزاس سۆز ئەپسانىلەرگە ئوخشاش، سېھىرلىك چۆچەكلەرنىڭ ئىپتىتىدائىي شەكىللىرىمۇ ئىنسانلارنىڭ ئىپتىتىدائىي بالىلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى، شۇڭا ئۇنىڭدا يارىتىلغان غەيرىي، تەبىئىي، سېھرىي ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرىغا ئانچە ئەجەبلەنمەسلىك لازىملىقى كۆرسىتىلىدۇ.

دېمەك، مەۋھۇم كۆرۈلگەن رېئال ۋەقەلىك ئىپتىتىدائىي مۇناسىۋەتلەر سېھرىلىك چۆچەكلەردە بەدىئىي ئويدۇرمىلار شەكلىدە نامايان بولغان. شۇنداق ئېيتىمىز مۇمكىنكى، ئەنە شۇ بەدىئىي ئويدۇرمىلار ئىنسانلارنىڭ ئىپتىتىدائىي چۈشەنچىلىرى ۋە دۇنيا قاراشلىرىنىڭ يىغىندىسى (مەجمۇئەسى) بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىجادكار خەلقنىڭ بەختلىك تۇرمۇش، ئەركىن ئەمگەك، يارقىن كېلەچەك ھەققىدىكى ئارزۇ-ئارمانلىرىنىڭ روشەن ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇ مەقسەت ئۈچۈن، ھەتتا «ئالىقىنىدا ئالەمنى ئويناتقىپ يۈرىدىغان»، «بىر ئەپسۇن بىلەن توپان بالاسى پەيدا قىلالايدىغان»، مىسلىسىز سېھرىي كۈچكە ئىگە بولغان ھەيۋەتلىك ۋە قورقۇنچلۇق ئالۋاستىلار، يالماۋۇز دېۋە-پېرىلەر، ساھىبە

① «ماركس-ئېنگېلس تالانتلىق ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 311، 312-بەتلەر.

جاهال قىياپەتكە كىرىۋالغان دېۋىلەر ئاخىرقى ھېسابتا ئادەتتىكى يېتىم قىز ياكى پادىچى تاز بالىنىڭ پاراسەتلىك تەدبىرى ئالدىدا يېڭىلىپ ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىنسان ئەقلىنىڭ ھەممىگە قادىر بولۇشتەك يۈكسەك ئىقتىدارىنى ناماياں قىلىدۇ. گەرچە سېھرلىك چۆچەكلەرنىڭ يېشىمىدىكى مۇنداق يەكۈن ئەينى دەۋر رېئاللىقىغا نىسبەتەن مۇمكىنچىلىكى يوق ئىشتەك كۆرۈنسىمۇ، بۇ يەردىكى تۈپلۈك مەسىلە ئەمگەكچى خەلق ئىدىيالىرىنىڭ غالىبىيەت قازىنىدىغانلىقىغا بولغان ئىشەنچىسىنى ھەمدە خەلق غايىسىنىڭ شارائىت يار بەرسە گۈللەپ كېتىدىغان مۇمكىنچىلىكىنى، ئۇنىڭ يۈكسەك قابىلىيەت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇ چۆچەك ژانىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تەبىئىي خۇسۇسىيىتى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھرلىك چۆچەكلىرى ئىچىدە قەھرىمانلىق غايىسى كۆلىمىدىكى چۆچەكلەر، ئۆگەيلەنگەن يېتىم-يېسىرلار ۋە كەمستىلگەن كىشىلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەر ھەمدە سېھرىي پالۋانلار ھەققىدىكى چۆچەكلەر ئۆزىگەخاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئالاھىدە ئاجرىلىپ تۇرىدۇ. قەھرىمانلىق غايىسى كۆلىمىدىكى چۆچەكلەردە كۆپرەك ئىپتىدائىي مۇناسىۋەتلەر بىلەن ئېنىقدىللىق مۇناسىۋەتلەر ئۆز ئارا گىرەلەشتۇرۇۋېتىلگەن. ئۇلاردا ئاساسەن قەھرىمانلىق خىسلەت مەدھىيىلىنىدۇ. ئۇزاق جايلاردىن، چەت يۇرتلاردىن بەخت ئىزدەپ كەلگەنلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى تۈرلۈك - تۈمەن سېھرلەنگەن نەرسىلەر (سېھرىي ئۇزۇك، سېھرىي توقماق، سېھرىي چاچ ... ۋە باشقىلار) گە ئائىت سۈژېتلار بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ. قەھرىمانلىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتى مەلۇم بىر سىناققا دۇچ كەلگەن ھالدا قانات يايىدۇ. قەھرىمان پېرسۇناژ يەتتە

باشلىق يالماۋۇز، قارا دېۋە، سانسىز دېۋە - پېرىلەر بىلەن توقۇنۇشىدۇ ۋە ئاخىر غەلىبە قىلىدۇ («بۇلبۇلگويا»، «ھەمراھ»، «چىنتۆمۈر باتۇر» قاتارلىق چۆچەكلەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن). بەخت ئىزدەش يولىدا سېھرىي نەرسىلەر- نىڭ كۆچمىگە تايىنىش ۋە ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن مۇرادىغا يېتىش ئەڭ قەدىمىي ئىپتىدائىي تېمىلارنىڭ بىرى ھېسابلى- نىدۇ. يەنە بەزى سېھرىي چۆچەكلەردىكى قىساسكارلىق ئىدىيىسى، ئادالەت ۋە ئەركىنلىك يولىدىكى جەڭگى - جېدەل ۋەقەلىكى بىلەن باغلىنىشلىق تېمىلار بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنرەك سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە مۇ- داق چۆچەكلەرگە سىڭىشكەن. سېھرىلىك چۆچەكلەرگە تۇر- مۇشتىن كىرگەن بۇنداق يېڭى، ئىدىيە ۋە ئوبرازلار دەسلەپ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى بەدىئىي ۋاسى- تىلەر بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇنداق يېڭى ئوبرازلار چوڭقۇر تەسىرات كۈچىگە ئىگە. بۇنىڭغا دەلىل سۈپىتىدە «يېرىل تېشىم، يېرىل» («يېرىلىڭ تاشىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چۆچىكىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. ئۇنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئاز ئۇچرايدىغان ۋاريانتلىرىنىڭ بىرىدە قەدىمكى ئىپتىدائىي ئائىلىۋى مۇناسىۋەتلەر ئەكس ئېتىلگەن ئەنە شۇ زامانلاردا بىر تۈغقان قېرىنداشلار ئارىسىدا ئۆي - ئوتاق بولۇش مۇمكىنچىلىكى بار ئىدى. (كۆپ خوتۇنلۇق ياكى كۆپ ئەرلىك نىكاھ تۈزۈمى مەۋجۇت بولغان ئىپتىدائىي جەمئىيەت نەزەردە تۇتۇلىدۇ). بۇ چۆچەك ئەشۇ خىل نىكاھقا قارشى كۈرەشنىڭ بەدىئىي ئىپادىسىدۇر. كېيىنرەك بۇ تېما دەۋرگە يارىشا باشقا مەزمۇنغا ئىگە بولدى. يۇقىرىقىچە ۋۇچەكنىڭ كېيىنكى كەڭ تارقالغان ۋاري- يانتىدا ئۆگەي ئانا بىلەن قىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا-

سۈەتلەر ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئۆگەي ئانا ئىشلەمچان، پاراسەتلىك، مۇلايىم قىزنى قولدىن چىقارماي ئۆز خىز-مىتىگە سېلىشنى كۆزلەپ، ئۇنىڭغا ئۆز ئوغلىنى ئۆيلىمەكچى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇنداق فېئودالىق ئائىلە مۇناسى-ۋەتكە قىز قەتئىي قارشى چىقىدۇ ۋە ئەنە شۇنداق ئەركىسز تۇزۇمنىڭ ئىسيانكارى سۈپىتىدە قىز قېچىپ قۇتۇلىدۇ. ھەر خىل سېھىرلىك كۈچلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ ئاخىر غەلبە قىلىدۇ. بۇ چۆچەك-نىڭ قالغان ئېپىزوتلىرى ۋە ناخشا-قوشاقلىرى ھەممە ۋاريانتلىرىغا ئورتاق. ئەنە شۇنداق ئۆگەيلىك ۋە كەمسى-تىلگەن كىشىلەر ھەققىدىكى چۆچەكلەردە فېئودالىق مۇنا-سىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرلىك بەلگىلىرى ئىپادىلىنىپ، سېھرىي جادۇ بىلەن باغلىق بولغان سۈژېتلىرىدا ئاساسەن پەندى-نەسىھەتكويلۇققا ئوخشاش دىداكتىك غايىلەر ئالغا سۈرۈلىدۇ، يەنە قەدىمكى دەۋرلەردىن بۇيان ئۇلۇغلىنىپ كېلىۋاتقان ئىنسانپەرۋەرلىك، قەتئىيلىك، ۋاپادارلىق، مەردلىك، سېخىيلىق، راستچىللىققا ئوخشاش گۈزەل ئەخلاق تۈرلىرى سۈرەتلىنىدۇ. خۇلاسىلىغاندا، مەيلى قايسى خىلدىكى سېھرىلىك چۆچەكلەر بولسۇن، ئۇنىڭدا دائىم دېگۈدەك رومانتىك روھ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنداق چۆچەكلەردە بولۇپمۇ ئايالالارنىڭ ئىجابىي ئوبرازلىرى ئالاھىدە ھورمەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار چىن مۇھەببەت، ساداقەت، ۋاپادارلىق تىمسالى سۈپىتىدە نامايان بولۇپ ھۆرمەتلىنىدۇ ۋە قەدىر-لىنىدۇ. بۇنداق دانا ئايال ئوبرازى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە پەيدا بولغان. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە بۇ ئوبراز بىر خىل بەدىئىي ئەنئەنە سۈپىتىدە ئىسلام دىنى ھۆ-كۈمران ئورۇندا تۇرغان دەۋرلەردىمۇ راۋاجلاندۇرۇلغان.

بۇ هال ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلىرى ئۇچۇنمۇ ئورتاق. بۇ تېپتىكى ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدە تېپىشماقنى يېشىپ بەرگۈچى ئەقىللىك ئەر ۋە ئاياللار خۇسۇسىيىتىدىكى سۈزۈت كۆپ ئۇچرايدۇ. قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىچە، سېھىرلىك تېپىشماقلارنى بىلىش ۋە يېشىپ بېرىش دانالىقنىڭ چوققىسى ھېسابلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى سېھىرلىك چۆچەكلىرىدە ھەر قانداق قىيىن تېپىشماقلارنى يېشىپ بەرگۈچى رولىدا كۆپىنچە قىز ياكى ئايال بولغانلىقى كۆزگە تاشلىنىدۇ (مەسىلەن، «كۆڭۈلدىكى كېلىن»). ئاياللار ئوبرازىنىڭ كۆپرەك ئۇچرايدىغان ئىككىنچى خاراكتېرى مۇلايىم ۋە دانىشمەن ئۆگەي قىز سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ. جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا، ئاياللارنى قىلچە ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلغان ئىسلام دىنى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان ئاياللارنىڭ ئوبرازىنى ئىپادىلەش ناھايىتى ئېنىقكى، فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ھەر خىل قائىدە نىزامنامىلىرىگە قارشى ماھىيەتكە ئىگە. ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدە ئاياللارنىڭ مۇنداق ئالىيجاناپ ۋە قەھرىمان ئوبرازىنى يارىتىش ئەۋەتتە تاسادىپىي ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىغا نەزەر سالساق ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ يۇكسەكلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئاجايىپ قەھرىمانلىق ئىش ـ پائالىيەتلىرىگە ئىگە بولغانلىقىدەك تارىخىي رېئاللىقنى ئۇچرىتىمىز. بۇنداق تارىخىي رېئاللىق خەلقنىڭ بەدىئىي غايىسى بىلەن سۇغىرىلىپ «يېرىلىڭ تاشىم»، «يېتىم قىز»، «چېچەن كېلىن»، «ۋىجدانلىق مەلىكە»، «ئەقىللىك قىز»، «كۆرەڭ بايۋەتچى بىلەن پەملىك ئايال»، «زۇمرەت ۋە قىممەت» كەبى ئوخشاش ئايالارنى ئۇلۇغلاش تېمىسىدىكى نەمۇنىلىك

چۆچەكلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلىرىدىكى غەيرىي تەبىئىي شارائىتتا، ئىلاھىي كۈچنىڭ قۇدرىتى بىلەن بارلىققا كەلگەن ھەر خىل سېھىرلىك كۈچىگە ئىگە بولغان قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى ئەڭ قەدىمىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىنى سۈرۈشتۈرگەندە ئايرىم ئالىملارنىڭ پىكرى بويىچە ئۇ كۆپرەك ئانىملىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر بولۇپ شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى سادىدا پىكىرلىرىنىڭ ئىپادىسىدۇر. شۇنداقلا كېيىنچە چىقىش جەھەتتىن ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرىدىكى خېمىر باتۇرنىڭ ئوبرازىمۇ قەدىمدۇر. سېھىرلىك چۆچەكلەردە كەڭ تارقالغان خېمىر باتۇرنىڭ ئوبرازىدىكى ئىجابىي خۇسۇسىيەتلەر شۇ خىلدىكى باشقا قەھرىمانلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. خېمىر باتۇر ئۆزىنىڭ دوستلىرى تاغ باتۇر يېڭىلمىگەن پانىي ئالەمنىڭ ئىگىسى «ئۆزى بىر گەز، ساقىلى قېرىق گەز» بولغان قېرى باتۇر بىلەن ئېلىشىپ ئۇنى يېڭىدۇ ۋە شۇنداقلا ياۋۇز ئەجدىھانى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىگە ھەم دوستلىرىغا ئايال ئېلىپ كېلىدۇ («خېمىر باتۇر» چۆچىكىگە قاراڭ) بۇ خېمىردىن يارىتىلغان ئالاھىدە قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە باتۇر ئارقىلىق قەدىمدىن تارتىپ دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن مەشھۇر خەلقنىڭ نانغا ئىنسانىيەت قولىدىن يارىتىلغان ئەڭ ئۇلۇغ تاماغا بولغان چەكسىز ئىززەت-ھۆرمەتى ئىپادىلىنىدۇ. ھەممىگە ئايانكى، نانىنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەجەرىسىدە ئىزچىل ئىزچىل بىقا ئىگە بولغان ئەنئەنىۋى ئېتىقادلارنىڭ بىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھالقىلىق مىنۇتلاردا «نان ئۇرسۇن!» دېگەن قەسەم

ئۇيغۇرلاردا ھەممىدىنمۇ زور كۆچكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلىرىدە ئېيىق بالىسىنىڭ ئىجابىي قەھرىمان سۈپىتىدە تاللىنىشىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئېيىق بالىسىغا باغلىق سۆزۈت ئاساسىدا يارىتىلغان چۆچەكلەر دۇنيادىكى كۆپلىگەن خەلقلەرنىڭ ئىغىز ئىجادىيىتىدىمۇ ئۇچرايدۇ، بىزدە ھازىرچە ئېيىق ئەۋلادىغا باغلىق سۆزۈت ئاساسىدا يارىتىلغان بىرنەچچە چۆچەكلەر مەلۇم «(ئەل قۇرۇان» ، «شىر باتۇر» ، «ئېيىق ئوغلى— ئەل قۇرۇان»...) بۇ چۆچەكلەردە باشقا خەلقلەرنىڭ چۆچەكلىرىدە ئۇچرايدىغان ئومۇمىي ئورتاق ھالەتلەر. يەنى يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن ئالاقە باغلاش نەتىجىسىدىن ئاجايىپ قۇدرەتلىك پالۋانلارنىڭ تۇغۇلۇشى، بۇ ئەۋلاد ئۆزىنىڭ قەھرىمان ئانىسى— ئادەمنىڭ بۇيۇكلۇكى ۋە ھۆرمىتى ئۈچۈن ئاتىسى ئېيىقنى ئۆلتۈرۈپ ئادەم خىسلىتىنى نامايان قىلىشقا ئوخشاش ئەھمىيەتلىك تېمىلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلىرىدە پەرى قىز، خىزىر بوۋاي، يالماۋۇز، جادىگەر، دىۋە، ئەجدىھا، سۇمۇرغ، دىۋە - پەرىلەرگە ئوخشاش فانتاستىك ۋە مىفولوگىيىلىك ئوبرازلار سىستېمىسى مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى (ئەجدىھا، يالماۋۇز، جادۇگەر، دىۋە - پەرىلەر...) ئاساسەن سەلبىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، سۇمۇرغ ھەمدە پەرى بىلەن خىزىر ئوبرازى بولسا، دانىش مەن ۋە گۈزەللىككە ئىگە بولغان ئىجابىي پېرسۇناژ خاراكتېرىدە گەۋدىلىنىدۇ. يەنە بەزىلىرىدە (ئايرىم چۆچەكلەردە) يېرىم ئىجابىي، يېرىم سەلبىي ياكى پۈتۈنلەي سەلبىي پېرسۇناژ سۈپىتىدىمۇ گەۋدىلىنىدۇ. پەرى ئوبرازى ئىجابىي مەنىدە گەۋدىلەنگەندە لاتاپەتلىك ۋە نازاكەتلىك ئايالارنىڭ تىپىك

ۋەكىلى قىلىپ تەرىپلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئادالەتلىك ھەرىكىتى، توغرا، ئېنىق مەسلىھەتلىرى بىلەن قەھرىمانىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. ئۇ سېھىرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئورنى كەلگەندە خىلمۇ خىل قىياپەتكە كىرەلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۆزىنىڭ غايىۋى يۈكسەكلىكى بىلەن «بۇلبۇلگويا» نى ۋە «تۇلپار ئات» لارنى ئېلىپ كېلىشتە قەھرىمانغا ياردەم بېرىدۇ. («ھۆرلىقا ۋە ھەمراجان» چۆچىكىدىكى پەرى قىز «ھۆرلىقا» ئەنە شۇنداق ئوبراز جۇملىسىگە كىرىدۇ) پەرىلەر مۇنداق چۆچەكلەردە قۇش، ئوت، يىلان، كەمپىر، كىيىك، مايمۇن، ئادەم، بېلىق ۋە باشقا تۈرلۈك قىياپەتلەردە كۆرۈنىدۇ، ئەپسانىۋى ئەرەم باغ، كۆيىقاپ تېغىدا ياشايدۇ. ئۇلارنى خىلمۇ خىل قورقۇنچلۇق دىۋىلەر مۇھاپىزەت قىلىدۇ، ئۇ ئەسلىدە ئادەم ئەسلىگە ئۆچ قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. قەھرىمان بىلەن توقۇنۇشقاندا سىناپ كۆرۈش ئۇچۇن ئۇنىڭغا قىيىن سەرتلەرنى قويىدۇ ياكى سېھىرلەش يولى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىدا خىلمۇ خىل قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرىدۇ. ناۋادا بۇ شەرتلەرنى بېجىرسە، ئاخىرى ئۇنى ۋىسالغا ئېرىشتۈرىدۇ. سېھىرلىك چۆچەكلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە پەرى قىز ئىدېئال قەھرىمان سۈپىتىدەھەرىكەت قىلىدۇ. قەھرىمانىنىڭ ئارزۇ-ئۇمىدلىرى، ياخشى نىيەتلىرى، خاھىش، تەلەپلىرىنى ئورۇنداش ئۈچۇن كۈرۈشىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەرنىڭ مەركىزىدە يەنىلا ئىنسانلارنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى كۆيلەشتەك بىر مۇقەددەس تېما بولۇپ، غەيرىي تەبىئىي كۈچلەر مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ۋاپادارلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت ئىنسانىي پەزىلەت مەدھىيىلىنىدۇ. يەنە بەزى سېھىرلىك چۆچەكلەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان قەھرىمان قىيىنچىلىققا دۇچ كەلـ

گەن هالقىلىق پەيتتە ئۇنىڭ ئالدىغا ئاپىئاق ساقاللىق بىر «خىزىر بوۋاي» يولۇقىدۇ. بۇ سەھرالەنگەن ئوبراز قەھرىمان غا ياخشى مەسلىھەتلەر بېرىپ، ئۆز ئىستەكلىرىگە يېتىش ئۈچۈن دۇئا بېرىدۇ. ناۋادا قەھرىمان ئوبراز ئۇ «خىزىر بوۋاي» نىڭ كۆرسەتكەن مەسلىھىتى ۋە كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش تۇتسا ھامان غەلىبە قىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىمسا پىشكەللىككە ئۇچراپ مەغلۇپ بولىدۇ. بۇنداق چۆچەكلەردىكى «خىزىر بوۋاي» قانداقتۇر دىنىي خاراكتېردىكى «ئەۋلىيا ـ ئەنبىيا» لارنىڭ ئوبرازى بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئىشەنچ ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن كوللېكتىپ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ سىمۋولى ياكى ئادالەتلىك ۋە ھەقانىيەتلىك ئىشقا بولغان خەلق ئاممىسىنىڭ ياردىمى ۋە ھېسداشلىقىنىڭ بەلگىسىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدىكى يالماۋۇزغا كەلسەك، ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسان چۈشەنچىسى بىلەن باغلىق بولغان مېغولوگىك ئوبراز بولۇپ، ئۇ كېلىپ چىقىش جەھەتتىن ئايىللار سەلتەنىتى ماتېرىئارخال دەۋرى بىلەن باغلىنىدۇ. ئايىللار سەلتەنىتى يېمىرىلىپ ئەرلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى تەكلەنگەندىن كېيىن بۇ ئوبراز سەلبىي پېرسوناژغا ئايلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدە يالماۋۇز ئىككى خىل خاراكتېردە يەنى گاھىدا ئىجابىي، گاھىدا سەلبىي ئوبراز سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. چۆچەكلەردىكى جادۇگەر، مەستان كەمپىر ئوخشاش ئوبرازلار ئەنە شۇ يالماۋۇز ئوبرازىنىڭ كېيىنكى ھەر خىل كۆرۈنۈشتىكى ۋارىيانتلىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئالغا سۈرۈلگەن غايىسى ئوخشاش.

ئىپتىدائىي چۈشەنچىلەر بىلەن باغلىق بولغان مىفولوگىك ئوبرازلار دىۋە، ئەجدىهاغا ئوخشاشلار سېھىرلىك چۆچەكلەردە دەھشەتلىك قىياپەتتە زۇلۇم ۋە زورلۇق، قان خورلۇق ۋە يالماۋۇزلۇقنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ھېكايە قىلىنغان. چۆچەكلەردىكى دىۋىلەر ئاسماندا ئۇچىدىغان ۋە يەردە يۈرىدىغان ئىككى خىلغا ئىگە. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تەبىئىتىدىن ھىيلىگەر، مەككار، ئالدامچى ۋە ياۋۇز، يەنە بەزىلىرى نازۇك سەنئەتكار گۈزەللىكنى سۆيگۈچى قۇدرەتلىك ئەپسانىۋى كۈچ ئىگىسى سۈپىتىدە نامايان بولغان. «دىۋىلەر توپىنىڭ باشلىقلىرى ئالاھىدە نام بىلەن ئاتىلىدۇ. ئاھرامان، ئاقۋان، سەمەندەر، ئاق دىۋە، قارا دىۋە، قىزىل دىۋە، سېرىق دىۋە، مايماق دىۋە»① ۋە باشقىلار، ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدە تەسۋىرلەنگەن دىۋىلەرنىڭ ئوخشىمىغان خاراكتېرگە ئىگە بولۇشنىڭ سەۋەبلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە چۈشىنىش بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغان ئىلمىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولغاچقا، ئۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىشكە ۋە مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سېھىرلىك چۆچەكلەردىكى سەلبىي ئوبرازلارنىڭ يەنە بىرى ئەجدىهادۇر. ئەجدىها چۆچەكلەردە تەسۋىرلىنىشىچە، ناھايىتى چوڭ گەۋدىلىك يىلان، ئاغزىدىن ئوت، تۈتۈن ۋە بوران چىقىرالايدىغان قاباھەتلىك مەخلوق. ئۇ سۇ ياكى غاردىن چىققاندا پۈتۈن ئالەمنى دەھشەتلىك بوران قاپلايدۇ، ئۇ ھەممە نەرسىنى دەم تارتالايدۇ، ئەجدىها ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ياۋۇز دۈشمىنى. ئۇ ئادەم يەيدۇ، ئەلنى خاراب قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئەجدىها گۈزەل قىزلارغا (ئايالالار دۇنياسىغا) ھەممىدىن ئۆچ. ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدە ئەجدىها

① «ئۇزبەك سوۋېت ئىسكلوپېرسى» تاشكەنت 1942-يىل ئوزبېكچە نەشرى، 3-توم.

گۈزەل قىزلارنى يۈتماقچى بولغاندا گۈزەل قىزنىڭ سۆيگىنى - باتۇر يىگىت ئۇنىڭ بىلەن قەتئىي ئېلىشىپ، ئاخىر ئەجدىھانى يوقىتىپ، قىزنى قۇتقۇزىدۇ. دېمەك، يالماۋۇز، دېۋە، ئەجدىھاغا ئوخشاش يامان ئاۋۇز مەخلۇقلار قەھرىمانلىنىڭ پائالىيەت يولىدا پەيدا بولغان ئاساسىي توسالغۇ كۈچ بولۇپ، ئۇلارنى يېڭىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان چەكسىز كۈچ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىستىكى ۋە ئارزۇ - ئۈمىدلىرىدىن كېلىپ چىققان. بۇنداق ئارامەتلىك غەيرىي تەبىئىي كۈچلەرنىڭ خەلق ئىجادىيىتىدە پەيدا بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئەلۋەتتە ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇر كۈچىدىن ۋە ئۇلارنىڭ تەبىئەت ئالىمى ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئىنتىلىشتەك ئارزۇ - ئارمانلىرى ۋە غايىسى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ساددا پىكىرلىرىدىن ئاجرىتىپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر بىئولوگىيە ئىلمى نۇقتىسىدىن قارىغاندا قەدىمكى دەۋرلەردە ئىنسانلارغا ۋەھىمە سالغۇچى يالماۋۇز، دېۋە دېگەنگە ئوخشاش ۋەھشىي يىرتقۇچ لارنىڭ بولغانلىقىنى ئىنكار قىلىش تەس. خۇددى «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا سۈرەتلەنگەن بىر مۈڭگۈزلۈك ۋەھشىي ھايۋان — قىئات ھازىرقى زامان دۇنياسى ئۈچۈن مەۋجۇت بولمىغان ئەپسانىۋى مەخلۇققا ئايلىنىپ قالغىنىغا ئوخشاش، يالماۋۇز، دېۋە دېگەنلەرمۇ بۇگۈنكى دۇنيادا پۈتۈنلەي مەۋجۇت بولمىغان خىيالىي كۈچلەر جۈملىسىدىندۇر. چۈنكى جەمئىيەت تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، ئىنسانلار ئۆزلىرى ئۈچۈن ۋەھىمە سالغۇچى ۋەھشىي كۈچلەر، بولۇپمۇ يىرتقۇچلار بىلەن ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىپ كەلگەن. ئۇزاق ئەسىرلىك ئېلىشىش جەريانىدا ئىنسانلار ئۆزىگە خاس ئەقىل ۋە پاراسەت كۈچىگە تايىنىپ كۆپلىگەن يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ

ئەسلىنى پۈتۈنلەي قۇرۇتۇۋەتكەن. بۇنداق رېئال نارىخىي پاكىتلارنى ھازىرقى زامان ئارخېئولوگىيىسى ئىسپاتلاپ بەرمەكتە، بۇ پىكىرنىمزدىن ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلىرىدىكى يۇقىرىقىدەك ئاجايىپ تىلسىملىق مەخلۇقلار(يەتتە باشلىق يالماۋۇز، ھەر خىل سۈرەتلىك دەۋە، ئەجدىھا...) قەدىمكى دەۋرلەردە مەۋجۇت بولغان دېگەن مۇقىم يەكۈننى چىقىرىش تەس. چۈنكى فولكلور ئىجادىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىكى ھەرقانداق ئوبراز يۈكسەك دەرىجىدىكى غايە-ۋىلەشكەن خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، بەدىئىي تەسەۋۋۇرنىڭ مېۋىسىدىن ئىبارەت. شۇنداقلا سۈ، دۇنيا فولكلورىغا خاس بولغان پارتنوگېنىزنىڭ ئۇيغۇر چۆچەكلىرىدىكى ئىزناـ لىرىدىن ئىبارەت.

خۇلاسىلىگەندە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلە-رىدە مەيلى قايسى تۈردىكى ئوبرازلار بولسۇن، تىلسىم ئالا-ھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. تىلسىم ۋە تىلسىملىق ھادىسىلەر چۆچەكلەرنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئارتتۇرىدۇ، ۋەقە ۋە ھا-دىسىلەر مەزمۇنىنى ئاچىدۇ، قەھرىمانىنىڭ روھىنى بەلگىلەيدۇ، ھەمدە تىلسىم چۆچەك سۈژېتىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. سېھىرـجادۇ، تىلسىم ۋاستىلىرى سېھىرلىك چۆچەكلەر سۈ-ژېتىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدۇ، قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ.

يۇقىرىقى يۈزەكى مۇلاھىزىلىرىمىزدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلىرىنىڭ سۈ-ژېتى ۋە ئۇنىڭدىكى سېھىرلىك ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرى باشقا خەلقلەرنىڭ سېھىرلىك چۆچەكلىرى بىلەن كۆپ جەھەتلەردىن ئاھاڭداش ھەتتا ئوخشاشلىققا ئىگە. لېكىن ئايرىم سۈژېت،

تېمىلىرىنىڭ جاھان فولكلورىغا يېقىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇر سېھرىلىك چۆچەكلىرىنىڭ مەزمۇن توزۇلۇشى ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئال ئۆزگىچىلىكلەر (مىللىي خۇسۇسىيەتلەر)گە ئىگە. ئۇنىڭدىكى مىللىي ئالاھىدىلىك ئالدى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىگە خاس تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆرپ-ئادەت ئالاھىدىلىكى بىلەن باغلىنىق. بۇنداق خۇسۇسىيەتلەرنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ باشقا ژانىرلىرىدىمۇ ئاھايىتى ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن.

خولاسىلىگەندە، چۆچەكلەردىكى سېھرىي ئوبرازلارنىڭ ئېتنولوگىيىلىك مەنبەسى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى سادىدا قاراشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا بۇنداق سېھرىي ئوبرازلارنىڭ خاراكتېرىنى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

责任编辑：艾海提·阿西木
封面设计：巴图

从文化所引起的断想（维吾尔文）
阿不都克里木·热合曼 著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 8,375印张 1插页
1993年月7第1版 1993年7月第1次印刷
印数：1——1,600

ISBN 7-228-02110-X/I·721 定价：2.70元

ISBN 7 - 228 - 02110 - X
I·721（民文）定价：2.70 元